Zofia Sawaniewska-Mochowa

ZE STUDIÓW NAD SOCJOLEKTEM

drobnej szlachty kowieńskiej XIX wieku

(na podstawie słowników przekładowych Antoniego Juszkiewicza)

AKADEMIA BYDGOSKA im. KAZIMIERZA WIELKIEGO

Bydgoszcz 2002

Komitet Redakcyjny
Józef Kubik (*przewodniczący*), Stanisław Kowalik, Jan Szupryczyński
Andrzej Wojtas, Urszula Wójcicka, Grażyna Jarzyna (*sekretarz*)

Recenzenci
prof. dr hab. Teresa Friedelówna
prof. dr hab. Janusz Rieger

Redaktor
Elżbieta Pawlak

Projekt okładki
Piotr Bartz

Na okładce wykorzystano litografię Napoleona Ordy
Wellona nad Niemnem (gubernia kowieńska)
ze zbiorów specjalnych Biblioteki Narodowej

Skład i łamanie
Zdzisław Tyrpa

© Copyright by Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej
im. Kazimierza Wielkiego Bydgoszcz 2002

ISBN 83-7096-464-8

Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej
im. Kazimierza Wielkiego
ul. Powstańców Wielkopolskich 2, 85-090 Bydgoszcz
tel./ fax (052) 322 52 74

Rozpowszechnianie:
ul. Ogińskiego 16, 85-092 Bydgoszcz
tel. (052) 340 09 42
e-mail: poligrafia@ab-byd.edu.pl

Druk: Dział Poligrafii Akademii Bydgoskiej
Poz. 985. Ark. wyd. 14,89

W domu gnijąc frasuią bogactwa, dostatki — a i na mysl nie przyidzie ięzyk Oycow, Matki.

(*Słownik Ięzyka Litewskiego, Polskiego i Łacinskiego przez Dionizego Paszkiewicza, Żmuydzina*, t. I, s. 269)

Pamięci mojego Ojca — szlachcica zaściankowego z powiatu wileńsko-trockiego

Spis treści

Przedmowa 9

1. O POTRZEBIE BADAŃ POLSZCZYZNY KOWIEŃSKIEJ

2. LEKSYKOGRAFIA POLSKO-LITEWSKA I LITEWSKO-POLSKA XIX WIEKU 27

2.1. Słowniki przekładowe różnych autorów z terenu guberni kowieńskiej .. 27
2.2. Antoni Juszkiewicz i jego dzieło 40
2.3. Charakterystyka wykorzystanych źródeł 45
2.3.1. Źródła podstawowe 45
2.3.2. Źródła uzupełniające 52

3. O METODZIE OPISU SOCJOLEKTU SZLACHECKIEGO 55

3.1. Perspektywa paraleli i kontekstu 55
3.2. Perspektywa historyczno-społeczna 57

4. MIĘDZY GRAFIĄ I WYMOWĄ 73

4.1. Wahania *-ć* || *-c* 75
4.2. Wahania *z* || *ż* || *ź* 79
4.3. Wahania *i* || *y* 83
4.4. Wahania *ł* || *l* i *l* || *ł* 85
4.5. Wahania *i* || *j*, pisownia połączeń *ij*, *yj* przed samogłoską 86
4.6. Refleksy *e* pochylonego oraz kontynuacja **ir*, **yr* 89
4.7. Wahania w doborze *o* jasnego i pochylonego 94
4.7.1. *o* zamiast *ó* 95
4.7.2. *ó* zamiast *o* 101
4.8. Wahania *ó* || *u*, *u* || *o* 103
4.9. Zakres akania 105
4.10. Inne zjawiska 109

5. TENDENCJE SŁOWOTWÓRCZE 111

5.1. Formacje przymiotnikowe 111
5.2. Formacje rzeczownikowe 115
5.3. Czasowniki prefigowane 121

6. LEKSYKA „KOWIEŃSKA" NA TLE POLSKIM, WSCHODNIOSŁOWIAŃSKIM I LITEWSKIM 133

6.1. Regionalizmy o zasięgu północnokresowym 133
6.2. Regionalizmy o zasięgu wschodnim 158
6.3. Regionalizmy kowieńskie 166
6.4. Dialektyzmy 170
6.5. Archaizmy 181
6.6. Zbieżności leksykalne kowieńsko-kaszubskie jako przykład archaizmów peryferycznych 188
6.7. Neologizmy 191

Zakończenie 197

Wykaz literatury i skrótów bibliograficznych 203

Skróty źródeł 223

Skróty kwalifikatorów, terminów, geograficzne i inne 225

Summary 227

Santrauka 232

Fotokopie wybranych rękopisów 237

Indeks omówionych w pracy form socjolektalnych 255

Przedmowa

„O szlachcie polskiej pisano tyle, że pomieszczenie już samej bibliografii jest na tem miejscu niemożliwem" — odnotował Z. Gloger w *Encyklopedii staropolskiej*[1]. Istotnie, pisano bardzo wiele i w sposób skrajnie różny, od apoteozy aż po inwektywy. Po dziś dzień ujawnia się w stanowiskach badaczy, publicystów i pisarzy w odniesieniu do społeczności szlacheckiej pewna polaryzacja postaw, stosunek do tej warstwy społecznej nie jest jednoznaczny ani też całkowicie zdystansowany. W świadomości współczesnych Polaków i w potocznym funkcjonowaniu takich pojęć kolektywnych, jak *szlachta*, *szlachta zaściankowa*, *zagrodowa*, ujawnia się schematyczne, nierzadko zideologizowane wyobrażenie o sarmatyzmie[2], które zdaniem A. Borowskiego [2001, 7], upowszechniła praktyka szkolna. Jest to wyobrażenie zabarwione sentymentalizmem, ale też i nacechowane nadmiernym krytycyzmem wobec zachowań społecznych, a zwłaszcza politycznych szlachty.

Choć powstało wiele znakomitych opracowań opisowych na temat dziejów szlachty w aspekcie prawno-ustrojowym, statystycznym, gospodarczym, politycznym, a także kulturowym[3] i literackim[4], to jednak wciąż nasza wiedza o stanie szlacheckim, który wykazywał w sferze kultury i języka znaczne skontrastowanie, jest daleka od kompletności. Rodzi się tym samym potrzeba prowadzenia studiów o charakterze socjokulturowym[5], pokazujących różnorodność kultury szlacheckiej uzależnioną od stratyfikacji (struktury) samego stanu i różnych czynników regionalnych i lokalnych.

Nie doczekał się też do tej pory analizy lingwistycznej stereotyp drobnego szlachcica z Litwy[6], zdeterminowany specyficznymi układami społecznymi i języ-

---

[1] Por. ES IV 328, hasło: *szlachta i szlachectwo.*

[2] Z ankiety przeprowadzonej przez M. Fleischera [1998, 321] wynika, że *szlachta zagrodowa* wzbudza ambiwalencję ocen wśród badanych Polaków: za słowo-symbol uznało tę nazwę wprawdzie tylko 12 respondentów, ale 8 przypisało jej treści jednoznacznie negatywne.

[3] Por. przykładowo w: A. Mencwel (red.) *Wiedza o kulturze*, część I: *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów.* Opracowali: Grzegorz Godlewski, Leszek Kolankiewicz, Andrzej Mencwel, Mirosław Pęczak, rozdz. X. *Kultura szlachecka*, Warszawa 1995, s. 397–428.

[4] Por. literaturę przedmiotu w: B. Taras, 2000, 77–79 i A. Borowski, 2001, 242–244.

[5] Por. A. Zajączkowski, 1993.

[6] Charakter wstępnego rekonesansu na ten temat ma szkic Z. Sawaniewskiej, A. Zielińskiej [2002 dr].

kowymi, panującymi we wspólnocie komunikatywnej WKL[7], które doprowadziły do powstania polskojęzycznego społeczeństwa szlacheckiego, zaciekle atakowanego przez zwolenników litewskiego odrodzenia narodowego[8].

Nadmierna stereotypizacja sądów na temat warstwy drobnoszlacheckiej na Litwie i jej polszczyzny oraz swoiste mitologizowanie języka polskiego przez samą szlachtę skłoniły autorkę, mającą z racji własnych bliskich związków z tradycją, obyczajami i mową zaścianka szlacheckiego świadomość jego blasków i cieni, do poszukiwania „złotego środka" w opisie tej pełnej kontrastów społeczności. Dążeniu do obiektywizmu ujęcia podporządkowany został dobór bardzo różnorodnej literatury naukowej na temat stanu szlacheckiego z zakresu historiografii, językoznawstwa, historii literatury, etnologii i socjologii oraz prezentacja skontrastowanych nierzadko punktów widzenia autorów polskich i litewskich na kulturę i język drobnej szlachty na Litwie w XIX w.

Niniejsze opracowanie nie ma charakteru monograficznego, skupiam się w nim na wybranych zagadnieniach z zakresu grafii, fonetyki, słowotwórstwa i leksyki. Pominięcie w opisie socjolektu drobnoszlacheckiego zjawisk fleksyjnych i składniowych wynika ze specyficzności wykorzystanych źródeł — słowników polsko-litewskich i litewsko-polskich księdza Antoniego Juszkiewicza, które nie dają wystarczających podstaw materiałowych do badania tych podsystemów języka.

Serdecznie dziękuję Tym wszystkim badaczom pogranicza i znawcom problematyki kresowej, którzy mnie do tego przedsięwzięcia zainspirowali i wspomagali cennymi radami, a w szczególności Panu Profesorowi Januszowi Riegerowi i Pani Profesor Elżbiecie Smułkowej, dzięki której zainteresowałam się spuścizną księdza Juszkiewicza. Pragnę również wyrazić wdzięczność Pani Profesor Teresie Friedelównie za zrecenzowanie książki i udzielenie cennych wskazówek redakcyjnych.

---

[7] Termin wspólnota komunikatywna WKL przyjmuję za: L. Bednarczuk, 1992, 66; 1996, 90; 1999, 113.

[8] Znakomicie tę specyfikę uchwycił A. Romanowski [1997, 57], który w następujący sposób objaśnił ukształtowanie się spolaryzowanych postaw obcości (wrogości) wśród Polaków i Litwinów od momentu narodzin litewskiego ruchu narodowego, czyli od lat 80. XIX w.: „Szczególnym przypadkiem relacji „swojskość" — „obcość" jest proces, w którym w ramach dotychczas istniejącego zbioru — traktowanego jako własny — konstytuuje się na odmiennych zasadach pewna zbiorowość nowa, stająca się z biegiem czasu czymś obcym i wrogim. Tego rodzaju procesom towarzyszy zawsze dramatyczne napięcie, lecz jeżeli w taki właśnie sposób kształtuje się nowy naród — wówczas napięcie przynosi imperatyw dokonania wyboru o wszelkich znamionach tragizmu".

Bardzo dziękuję Pani Doktor Annie Zielińskiej za możliwość współuczestniczenia latem 1999 r. w badaniach terenowych na Kowieńszczyźnie, które uzmysłowiły mi złożoność historycznej i współczesnej sytuacji socjolingwistycznej na tym obszarze, a także za udostępnienie do porównań materiału komputeropisu Jej rozprawy habilitacyjnej, na długo przed ukazaniem się książki. W osobnym miejscu (przy charakterystyce źródeł rękopiśmiennych) składam podziękowania za nieocenioną pomoc Pracownikom Działu Rękopisów Biblioteki Naukowej Instytutu Literatury i Folkloru Litewskiego Litewskiej Akademii Nauk oraz Pracowni Słownika Języka Litewskiego w Wilnie.

Serdecznie dziękuję Pracowni Słownika Gwar Polskich w Krakowie za udostępnienie kartoteki i możliwość skonfrontowania zapisów kowieńskich z polskim materiałem gwarowym.

Słowa wdzięczności należą się też Pani Doktor Annie Tyrpie za cenne wskazówki w kwestiach dialektologicznych i koleżeńską pomoc w gromadzeniu literatury przedmiotu.

Styczeń 2002 rok Zofia Sawaniewska-Mochowa

1. O POTRZEBIE BADAŃ POLSZCZYZNY KOWIEŃSKIEJ

Kilka pokoleń językoznawców fascynowało zróżnicowane w sensie historycznym i geograficznym zjawisko językowe określane skrótowo mianem polszczyzny kresowej. O bogactwie podejmowanej dotychczas problematyki przekonują choćby opracowania bibliograficzne i ujęcia, prezentujące metodologię badań[9]. Próby naukowego penetrowania regionalnej, północnokresowej odmiany języka polskiego mają tradycje sięgające ubiegłego stulecia i wiążą się z działalnością poprawnościową Jana Karłowicza [por. A. Kaupuż, E. Smułkowa, 1984; Z. Sawaniewska-Mochowa, 1992].

Dotychczasowe badania, których punktem wyjścia stały się opublikowane ponad 70 lat temu opisy języka polskiego na Wileńszczyźnie autorstwa K. Nitscha [1925] i H. Turskiej [1930/1983], skupiały się przede wszystkim na charakterystyce wileńskiego obszaru językowego. Przedwojenne eksploracje terenowe H. Turskiej [1939/1982, 21] wyznaczyły trzy zwarte areały używania języka polskiego: wileński (głównie pas ciągnący się od ówczesnej granicy państwowej polsko-litewskiej pod Kiernowem, przez Mejszagołę, Suderwę, Podbrzezie, Rzeszę, Niemenczyn, Bezdany aż po Nowe Święciany), smołwieński, położony między Widzami i Jeziorosami, obejmujący tereny dawnych parafii smołwieńskiej, dryświackiej, gajdziańskiej i widzkiej, dziś częściowo należących do Białorusi, i wreszcie kowieński, z centrum skupiającym się w trójkącie pomiędzy Niemnem, Wilią i Niewiażą. Ten trzeci obszar należał jeszcze do niedawna do najsłabiej rozpoznanych pod względem językowym. Nie mogła go spenetrować osobiście H. Turska [por. „Kurier Wileński" 1936, nr 79 z 20 marca, s. 9], zasięg używania języka polskiego na tym terenie wyznaczyła na podstawie literatury historycznej, głównie za J. Jakubowskim [1930].

[9] Por. W. Werenicz, 1973; Z. Sawaniewska-Mochowa, 1991; 1995a. Kierunki dotychczasowych badań, kwestie dyskusyjne i postulaty badawcze na przyszłość przedstawili: J. Rieger, 1996; J. Rieger, I. Cechosz, E. Dzięgiel, 2001.

Szkic Jakubowskiego[10], choć nie ma charakteru ściśle językoznawczego, jest bardzo ważny z punktu widzenia podejmowanej w niniejszej pracy problematyki, wiąże bowiem powstanie polskojęzycznego obszaru kowieńskiego z wielowiekową obecnością na tym terenie drobnej szlachty i jej transmisyjną rolą w szerzeniu języka polskiego wśród ludu[11].

Na pilną potrzebę badań diachronicznych i socjolingwistycznych, uwzględniających problem zróżnicowania świadomości narodowej i etnicznej ludności polskojęzycznej zamieszkującej obecnie w sposób wyspowy terytorium na północ od Kowna zwracał uwagę V. Čekmonas [1991, 48–49; 1994, 158–159]. Cenne dla lingwisty obserwacje na temat stosunków interetnicznych, stanu świadomości i tożsamości ludności polskiej z obszaru kowieńskiego (teren na północ od Kowna, okolice Janowa, Kormiałowa, Kiejdan, Datnowa, aż po wsie Laudy) odnajdujemy w opracowaniach etnologów [por. L. Mróz, 1993, 51–57; A. Czajkowski, P. Ładykowski, 1993, 58–65].

Dotychczasowe publikacje na temat polszczyzny kowieńskiej, aczkolwiek bardzo ważne i cenne, mają jeszcze ciągle charakter niekompletny. Pewne informacje i spostrzeżenia, dotyczące zwłaszcza wymowy kowieńskiej, zawarł już J. Karłowicz w swoich notatkach rękopiśmiennych oraz poradniku z 1883 r. [por. SPK 1984, III, 72, 76; Z. Sawaniewska-Mochowa, 1986, 58, 63–64]. Ważnym przyczynkiem do poznania XIX-wiecznej polszczyzny z terenów etnicznie litewskich jest tekst gramatyki żmudzkiej z 1855 r. ks. Józefa Czułdy (lit. Juozas Čiulda)[12], opublikowany przez G. Subačiusa [Lietuvių, 1993], oraz analiza językowa tego dzieła dokonana przez H. Karaś i N. Kolis [1994], uwzględniająca obok zjawisk zgodnych z ówczesnymi normami językowymi także cechy regionalne.

Problemy gramatyczne międzywojennej polszczyzny okolic Poniewieża, związane z oddziaływaniem języka litewskiego, poruszała H. Szwejkowska [1929a/1996; 1929b/1996, 1934/1996].

---

[10] Dziękuję Pani Profesor J. Mędelskiej za udostępnienie mi danych bibliograficznych artykułu Jakubowskiego.

[11] Por. zwłaszcza s. 453–454.

[12] Choć pochodzenie szlacheckie ks. Czułdy jest kwestionowane [por. Lietuvių, 1993, 7–8], to jego polszczyzna może dostarczyć wielu cennych obserwacji na temat języka polskiego szlachty litewskiej.

Współcześnie obszar b. guberni kowieńskiej znajduje się w kręgu dociekań naukowych I. Adomavičiūtė-Čekmonienė [1994, 1998, 1999]. Badaczkę litewską interesuje w szczególności problem świadomości narodowej litewsko-polskojęzycznej szlachty (lit. bajorai) na Żmudzi oraz jakość i status społeczny polszczyzny wykorzystywanej przez tychże bojarów[13] w kontaktach zewnętrznych i wewnętrznych (domowych). Te niezmiernie ważne z historycznego i socjolingwistycznego punktu widzenia kwestie I. Adomavičiūtė śledzi na podstawie losów językowych rodzin, zamieszkujących niewielki obszar w południowo-zachodniej części Żmudzi w okolicach miasteczka Skaudwile, lit. Skaudvilė (na pograniczu powiatu Taurogi i Rosienie). Wypowiedzi informatorów, urodzonych przeważnie po 1921 r., niewładających czynnie językiem polskim prawie od pół wieku, oraz świadectwo pisarki żmudzkiej Marii Piečkauskaitė [1995], urodzonej w 1877 r., podpisującej się pseudonimem Šatrijos Ragana, autorki powieści obyczajowej *Sieпame dvare* (*W starym dworze*), skłaniają badaczkę litewską do dość daleko idących uogólnień na temat funkcjonowania polszczyzny na Żmudzi:

— polonizacja nazwisk i posługiwanie się językiem polskim nie osłabiły poczucia lokalnej świadomości litewskiej wśród badanej szlachty;
— komunikowanie się z otoczeniem po polsku gwarantowało drobnym bojarom żmudzkim prestiż społeczny i było podstawowym wyznacznikiem ich szlachectwa;
— znajomość polszczyzny wśród niezamożnej warstwy szlacheckiej na Żmudzi była generalnie słaba, okazjonalna, czasami kończyła się tylko na deklaracjach, którym nie towarzyszyła praktyka językowa.

[13] Nazwa *bojar* 'na Litwie i Rusi jedna z kategorii ludności osobiście wolnej, obowiązanej do służby wojskowej i posług, szlachcic, wielmoża' ma bardzo długą historię w polszczyźnie północnokresowej [por. Z. Kurzowa, 1993, 336]; SL poświadcza od XVI do końca XVIII w. głównie w tekstach z Wielkiego Księstwa Litewskiego, T. Lizisowa [1983, 111–112] dokumentuje z polskiej i białoruskiej wersji III Statutu litewskiego, kwalifikując jako starą słowiańską pożyczkę za pośrednictwem Bułgarów naddunajskich ze sttur. *bai* 'wytworny, dystyngowany', skontaminowaną formalnie i znaczeniowo ze słowiańskim **bolьjь* 'większy, lepszy', por. inną interpretację etymologiczną u T. Minikowskiej [1980, 27]. W XIX w. nazwa *bojar* ma już charakter archaiczny, ale koniecznie trzeba odnotować, że używana jest przez szlachtę litewską w dwojakim rozumieniu, ogólniejszym 'szlachcic, wielmoża' i bardziej uszczegółowionym 'szlachcic zagrodowy, zaściankowy'. To rozróżnienie znaczeń dokumentuje z polszczyzny przedstawicieli zamożnej szlachty z Litwy z przełomu XVII i XVIII w. B. Smolińska [1983, 150–151].

Trudno oprzeć się wrażeniu, że swoisty fenomen polszczyzny na Żmudzi został w opracowaniu I. Adomavičiūtė [1994] sprowadzony tylko do wymiarów pragmatycznych, gdy tymczasem dla szlachty język polski był nie tylko wyróżnikiem socjalnym, ale i wartością. W tym sensie — jak zauważa M. Dużyńska [1988, 296–297] — język został włączony w mit, stanowiący o istocie wyróżniającej się społeczności drobnoszlacheckiej.

W nowszych studiach I. Adomavičiūtė-Čekmonienė [1998, 1999] model dwujęzycznego szlachcica żmudzkiego jest pokazywany zdecydowanie szerzej, z uwzględnieniem dodatkowych parametrów społecznych. Jednakże podstawowy wniosek Autorki [1999, 23], co do zasięgu i dystrybucji polszczyzny w warstwie szlacheckiej, zasadniczo się nie zmienił: „польский язык на всей обследованной территории был социальным, а не арреальным диалектом, и степень его распостраненности в качестве языка семьи зависела прежде всего от знатности и богатства людей".

Kwestię statusu i zasięgu języka polskiego na Litwie etnicznej przedstawili także I. Adomavičiūtė-Čekmonienė i V. Čekmonas [1999a, 39] na przykładzie sytuacji socjolingwistycznej konkretnej okolicy szlacheckiej (Bijejki pod Oniksztami) pokazując, że polszczyzna wygasa współcześnie jako etnolekt; egzystuje prawie jak zjawisko etnograficzne, niemal „zamknięta w skansenie" mowa upartych starych niewykształconych ludzi, odciętych całkowicie od tradycji polskiego języka literackiego i polskich odmian dialektalnych[14].

Na aspektach normatywnych skupiają się w badaniach polszczyzny kowieńskiej J. Mędelska [1997] i jej współpracownicy, M. Marszałek [1999][15] i T. Bronicka [1997, 1999][16], podejmując próbę zrekonstruowania międzywojennego dialektu kulturalnego na podstawie podręczników, słowników przekładowych i prasy polskojęzycznej. Penetracja tak dobranych źródeł przynosi różnorodny materiał fonetyczny i leksykalny, który autorzy zestawiają ze synchronicznymi i diachronicznymi opisami polszczyzny literackiej i regionalnej (wileńskiej) i na tej podstawie wnioskują o zbieżnościach i różnicach pomiędzy odmianą wileńską i kowieńską. Nie jest dzie-

[14] Uwagi polemiczne na ten temat przedstawiłam w recenzji IX tomu SPK, w: „Język Polski" 2000, LXXX, nr 3–4, s. 293–296.

[15] Por. także. M. Marszałek, J. Mędelska, 1999a, 1999b i J. Mędelska, M. Marszałek, 2001b.

[16] Por. również T. Graczykowska, 1999.

łem przypadku, że wyekscerpowane przez zespół J. Mędelskiej fakty językowe korelują w mniejszym bądź większym stopniu z analizowanymi w niniejszej pracy zapisami XIX-wiecznych leksykografów z terenu guberni kowieńskiej. Szkoda tylko, że autorzy opracowań materiałowych o międzywojennej kulturalnej polszczyźnie kowieńskiej, abstrahując całkowicie od problematyki etno- i socjolingwistycznej, nie dociekają rodowodu, świadomości i identyfikacji kulturowej inteligencji kowieńskiej, której język polski starają się tak pieczołowicie i drobiazgowo opisywać.

Operując pojęciem dialektu kulturalnego, akceptują tym samym dychotomiczny podział polszczyzny kowieńskiej na język skodyfikowany (kontrolowany) i język niekontrolowany (gwary, język potoczny). Tymczasem specyficzność językowa Kowieńszczyzny, nazywanej nieprzypadkowo „ziemią obiecaną" drobnej szlachty, polegała na tym, że zaistniał tu układ trychotomiczny [por. Z. Sawaniewska-Mochowa, 2000, 223]:

1) język ogólny z nacechowaniem regionalnym (czyli polszczyzna regionalna w szerokim rozumieniu zaproponowanym przez K. Handke [1986, 12–13; 1997, 13–15]);
2) język szlachty zaściankowej i okolicznej (swoisty socjolekt, wykazujący w poszczególnych źródłach różne stopnie potoczności i znormalizowania, odzwierciedlający wariantywność[17] regionalnego uzusu);
3) gwary polonizujących się włościan litewskich.

Uzasadnienia dla licznych odstępstw od normy ogólnopolskiej w międzywojennych drukach kowieńskich i znamiennego dla tamtejszej inteligencji przekraczania rejestrów w dziedzinie ortografii i ortoepii oraz przyczyn archaiczności leksyki kowieńskiej trzeba więc szukać przede wszystkim w stałym przenikaniu do polszczyzny regionalnej elementów odmiany „zaściankowej", wciąż przecież atrakcyjnej,

[17] Termin *wariantywność* || *wariancja* będzie się w niniejszej pracy pojawiał bardzo często. Przyjmuję definicję, zaproponowaną przez W. Pisarka w: S. Urbańczyk, M. Kucała (red.), *Encyklopedia języka polskiego*, wyd. trzecie, poprawione i uzupełnione, s. 415: „wariancja jako przeciwieństwo standaryzacji polega na współistnieniu różnych obocznych form tego samego elementu języka, czyli jego wariantów. Występuje na wszystkich poziomach języka [...], z wariancją spotykamy się nawet w ortografii". Por. także klasyczną już dziś pracę A. Heinza, *Pojęcie i rola wariantu językowego*, „Biuletyn PTJ" 1974, XXXII, s. 137–157 oraz bardzo ważne ujęcie wariantywności w kategoriach społecznych przez A. Grybosiową, *Społeczna waloryzacja wariantów językowych*, [w:] S. Gajda (red.), *Wariancja w języku*. III Opolskie Spotkania Językoznawcze, Szczedrzyk, 10–11.10.1989 r., Opole 1991, s. 31–35.

bo zapewniającej jej użytkownikom identyfikację kulturową i prestiż społeczny[18]. Do nobilitującej roli polszczyzny „zaściankowej" i jej przydatności komunikacyjnej nawiążę jeszcze dalej [rozdz. 3.2.] przy okazji omawiania statusu społecznego drobnej szlachty litewskiej.

Bardzo ważne z punktu widzenia historyka języka zainteresowanego opisem socjolektu szlachty kowieńsko-żmudzkiej XIX w. są przeprowadzone przez A. Zielińską współcześnie badania socjolingwistyczne nad stanem i zakresem używania polszczyzny na interesującym nas terytorium. Choć dziś język polski na Kowieńszczyźnie nie ma już ani tego dawnego prestiżu, ani też tak wyrazistego trychotomicznego zróżnicowania, to jednak świadectwa informatorów A. Zielińskiej, zwłaszcza tych urodzonych w pierwszym dwudziestoleciu XX w., pozwalają wnioskować o złożoności sytuacji językowej, jaka panowała tu jeszcze w czasach Litwy Kowieńskiej. Zarejestrowane współcześnie teksty z Kowieńszczyzny, pochodzące od potomków ziemian, drobnej szlachty, mieszczan oraz włościan, i zawarte w nich fakty językowe i pozajęzykowe stanowią bardzo wiarygodne i cenne źródło do porównań dla badacza polszczyzny XIX w. Nie tylko względy materiałowe, lecz i próby typologii cech językowych z punktu widzenia ich zasięgu i genezy (interferencje dawne

[18] Moje spostrzeżenia na temat niejednolitości języka polskiego inteligencji kowieńskiej i postulaty uwzględniania w badaniach nad odmianami regionalnymi parametrów socjolingwistycznych, umożliwiających wyodrębnianie różnych wariantów socjalnych polszczyzny kowieńskiej, w tym odmiany „zaściankowej" i bardzo starannej „dworskiej", wywołały obszerną dyskusję ze strony J. Mędelskiej i M. Marszałka [2001a, zwłaszcza s. 105–107]. Badacze ci uparcie stoją na stanowisku, że dostatecznie precyzyjny i obiektywny jest termin „kulturalna polszczyzna kowieńska", mieści on bowiem język polski ludzi wykształconych, niezależnie od ich przynależności stanowej, identyfikacji narodowej i pozycji społecznej [por. także J. Mędelska, M. Marszałek, 2001b, s. 259, przypis 2]. W takim, dodajmy, wygodnym podejściu kwestią drugorzędną pozostaje poziom wykształcenia, będący w dużej mierze pochodną statusu materialnego, jak też problem dwujęzyczności użytkowników polszczyzny kowieńskiej oraz sfer użyć i hierarchii języków polskiego i litewskiego w układzie język prymarny — język sekundarny. Nadal podtrzymuję moje wcześniejsze stanowisko [por. Z. Sawaniewska-Mochowa, 2000, 223–224], że wyniki badań nad polszczyzną międzywojennych wydawnictw kowieńskich, sporządzanych przez autorów i redaktorów, o których pochodzeniu i przynależności stanowej nic nie wiemy, umożliwiają jedynie poznanie skromnego wycinka bardzo złożonej rzeczywistości językowej i w związku z tym nie mogą być uogólniane na wariant kulturalny (wysoki) polszczyzny kowieńskiej. Różne wątpliwości i dylematy, których doświadcza badacz, zajmujący się opisem języka polskiego na Kowieńszczyźnie na podstawie tekstów mówionych, jak i pisanych, przedstawiałyśmy już wspólnie z A. Zielińską w odrębnych publikacjach [por. Z. Sawaniewska-Mochowa, A. Zielińska, 2001a; 2001b, 86].

i nowsze na różnych poziomach systemu polszczyzny kowieńskiej) stawiają badania A. Zielińskiej [1998, 1999a, 1999b, 2000, 2001a, 2001b, 2002] w rzędzie najważniejszych dokonań w zakresie opisu wciąż słabo rozpoznanej odmianki kowieńskiej[19].

Cenne dane z wybranych punktów kowieńskich znajdujemy również w syntetyzujących ujęciach współczesnych gwar polskich na dawnych Kresach północnowschodnich, autorstwa I. Grek-Pabisowej i I. Maryniakowej [1997, 1999].

W sensie terytorialnym można rozumieć pojęcie polszczyzny kowieńskiej wąsko, ograniczając je — podobnie jak H. Turska [1939/1982, 21] — do języka polskiego używanego na zwartym obszarze na północ od Kowna (okolice Wędziagoły, Żejm, Bobt, Janowa, Datnowa i Kiejdan), i szerzej, odnosząc je historycznie do poszczególnych punktów i wysp języka polskiego na terytorium guberni kowieńskiej (39 472 km^2), ogarniającej według carskiego podziału administracyjnego z 1843 r. powiaty: Kowno, Telsze, Szawle, Rosienie, Poniewież, Jeziorosy (zwane Aleksandrowskiem) i Wiłkomierz [J. Ochmański, 1982, 208; H. Wisner, 1991, 91; 1997, 338][20].

---

[19] W momencie złożenia niniejszej rozprawy do druku [w styczniu 2002 r.] ukazało się obszerne opracowanie *Język polski na Kowieńszczyźnie. Historia, sytuacja socjolingwistyczna, cechy językowe, teksty* [Warszawa–Wilno 2001, stron 542], będące owocem wspólnych badań terenowych Haliny Karaś, Krystyny Rutkowskiej, Kingi Geben i Wiktorii Ušinskienė oraz studentów III roku polonistyki Uniwersytetu Wileńskiego, z przedmową Stanisława Dubisza i wstępem H. Karaś, redaktora tomu. Publikacja jest niezwykle cenna, w szczególności z powodu bardzo obszernego zbioru tekstów, odzwierciedlających idiolekty nosicieli polszczyzny na Kowieńszczyźnie, w tym przedstawicieli drobnej szlachty. Opracowanie ma charakter ogólny, nastawione jest na ukazanie regionalno-gwarowego charakteru polszczyzny kowieńskiej, a więc nie zawiera szczegółowych charakterystyk wariantów socjalnych, obecnych po dziś dzień w języku polskim na Kowieńszczyźnie, co udokumentowała A. Zielińska [2002], por. także Z. Sawaniewska-Mochowa, A. Zielińska [2001b]. Wśród opracowanych przez H. Karaś cech językowych [por. zwłaszcza strony 82–227] odnajduję liczne zjawiska obecne już w socjolekcie drobnej szlachty kowieńskiej XIX w. Oznacza to, że pododmiana „zaściankowa" należy do najlepiej zachowanych wariantów funkcjonalnych polszczyzny kowieńskiej.

[20] Mapy wysp językowych polskich na Litwie [za: H. Turska, 1939/1982, 21; W. Truszkowski, 1996, 89]: W. Wielhorski, *Litwa etnograficzna. Przyroda jako podstawa gospodarcza, rozwój stosunków narodowościowych*, Wilno 1928, mapka nr 15; *Mapy rozsiedlenia ludności polskiej i litewskiej*, Instytut Badań Spraw Narodowościowych, Warszawa 1929; M. Świechowski, *Population d'après les nationalités et la proprieté foncière sur le territoire du Grand Duché de Lithuanie*, Kraków 1918; M. Świechowski, *Carte ethnographique et politique des territoirs de l'ancien Grand Duché de Lithuanie avec le tabletu statistique*, Kowno 1921.

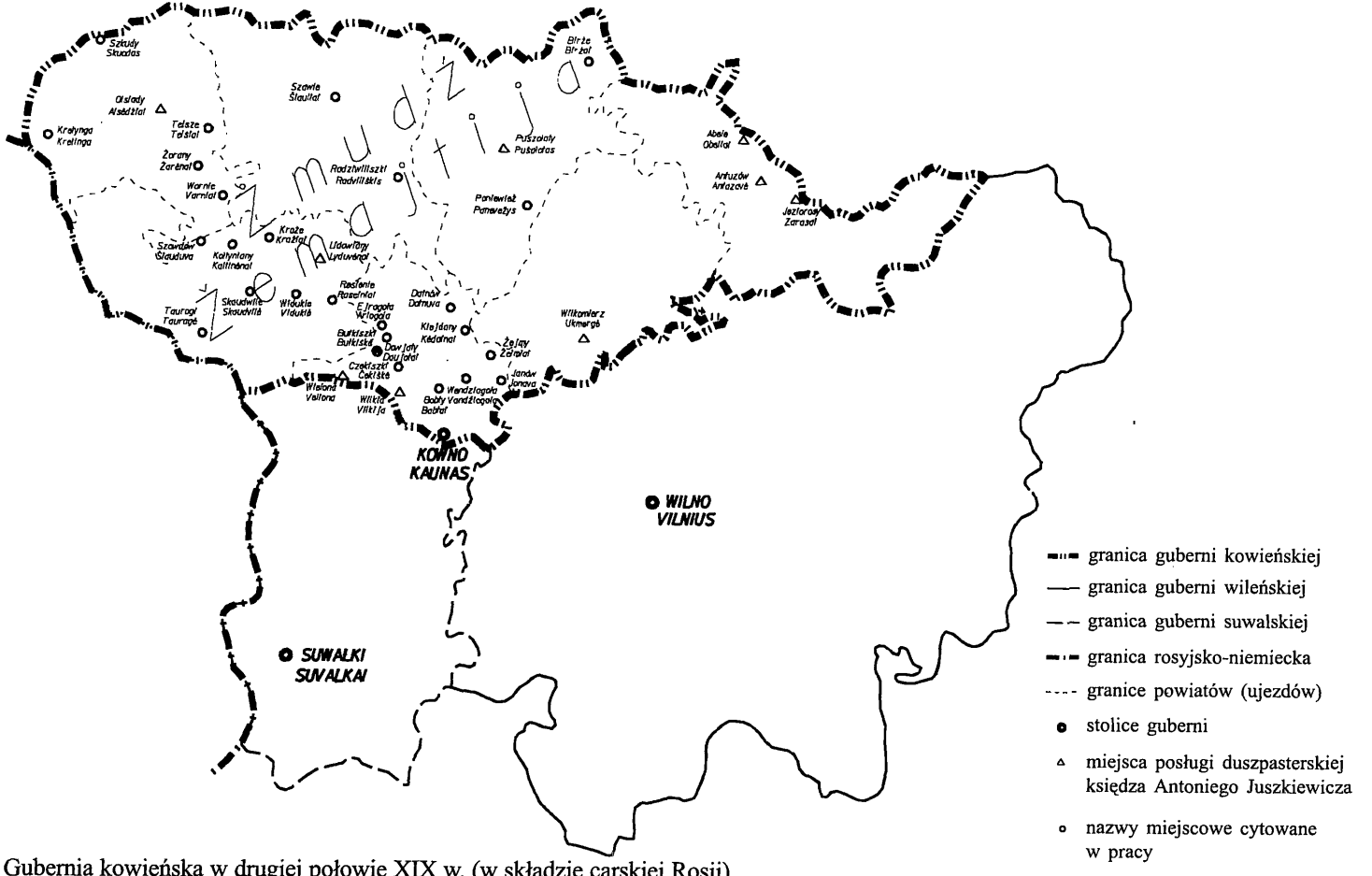

Gubernia kowieńska w drugiej połowie XIX w. (w składzie carskiej Rosji)
Źródło: J. Ochmański, 1982, 241

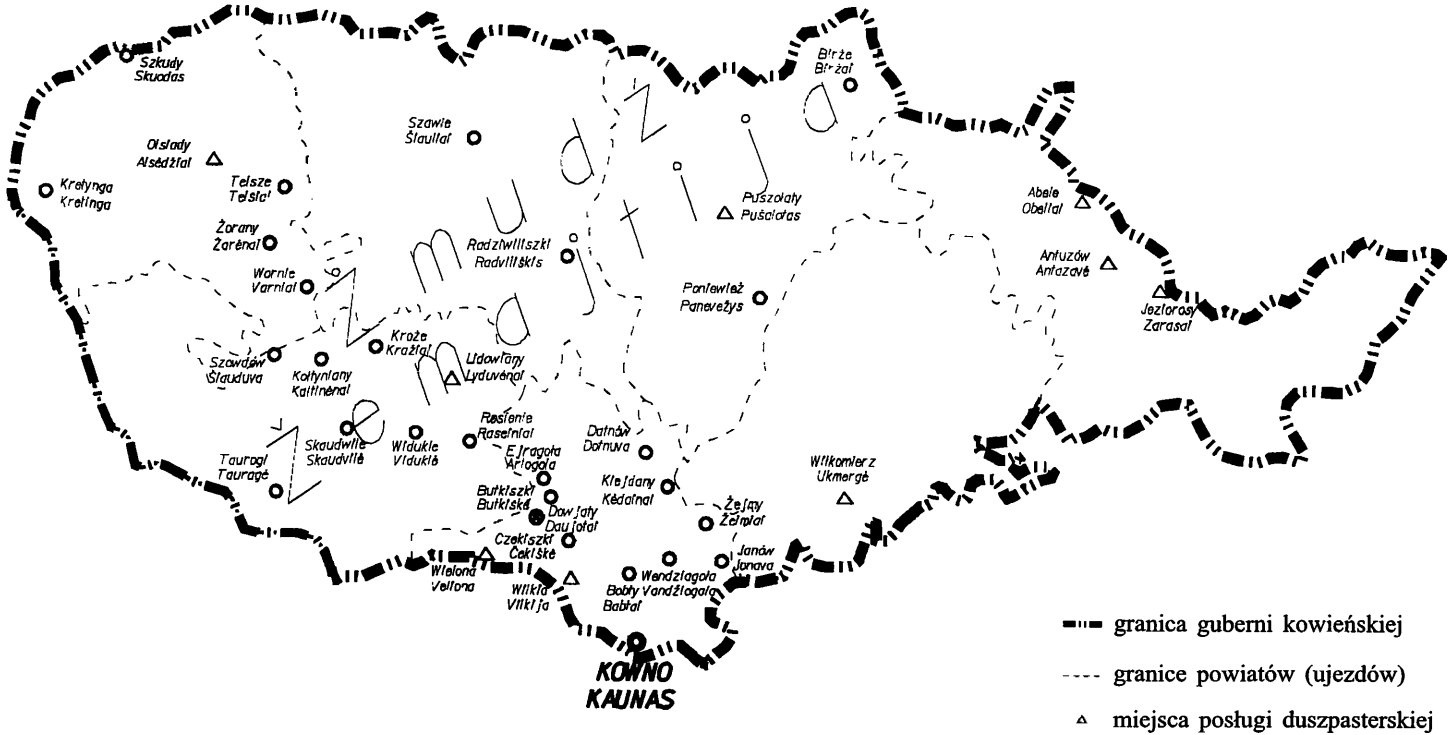

Gubernia kowieńska w drugiej połowie XIX w. (w składzie carskiej Rosji)
Źródło: J. Ochmański, 1982, 241

Warto też zwrócić uwagę, że na mocy rozporządzenia ks. I. Hołowińskiego, metropolity kościoła katolickiego w Rosji, od 15 (27) grudnia 1849 r. przesunięte zostały granice biskupstwa żmudzkiego, które odtąd obejmować będzie obszar guberni kowieńskiej i kurlandzkiej [M. Wołonczewski, 1896, 6; H. Wisner, 1991, 91; 1997, 339]. Posunięcie to mogło sprzyjać konsolidacji administracyjno-terytorialnej i religijnej Żmudzi i Kowieńszczyzny, a co za tym idzie ich łączności kulturowej i językowej.

Nie tylko względy natury administracyjnej decydują o dogodności posługiwania się terminem polszczyzna kowieńska także w odniesieniu do języka polskiego na Żmudzi. Rozgraniczenie odmiany kowieńskiej i żmudzkiej w sensie jakościowym nie ma większego uzasadnienia. Ważne i potrzebne z punktu widzenia wzajemnych wpływów polsko-litewskich na poziomie potocznym i gwarowym jest natomiast kontrastywne zestawienie polszczyzny kowieńskiej i wileńskiej. U podłoża tych podziałów tkwią również przyczyny pozajęzykowe.

Gubernię kowieńską zamieszkiwali zwarcie Litwini, którzy tworzyli trzon ludności wiejskiej. Według danych oficjalnego spisu rosyjskiego z 1897 r. skład narodowościowy guberni kowieńskiej przedstawiał się następująco: Litwinów 66,6%, Polaków 9,0%, Białorusinów 4,7%, Żydów 13,8%, Niemców 0,3%, innych 3,6%, łącznie 1 545 565 osób [P. Łossowski, 1985, 80; H. Wisner, 1991, 91; 1997, 340]. Z. Zinkevičius [1990, 108–109] lokalizuje w guberni kowieńskiej 84% Litwinów i tylko 3% Polaków, co wynika zapewne z uwzględnienia przez tego badacza wyłącznie oficjalnych statystyk litewskich. Przeprowadzony w 1923 r. na Litwie spis powszechny wykazał obecność zaledwie 65 599 Polaków (3,2%). W ten sposób statystycznie wykazano, że w młodym państwie litewskim ludność polską tworzy nieliczna garstka większych właścicieli ziemskich oraz osadzonych w ich majątkach kolonistów. Dane te — jak słusznie zauważa M. Boruta [1989, 227] — stały w jawnej sprzeczności zarówno z wspomnianymi wyżej wynikami spisu rosyjskiego z 1897 r., jak i późniejszymi statystykami niemieckimi (9% Polaków w 1916 r.) oraz szacunkami narodowościowymi Centralnego Komitetu Wyborczego w Kownie (9,9% Polaków). Według źródła rosyjskiego (którego obiektywność budzi zastrzeżenia historyków[21]) gubernię kowieńską pod koniec XIX w. zamieszkiwało 138 408 Polaków, największe skupiska ludności polskiej znajdowały się w powiatach:

[21] Por. J. Jakubowski, 1930, 450.

kowieńskim (51 825 – 24,8%), wiłkomierskim (22 894 – 10,1%), jezioroskim (18 577– 8,9%), poniewieskim (14 460 – 6,6%) i szawelskim (6,3%). Mniejszy był odsetek Polaków w powiecie rosieńskim (5,6%) i telszewskim (1,5%) [por. G. Błaszczyk, 1991, 149]. Z braku miejsca nie przytaczam interesujących danych na temat liczebności ludności polskiej z b. guberni kowieńskiej w granicach międzywojennej Republiki Litewskiej, czynią to J. Jakubowski [1930, 451, 455–456], M. Boruta [1989, 227–228] i Z. Krajewski [1998, mapa i aneksy, s. 66–68]. Kontrowersje wynikające z międzywojennych statystyk polskich i litewskich znakomicie tłumaczy P. Eberhardt [1998, 105]: „Litwini liczebność mniejszości polskiej wszystkimi sposobami minimalizowali, Polacy — zawyżali".

Przedstawione podziały narodowościowe nie są jednakże dla podejmowanej w tej pracy problematyki najistotniejsze, bo nie obrazują swoistości sytuacji językowej i nie uwzględniają kryterium stanowego. Używanie języka polskiego nie ogranicza się na tym terenie jedynie do polskich dworów, okolic i zaścianków, które pojawiły się na Litwie po unii lubelskiej [por. L. Wasilewski, 1917, 36; W. Wielhorski, 1947, 53; J. Trypućko, 1958, 321, H. Wisner, 1991, 42]. Polszczyzną (regionalnie nacechowaną) posługuje się również rdzenna drobna szlachta litewska, tak w kontaktach nieoficjalnych, rodzinno-sąsiedzkich, jak i oficjalnych, zewnętrznych. Bardzo ważne w tym kontekście jest świadectwo prawosławnego mnicha rumuńskiego, który, podróżując po Rosji i Polsce w 1850 r. odwiedził także tereny etnograficznej Litwy i, choć sam nie posługiwał się polszczyzną i do Polaków nie był nastawiony zbyt przychylnie, to zauważył w drodze do Kowna, że począwszy od Dźwińska (Dyneburga, łot. Daugavpils) „język polski jest językiem potocznym ludności" [por. W. Truszkowski, 1996, 87].

Interesującym przykładem uświadomienia kulturotwórczej i wyróżniającej roli polszczyzny regionalnej jest spuścizna leksykograficzna ks. Antoniego Juszkiewicza (w pracach litewskojęzycznych znanego jako Antanas Juška), związanego pochodzeniem i posługą duszpasterską z gubernią kowieńską. Analiza biografii[22] leksyko-

[22] Naukową przydatność metody biograficznej do opisywania zjawisk społecznych i kulturowych najpełniej objaśniła A. Kłoskowska [1996, 92, 113–133]. Najkrócej rzecz ujmując, badania biograficzne prowadzone są na poziomie przeżyć i doświadczeń jednostek, przynależnych do grup społecznych i wspólnot narodowych oraz uczestników kultur narodowych. Umożliwiają one rozpatrywanie zjawisk kulturowych u korzeni ich bezpośredniej, indywidualnej realizacji. Metoda biograficzna jest stosowana w pracach etnograficznych i socjolo-

grafa [por. rozdz. 2.2.] dostarcza przekonujących argumentów, że Juszkiewicz był niekwestionowanym przedstawicielem szlachty autochtonicznej, choć nie można go w sposób uproszczony, czy wręcz zwulgaryzowany, uznawać za bezpośredniego reprezentanta całej polskojęzycznej drobnej szlachty kowieńskiej, zwłaszcza tej, która miała już wykrystalizowane polskie poczucie narodowe. Zachowanie świadomości litewskiej albo żmudzkiej oraz identyfikowanie się z etnosem litewskim (żmudzkim) w niczym nie umniejsza wiarygodności polskiego składnika słowników ks. Juszkiewicza. Z danych biograficznych wynika niezbicie, że litewski leksykograf dojrzewał w bliskim kontakcie z kulturą polską[23].

Na regionalne nacechowanie języka polskiego A. Juszkiewicza zwrócił uwagę F. Fortunatow [1887, XXIV], który we wstępie do drukowanej części *Słownika litewsko-polskiego* pisał, że nie jest to polszczyzna literacka, lecz taka, jaka funkcjonuje wśród szlachty litewskiej w guberni kowieńskiej, zwłaszcza na obszarach północnych. Potem ten pogląd powtórzą również inni językoznawcy, którzy zetkną się jako redaktorzy z materiałem polskim w słowniku Juszkiewicza, np. J. Jabłoński (J. Jablonskis), K. Būga czy J. Šlapelis. Problem ten traktuje szerzej B. Tolūtienė [1961, 172–174, 231, 242, 254], badaczka spuścizny leksykograficznej A. Juszkiewicza, sygnalizując zróżnicowane nastawienie redagujących do regionalnych faktów językowych, odzwierciedlonych w polszczyźnie litewskiego słownikarza. Warto może w tym miejscu przytoczyć stwierdzenia wartościujące J. Jabłońskiego, wyrażone w doniesieniu z marca 1898 r., skierowanym do Wydziału II Rosyjskiej Akademii Nauk w związku z zagadnieniami językowymi redagowanego słownika litewsko-polskiego: „Juszkiewicz, jak się wydaje, znał tylko ten język polski, jakim na Litwie mówi mało wykształcona «wyższa klasa», to jest ten język, który składa się z polskich, rosyjskich i litewskich elementów językowych, lecz polszczyzna zajmuje w nim najważniejsze miejsce" [dosłowny przekład z litewskiego za: B. Tolūtienė, 1963, 173].

Bardzo znamienne i ważne w kwestii regionalizmów było stanowisko J. Baudouina de Courtenay, który — jak wykazała A. Kaupuż [1990, 188, 190–191] —

---

gicznych dotyczących społeczności zamieszkujących na pograniczach kulturowych i językowych, z powodzeniem wykorzystała ją A. Zielińska [2002] w socjolingwistycznym studium polskiej mniejszości na Litwie Kowieńskiej.

[23] Cz. Miłosz [1992, 157] w odniesieniu do jednostek o podobnych biografiach użył określenia „Litwin o kulturze polskiej".

mocno angażował się w związku z przyjaźnią z rodziną Juszkiewiczów w redagowanie materiału słownikowego (hasła na A). Z korespondencji uczonego z Janem Juszkiewiczem (bratem Antoniego) i J. Karłowiczem wynika, że miał on początkowo zamiar gruntownie poprawiać polską część słownika [por. J. Baudouin de Courtenay, 1885, 772], ale później od normalizowania i zacierania regionalnego charakteru warstwy polskiej odstąpił. A. Kaupuż [1990, 194] sądzi, że Baudouin de Courtenay dostrzegł (najprawdopodobniej pod wpływem J. Karłowicza[24]) w rękopisie litewskiego leksykografa cenne źródło dokumentujące stan polszczyzny z terenów etnicznie litewskich, a ponadto bardzo ciekawy przyczynek do badań interferencji i bilingwizmu polsko-litewskiego na różnych poziomach systemu. Słownictwo polskie Juszkiewicza jest także ciekawym zbiorem do badań socjo- i etnolingwistycznych, ukazujących różnice między światem językowym i kulturowym Litwinów i Polaków, a zarazem pozwala przełamywać niekorzystny, utrwalony, czy wręcz zmitologizowany w polskiej świadomości, stereotyp Litwina[25].

Rękopisy słowników A. Juszkiewicza, przechowywane obecnie w LLTIB, zawierają polski materiał językowy nienormalizowany przez poszczególnych redaktorów i wydawców, a przez to właśnie są ważnym i bogatym źródłem do rekonstrukcji najważniejszych cech XIX-wiecznego socjolektu drobnej szlachty kowieńskiej.

---

[24] Niewykluczone, że J. Karłowicz miał możliwość ekscerpcji materiału z rękopisów Juszkiewicza. Chodzi tu głównie o te poświadczenia w SGP, które opatrywał lokalizacją „ust.[nie] z Litwy", „ust.[nie] ze Żmudzi".

[25] Por. na ten temat M. Krupowies, 1994, 119 oraz referaty wygłoszone na krakowskiej konferencji „Narody i stereotypy" (1993): Cz. Okińczyca, *The Lithuanian stereotype as seen by a Pole*; G. Lemanaitė, *The stereotype of a Pole in the eyes of a Lithuanian*; T. Venclovy, *The problem of the Lithuanian stereotype*, opublikowane w: *Stereotypes and Nations*, International Cultural Centre, Cracow 1995, s. 79–96. W wersji polskojęzycznej teksty A. Venclovy i Cz. Okińczyca ukazały się w: „Polska Sztuka Ludowa. Konteksty" 1993, nr 3–4, s. 25–27 i 28–29. W tym samym numerze znalazła się również ważna z punktu widzenia historycznych uwarunkowań stereotypu Polaka i Litwina wypowiedź H. Wisnera, *My i oni*, s. 16–19.

2. LEKSYKOGRAFIA POLSKO-LITEWSKA I LITEWSKO-POLSKA XIX WIEKU

2.1. Słowniki przekładowe różnych autorów z terenu guberni kowieńskiej

Wiek XIX charakteryzuje się wieloma godnymi odnotowania przedsięwzięciami w zakresie leksykografii polsko-litewskiej i litewsko-polskiej. Niestety, te ważne źródła słownikowe, sporządzane głównie przez autorów wywodzących się ze Żmudzi, ze względu na ówczesną sytuację polityczną (popowstaniowy terror carski na Litwie) nie były przeważnie drukowane, zaś późniejsze losy tych rękopisów okazały się nierzadko bardzo skomplikowane. Interesowali się nimi głównie do tej pory językoznawcy litewscy, podejmujący studia nad kształtowaniem się norm języka litewskiego, a zwłaszcza badacze zainteresowani próbami stworzenia w XIX w. ogólnego języka żmudzkiego [por. G. Subačius, 1998]. Spośród polonistów fakt istnienia takich słowników odnotowywali jedynie bibliografowie.

Tymczasem materiał polski wykorzystywany w przekładach haseł litewskich i żmudzkich rzuca bardzo ciekawe światło na charakter regionalnej polszczyzny, używanej w codziennych kontaktach przez szlachtę litewską. Można przypuszczać, że ta właśnie szlachta była też głównym adresatem słowników przekładowych, tworzonych przez autorów (zwłaszcza duchownych), wywodzących się przeważnie z tej samej warstwy, a więc doskonale znających realia językowe ówczesnej Litwy.

Na pilną potrzebę opracowania słownika litewsko-polskiego wzorowanego na dziele Lindego bądź braci Grimmów wskazywał K. A. K., czyli ks. Ambroży Kossarzewski [1862, 135–136]. W swej dość dyletanckiej rozprawie wymienia on również nazwiska współczesnych mu litewskich leksykografów: Szymona Dowkonta, Kajetana Niezabitowskiego, Kazimierza Krzysztofa Daukszę, ks. Mieżytowicza i Juszkiewicza, S. Przyałgowskiego, Wawrzyńca Iwińskiego, Mikołaja Akielewicza, a także zmarłych już wówczas słownikarzy: Szymona Staniewicza, Dionizego Paszkiewicza, ks. Dominika Sutkiewicza i ks. Jerzego Ambrożego Pabrežę, zbiera-

cza litewskich nazw roślin, twórcy botanicznego leksykonu przekładowego łacińsko-żmudzkiego [por. LTB I, 522, poz. 217; Z. Zinkevičius, 1990, 166–167]. Nie była jak dotąd przedmiotem studiów językoznawczych polszczyzna ostatniego spośród wymienionych duchownych, zainteresowanie lituanistów wzbudziła natomiast podjęta przez Pabrežę próba stworzenia ogólnego żmudzkiego języka literackiego, zapisywanego własną unikatową ortografią [por. G. Subačius, 1996, 11–58, 456–457].

Jednym z pierwszych słowników litewsko-polskich XIX w. jest rękopiśmienny słownik z 1820 r. *Dikcyonorius Lieźuwiu Lietuwiszku Su pridieimu nekuriu Żodźiu Lieźuwiu Lenkiszku. Pagał Alfabetu trumpay apraśitas Metuose Pona 1820*, obecnie przechowywany w LLTIB, sygn. 4512 [por. LTB I, 505, poz. 104; J. Kruopas, 1967]. Autorstwo tego leksykonu przekładowego bibliografowie bezpodstawnie przypisywali bazylianinowi Aleksandrowi Butkiewiczowi, twórcy gramatyki litewsko-żmudzkiej [V. Maciūnas, 1939, 153], przygotowanej w latach 1811–1824 [G. Subačius, 1998, 305], oraz dostosowanego do niej słownika polsko-litewskiego [LTB I, 498, poz. 55]. Niestety, oba rękopisy zaginęły [por. Z. Zinkevičius, 1990, 178]. Słownik z 1820 r. obejmuje 21 696 słów, zanotowanych z języka mówionego i źródeł pisanych, prezentuje głównie dialekt zachodniej Auksztoty, z rzadka występują inne formy dialektalne. Sporo słów litewskich nie ma ekwiwalentów polskich, pojawiają się także czasami definicje kontekstowe, np. lit. *adomasis* — pol. *ten, którym trzeba szpilać* [s. 3]. Rękopis odzwierciedla polszczyznę odbiegającą od stanu ówczesnego polskiego języka ogólnego, o czym świadczy znaczna frekwencja regionalnych zakłóceń w grafii i fonetyce oraz interferencje słownikowe i kalki litewskich czasowników prefigowanych.

Innym stosunkowo mało znanym filologom źródłem leksykograficznym z pierwszej połowy XIX w. jest również rękopiśmienny słowniczek żmudzko-polski, zatytułowany *Zbiór Krótki niektórych wyrazow Litewskich*, dołączony do anonimowego dzieła *Prawidła Ięzyka Litewskiego Czyli GRAMMATYKA Litewska* [LTB I, 530, poz. 276; W. Kubicka, 1977b, 465][26], powstałego w/po 1820 r. [G. Subačius, 1998, 315], ale przed 1830 r. [J. Kruopas, 1959, 225]. Kryptonim G = L przez

[26] Analizę polszczyzny tej gramatyki pod kątem pisowni, fonetyki, morfologii, składni i słownictwa przeprowadziła H. Karaś [2000a, 2000b]. Spostrzeżenia na temat samego słowniczka polsko-żmudzkiego, zamieszczonego na końcu rękopisu, opieram na własnej ekscerpcji z oryginału.

X.D.K.P.S., figurujący na stronie tytułowej rękopisu, lituaniści odczytują jako *Gramatyka litewska Xiędza Diecezji Kowieńskiej P. S.* [Z. Zinkevičius, 1990, 174] bądź *Xiędza D. K. Plebana S.* [V. Maciūnas, 1939, 154]. Słownik, choć ma skromne rozmiary (liczy zaledwie 14 stron i 548 słów żmudzkich i ich translandów polskich), stanowi ciekawy i ważny przyczynek do poznania XIX-wiecznych dialektów żmudzkich czy też — jak sądzi G. Subačius [1998, 324–331] — krystalizujących się norm ogólnego języka żmudzkiego, a z drugiej strony jest godnym wykorzystania świadectwem stanu polszczyzny z terenu Żmudzi. Dzięki zgodnemu z grafią oryginału przedrukowi rękopisu [J. Kruopas, 1959, 227–232] materiał językowy słownika jest łatwo dostępny. Sam rękopis przechowywany jest w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie, sygn. 2281 II. Tłumaczenia polskie wykazują wiele zbieżności w zakresie grafii, fonetyki i doboru leksyki z przekładami A. Juszkiewicza. Te związki będą sygnalizowane przy omawianiu konkretnych faktów regionalnych, wyekscerpowanych ze słowników Juszkiewicza.

Z pierwszej połowy XIX w. pochodzi jeszcze jedna gramatyka języka żmudzkiego *Kałbrieda leżuve Żemaytyszka suriedita par Kunega Symona Grossa...*, napisana po polsku w 1835 r., zawierająca od strony 137 do 198 *Słownik Polsko-Żmudzki*, złożony z ok. 3000 haseł [LTB I, 508, poz. 130; J. Kruopas, 1956]. Autor, choć pochodził z Prus [Z. Zinkevičius, 1990, 174–175], kształcił się częściowo na Żmudzi, potem posługą duszpasterską i pracą nauczycielską także związany był z tym terenem, zwłaszcza z okolicami Kretyngi. Rękopis zdobył uznanie współczesnych [M. Wołonczewski, 1898, 160], drukowany jednak nie był, obecnie przechowywany w LMAB, sygn. F29–822, fotokopia w Pracowni LKŻ. Słownik Grossa jest ciekawym źródłem do śledzenia interferencji żmudzko-polskich na poziomie graficzno-fonetycznym. Osobliwości wymowy palatalnej bądź zdyspalatalizowanej sygnalizuje zróżnicowaną grafią, *c*, *z* i *n* z umieszczonym nad nimi znakiem umlautu oznaczają typ artykulacji zmiękczonej w odróżnieniu od twardego *cz*, *ż*, *n*, jak w wyrazach *czuię* [s. 140], *iuż* [s. 146], *korzen* [s. 148]. Jak dowiodły ostatnie badania G. Subačiusa [1996, 59–68, 457], Gross był uczniem i naśladowcą ks. J. Pabreży, od którego przejął unikatową grafię żmudzką. Wydaje się, że zasady tej pisowni, pozostającej blisko wymowy, przenosił również na warstwę polską słownika.

Niewiele natomiast wiadomo o zawartości *Słownika litewsko-polskiego* Kajetana Niezabitowskiego (lit. Kajetonas Nezabitauskis), autora wywodzącego się ze

Żmudzi, ale przez większość życia związanego z Warszawą. Słownik został doprowadzony — jak podają V. Maciūnas [1939, 155] i Z. Zinkevičius [1990, 128] — tylko do litery K, zgromadzony materiał liczył ok. 18 tys. słów. Rękopis był przechowywany w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego, obecne losy nie są znane.

Zaginął również niedokończony, doprowadzony do L, zawierający 8 tys. haseł, *Słownik litewsko-polski* Szymona Staniewicza (lit. Simonas Stanevičius) [G. Subačius, 1998, 373–374], podpisującego się również formą Staniewicze (takie postaci nazwisk były rozpowszechnione wśród szlachty żmudzkiej) [por. M. Hellmann, 1966, 98]. Autor słownika, poeta, filolog, historyk i zbieracz folkloru litewskiego, urodził się w 1799 r. niedaleko Widukli (lit. Viduklė), obecnie pow. Rosienie, był bliskim współpracownikiem hrabiego J. Platera, zainteresowanego zagadnieniami lituanistycznymi, kompletował mu bibliotekę.

Stratę rękopiśmiennych prac Staniewicza, wspomnianego już słownika i niedokończonej gramatyki języka litewskiego [V. Maciūnas, 1939, 155], w drobnej mierze rekompensuje słownik przekładowy litewsko-polski tegoż autora, zamieszczony na końcu (od s. 73–83) tłumaczonego przez niego z łaciny dziełka religijnego, wydanego pod tytułem *Historyia szwenta ysz łotinyszka liźuwia pardieta ant Żemaytyszka*... w 1823 r. w Wilnie [P. Grzegorczyk, 1967, 91; V. Urbūtis, 1968, 155; Z. Zinkevičius, 1990, 145].

Oprócz zagubionych słowników Niezabitowskiego i Staniewicza, po dziś dzień nie odnaleziono również innych XIX-wiecznych rękopisów pochodzących z terenu Żmudzi, ważnych tak z punktu widzenia historii języka litewskiego i jego kontaktów z językiem polskim, jak też ze względu na sposób i adekwatność przekładu. Warto w tym miejscu wymienić *Słownik polsko-litewski* Jumskiego (lit. Jumskis), powstały między 1857 a 1863 r. [LTB I, 512, poz. 156; Z. Zinkevičius, 1990, 180], *Słownik litewsko-polsko-łaciński* Aleksandra Antoniego Warkolewicza (lit. Varkulevičius), sporządzony we Francji ok. 1835 r. [LTB I, 541, poz. 352; A. Kaupuž, 1966; Z. Zinkevičius, 1990, 180]; zaledwie 37-stronicowy *Słowniczek żmudzko-polski* Józefa Bogdanowicza z 1861 r. [LTB I, 496, poz. 32; Z. Zinkevičius, 1990, 180] i wreszcie litewsko-polski i polsko-litewski słownik oraz gramatykę z ok. 1857 r., napisane przez Aleksandra Prekera (lit. A. Prekeris) bądź przez jego brata Jana. Związki ze Żmudzią Prekerów nie są w zupełności udowodnione [Z. Zinkevičius, 1990, 180].

Do rejestru zagubionych XIX-wiecznych leksykonów przekładowych V. Urbūtis [1968, 156] dodaje jeszcze słowniki litewsko-polskie P. Andruszkiewicza, G. Chmielewskiego i S. Skinki oraz polsko-litewski J. Balvočiusa. Nie precyzuje jednak ani zasobu, ani chronologii tych rękopisów, nie określa lokalizacji.

Bardzo skomplikowane, by nie powiedzieć tajemnicze, są dzieje *Słownika litewsko-polskiego* Kazimierza Krzysztofa Daukszy (1796–1865). Do niedawna uważano rękopis za zaginiony, a jedynym źródłem informacji o istnieniu i charakterze tego dzieła były rękopiśmienne wypiski wspomnianego już ks. A. Kossarzewskiego (lit. A. Kašarauskas), zgromadzone w zeszycie *Lituanica*, w liczącym 18 drobno zapisanych kart rozdziale, zatytułowanym *Wyrazy wyjęte z rękopiśmiennego słownika litewskiego na polski Kazimierza Krzysztofa Daukszy, nauczyciela parafialnej szkoły w Birżach*. Z oryginałem słownika Daukszy, zetknął się w 1866 r. także Stanisław Mikucki, filolog, zainteresowany poznaniem dialektów litewskich [V. Biržiška, 1990, 74; Z. Zinkevičius, 1990, 190; G. Subačius, 1991b, 56–57].

Nowe spojrzenie na dzieło litewskiego leksykografa, odzwierciedlające głównie mowę wschodniej Litwy, prezentuje G. Subačius [1991b], który, dzięki pomocy pracowników Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu, odnalazł w 1990 r. znaczące fragmenty słownika Daukszy. Badacz ustalił też czas powstania tego słownika na lata 1836–1844 (gdy w LTB I, 504, poz. 99 podaje się rok 1858), a jego objętość ocenił na ok. 11 tys. haseł. Nie był to zbiór zbyt obszerny w zestawieniu ze słownikami przekładowymi Juszkiewicza, Paszkiewicza, Sutkiewicza czy Dowkonta. Zachowały się obecnie 104 karty (ponad 8000 haseł), przepadło 38 kart, czyli 1/4 słownika. Dokładna analiza grafii, morfologii, zasobu leksykalnego nasunęła G. Subačiusowi [1991b, 64–65] wniosek o udziale Edwarda Daukszy w redagowaniu i uzupełnianiu dzieła ojca. Ponadto zestawienie oryginału z rękopiśmiennymi wypiskami Kossarzewskiego ujawnia pewne zmiany językowe wprowadzone przez przepisującego [G. Subačius, 1991b, 66]. Jakkolwiek charakter części polskiej i adekwatność doboru polskich odpowiedników w słowniku Daukszy nie były przedmiotem zainteresowania litewskiego lingwisty, to jednak niektóre przykłady polskie przytoczone przy okazji analizy materiału litewskiego (*prochnieć*, *przerazac*, *małzonek*, *męznie*, *gosci*), wykazują refleksy regionalnej grafii i wymowy. Dokładniejsze zbadanie ocalałych fragmentów powinno przynieść odpowiedź na pytanie o orygi-

nalność i przydatność omawianego źródła do badań nad polszczyzną szlachty litewskiej XIX w.

Leksyką litewską i układaniem słowników interesował się również Mikołaj Akielewicz (lit. Mikalojus Akelajtis), filolog, tłumacz, zbieracz folkloru, językoznawca-samouk, działacz polityczny. Wywodził się z warstwy chłopskiej, urodził się w 1829 r. w okolicach Mariampola (zachodnia Auksztota), zmarł w 1887 r. w Paryżu. Lituaniści przypisują Akielewiczowi przygotowanie trzech rękopiśmiennych słowników: porównawczego (materiał litewski na tle słowiańskim, greckim, gockim, łacińskim i sanskrytu) [K. Estreicher, 1870, I, 11] i dwóch przekładowych (polsko-litewskiego i litewsko-polskiego), bibliografowie faktycznie wymieniają jako sfinalizowany tylko jeden słownik litewsko-polski, sporządzony ok. 1860–1862 r. [LTB, I, 491, poz. 7; K. Estreicher, 1870, I, 11; P. Grzegorczyk, 1967, 91; J. Kruopas, 1970; Z. Zinkevičius, 1990, 208]. Niestety losy współczesne tego źródła nie są znane. Wiadomo, że z rękopisem, liczącym ok. 300 kart, zapoznał się zainteresowany językiem litewskim J. Karłowicz [1875, 358]. Drobną wzmiankę o tłumaczeniu przez Akielewicza form polskich na litewski podaje w przeglądzie bibliograficznym Biblioteka Warszawska [1860, II, 271].

Zachowały się natomiast do naszych czasów bardzo obszerne (choć nie zawsze dokończone) rękopiśmienne słowniki przekładowe znanych autorów żmudzkich, Dionizego Paszkiewicza, Dominika Sutkiewicza, Szymona Dowkonta i Wawrzyńca Iwińskiego. Leksykony te, ze względu na metodę przekładu i ogromne zróżnicowanie materiału polskiego, powinny także zainteresować badaczy regionalnej polszczyzny i kontaktów językowych polsko-litewskich w XIX w.

Dionizy Paszkiewicz (lit. Dionizas Poška), wywodzący się z szacownego rodu szlacheckiego posiadaczy podarowanego przez księcia Witolda dworu w Kołtynianach (lit. Kaltinėnai), piszący po polsku i po litewsku, czynnie zaangażowany w ruch odrodzenia narodowego [por. M. Hellmann, 1966, 98], opracował w latach 1825–1830 w Bordziach (lit. Bardžiai), parafia Rosienie, 2-tomowy, liczący 2085 stron, słownik trójjęzyczny (tom I kończy się formą *oźiębło*, t. II zawiera hasła od *oziębłość* do *sianie*). Choć tytuł oryginału (przechowywanego w LLTIB, sygn. F1–888, 889) brzmi *SŁOWNIK Ięzyka Litewskiego, Polskiego i Łacinskiego przez Dionizego Paszkiewicza, Żmuydźina...* [LTB I, 529, poz. 271, 272], to na pierwszym miejscu umieszczone zostały hasła polskie. Z. Zinkevičius [1990, 137] zarzuca dziełu Pasz-

kiewicza braki w systemowości opisu, nie dla wszystkich słów polskich podane zostały odpowiedniki litewskie. Materiał litewski czerpał autor ze źródeł pisanych swojego czasu, z rodzimej gwary południowożmudzkiej oraz folkloru żmudzkiego. Warstwa polska jest natomiast zasadniczo wzorowana na zasobie leksykalnym *Słownika języka polskiego* S. B. Lindego. Swego naśladownictwa wobec Lindego Paszkiewicz bynajmniej nie ukrywał, na karcie tytułowej swego dzieła umieścił dowcipny czterowiersz po litewsku i polsku (powtórzony w całości w t. I, 155):

„Linde napisał Polakóm pyszny słownik,
Godźien szanowanego Imienia, Dobrego autora,
ale na teraz piszący się, Powie nie jeden młodzik
«at ni siak, ni tak» bazgrał Żmuydzin, lichy robotnik".

Także pod hasłem *nasladuję* [I, 772; Paszkiewicz dr, 176] znajdujemy bardzo wymowny kontekst po polsku i litewsku:

„Pisząc ten Słownik Ia Lindego nasladowałem,
Równie iak małpa człeka przedrażniałem".

Ta surowa samoocena nie oznacza bynajmniej, że Paszkiewicz wręcz niewolniczo trzymał się materiału Lindego [por. B. Larin, 1957, 131, 133–134]. W zapisach polskich nagminnie pojawiają się refleksy regionalnej grafii i wymowy, a ilustrację znaczeń stanowią oryginalne, albo też twórczo z cytatów Lindego przetworzone epigramaty, które ze względu na to, że przytaczane są po litewsku i tłumaczone na polski (lub też odwrotnie) stanowią wymarzony wręcz materiał do badań leksyki w sytuacji dwujęzyczności polsko-litewskiej, por. przykładowo funkcjonujące tak w zasobie litewskim, jak i polskim przysłowie podane jako kontekst do hasła *błocko, błoto* — lit. *purwas*: *Purwan ikrites Sausas nekielsi — do Błota wpadszy suchy niewstaniesz* [I, 65, Paszkiewicz dr, 95], albo też cytat ilustrujący znaczenie form *mizernieję, goleję, holeję* — lit. *plinku, plikin eynu, plykti pradedu*: *Tas suwyssu jau nuplyka, Dunas płutas nebpalyka*, co w dosłownym przekładzie na język polski wyraża się frazą: *Ten ze wszystkim iuż zholał, Chleba Skorynki juz niepozostało* [I, 627; Paszkiewicz dr, 168].

Podobnie jak rękopis Paszkiewicza, do badań nad kompetencjami językowymi w warunkach bilingwizmu polsko-litewskiego może być także wykorzystywana spuścizna leksykograficzna Szymona Dowkonta (lit. Simonas Daukantas), przechowywana obecnie w LLTIB. Autor, choć wywodził się z niezamożnej rodziny chłopa

czynszowego należącego do posiadłości Sapiehów w pow. Szkudy (lit. Skuodas) w północnej Żmudzi, uzyskał staranne wykształcenie. Studiował literaturę, sztuki wyzwolone oraz prawo na Uniwersytecie Wileńskim. Przyjaźnił się m.in. z Mickiewiczem, Czeczotem i Zanem. Według Z. Zinkevičiusa [1990, 199] jako pierwszy oddzielił na początku XIX w. świadomość „litewską" od „polskiej".

W dorobku leksykograficznym oprócz innych prac przekładowych ma Dowkont dwa rękopiśmienne słowniki polsko-litewskie. Pierwszy, niezbyt obszerny, nazywany umownie małym, powstał według G. Subačiusa [1988, 5; 1990c, 27; 1991c, 60, 63] prawdopodobnie w przedziale czasowym 1838–1842 lub ok. 1846 r. i zawiera w całości ok. 23 tys. haseł. Jeden z pierwszych badaczy spuścizny litewskiego słownikarza, J. Kruopas [1961, 302], wiązał czas powstania tego dzieła z okresem studiów Dowkonta w Wilnie (tj. po 1820 r.).

Drugi słownik polsko-litewski, 3-tomowy, słusznie przez potomnych nazwany wielkim, sporządzony został zasadniczo w latach 1850–1856 podczas pobytu u biskupa Wołonczewskiego w Worniach (lit. Varniai) [G. Subačius, 1987a, 156; 1987b, 11; 1988, 6]. Materiał leksykalny był uzupełniany drobnymi dodatkami w latach 1858–1859 [G. Subačius, 1988, 7; 1990b, 80], ostatecznie słownik rejestruje 56 567 słów polskich i 37 677 odpowiedników litewskich [J. Kruopas, 1961, 305]. Brak tłumaczeń litewskich przy wielu hasłach polskich przekonuje, że praca nie została ukończona.

Lituaniści (głównie G. Subačius) podejmujący badania nad leksyką Dowkonta zwracali przede wszystkim uwagę na to, w jakim zakresie te materiały językowe osadzone są w tradycji piśmiennictwa litewskiego i wzorowane na innych źródłach (słowniki Szyrwida, Mielckego, Nesselmanna, *Postylla* Daukszy). Zbiory Dowkonta okazały się w tym kontekście wyjątkowo bogate i różnorodne. Wielki słownik zawiera liczne dialektyzmy, archaizmy i neologizmy, nienotowane w innych pracach leksykograficznych.

Polszczyzna Dowkonta nie była dotychczas przedmiotem szczegółowej analizy. Jak dotąd tylko nieliczni lingwiści polscy (J. Otrębski, Z. Brocki) odnotowali wartość źródłową i naukową wielkiego w sensie dosłownym i przenośnym słownika Dowkonta. Zaskakuje brak informacji w obszernej bibliografii leksykograficznej P. Grzegorczyka [1967], rejestrującej również prace rękopiśmienne. Jedynie G. Subačius [1987a, 151–155], zainteresowany również innymi XIX-wiecznymi słowni-

kami przekładowymi, zwrócił uwagę, że warstwa polska małego słownika Dowkonta wzorowana jest na 2-tomowym *Słowniku polsko-łacińsko-francuskim na zasadach słowników Knapskiego, Danneta i Troca ułożonym i pomnożonym przez X. Litwińskiego* (Wilno 1815), natomiast wielki słownik Dowkonta opiera się na wyborze materiału polskiego z 2. wydania *Słownika polsko-francuskiego* Stanisława Ropelewskiego (t. 1–3, Berlin: B. Behr 1847, 65 tys. haseł polskich). Ropelewski z kolei czerpał słownictwo z leksykonu Lindego, tym samym do słownika Dowkonta niejako drogą okrężną trafiała leksyka staropolska i formy archaiczne.

Tak się szczęśliwie składa, że w związku z obchodami 200. rocznicy urodzin Dowkonta zapadła decyzja, by pod auspicjami Instytutu Języka Litewskiego Litewskiej Akademii Nauk dokonać wydania dzieł tego wybitnego litewskiego działacza XIX w., historyka, literata, a zarazem leksykografa. Staraniem G. Subačiusa ukazały się trzy tomy wielkiego słownika Dowkonta [1993, 1995, 1996], wiernie oddające cechy językowe oryginału, opatrzone bardzo szczegółowymi i cennymi komentarzami redaktora. Tym samym powstała możliwość analizy kolejnego zróżnicowanego pod względem regionalnym polskiego materiału językowego z XIX-wiecznej Litwy. Szczegółowego przeglądu regionalnych zjawisk w polszczyźnie Dowkonta dokonałam w odrębnym opracowaniu [por. Z. Sawaniewska-Mochowa, 1995b]. W tym miejscu więc tylko zasygnalizuję, że istnieją dość wyraźne zbieżności w zakresie grafii, fonetyki i leksyki pomiędzy rękopisami Dowkonta i Juszkiewicza. Autorzy odzwierciedlają np. bardzo liczne wahania co do użycia spółgłosek trzech szeregów *z – ź – ż* oraz procesy dyspalatalizacji spółgłosek w różnym sąsiedztwie fonetycznym, z pozycją wygłosową włącznie.

Zainteresowanie badaczy polszczyzny kowieńskiej powinny też wzbudzić rękopiśmienne słowniki ks. Dominika Sutkiewicza (lit. Dominykas Sutkevičius), pochodzącego z okolic Rosień, ale związanego pracą w szkolnictwie, bibliotekach i archiwach klasztornych z różnymi miejscowościami Litwy. V. Maciūnas [139, 154] wspomina o trzech redakcjach słowników: z 1831, 1835 i 1848 r.

Zachował się w LMB (fotokopia w Pracowni LKŻ) 1048-stonicowy, złożony z 17 924 wyrazów litewskich, rękopis *Słownika Litewsko-Żmudzko-Polskiego ułożony przez Księdza Sutkiewicza Sw. Teol. Prezentata Litewskiej Prowincyi Zakonu Dominikańskiego — Applicatur Bibliotheca Mgri Provincialis Datur Rossienis 1835 febr. 28* [J. Kruopas, 1966, 217–218; P. Grzegorczyk 1967, 91, 99; LKŻ I, XI; G. Su-

bačius, 1998, 375]. Warstwa litewska opiera się przede wszystkim na materiale Szyrwida i innych źródłach pisanych, tym samym dzieło leksykograficzne Sutkiewicza można uznać za pierwszy w miarę pełny historyczny słownik języka litewskiego. Przekłady polskie na pierwszy rzut oka sprawiają wrażenie znormalizowanych, wśród kontekstów użyć przeważają cytaty o charakterze religijnym zaczerpnięte m.in. z *Biblii* Giedraitisa i *Kazań Kalwińskich*. Wnikliwsza analiza dostarcza jednakże dowodów na regionalne nacechowanie polszczyzny litewskiego leksykografa, odnajdujemy w zapisach polskich refleksy lokalnej grafii i wymowy, np. *oscisty* [k. 5], *slepy* [k. 4], *oszukanstwo* [k.10v], *łokiec* [k. 5v]; wahania w rozkładzie *o* jasnego i pochylonego, np. *łodź* [k. 5], *podworze* [k. 37], *głod* [k. 51], *odpor słówny* [k. 35]; kalki litewskich czasowników prefigowanych, np. lit. *atmoju galvu* odpowiada pol. *odkiwnąć głową*, lit. *atmisopejo* — pol. *odbolało* [k. 22], lit. *atsikwiecziu* — pol. *odpraszam*, lit. *atsiłaydziu* — pol. *odpuszczam się* [k. 31], lit. *ażutroksztu* — pol. *zaduszam się* [k. 50].

Zasób zbioru z 1835 r. D. Sutkiewicz z czasem poszerzył i ok. 1842 r. opracował nowy czteroczęściowy *Zodinikas Letowiszkay-Lenkiszkas*, liczący 1529 stron [LTB I, 535, poz. 313–316; G. Subačius, 1998, 375]. Tym słownikiem interesował się szczególnie E. Wolter, niestety próby wydania materiału podjęte przez uczonego w Petersburgu (o czym świadczy chociażby jego list z 14 grudnia 1889 r. do Cesarskiej Akademii Nauk, którego fotokopią dysponuje Pracownia LKŻ) nie powiodły się, a sam rękopis później zaginął. Niedawno odnaleziono go w Bibliotece Akademii Nauk w Petersburgu, zdefektowany, bez części drugiej, zawierającej hasła od H do M [Z. Zinkevičius, 1990, 179].

Zainteresowanie historyków języka polskiego zajmujących się polszczyzną „litewską" powinno wzbudzić trzecie z kolei dzieło leksykograficzne ks. Sutkiewicza, to jest słownik trójjęzyczny, napisany ok. 1848 r., opatrzony tytułem: *Zodinikas Lietuwiszkay-Lotiniszkay-Lenkiszkas. Dictionarium Lithvanice-Latino-Polonicum. Słownik Litewsko-Łacinsko-Polski. Par Kuniga Dominika Sutkiewicze Dominikona tikra Letuwnika* [zamazane Żemayti] *su dideliu wargiu Isztaysitas*, przechowywany obecnie w LLTIB, sygn. 3875 [LTB I, 535, poz. 317; W. Kubicka, 1977b, 475; J. Kruopas, 1966, 223; Z. Zinkevičius, 1990, 179]. Z litewskiej przedmowy zamieszczonej we wstępie na karcie 2. dowiadujemy się, jakie motywy skłoniły Sutkiewicza do opracowania trójjęzycznego leksykonu: „Ten słownik największą

korzyść przyniesie młodym, a szczególnie Żmudzinom, zaczynającym się uczyć w szkole, którzy od urodzenia nie znają ani jednego słowa po polsku. Mając pod ręką ten słownik, bardzo łatwo nauczą się polskich i łacińskich słów. Czytelnicy tego słownika znajdą tu wiele słów opuszczonych, a to z tej przyczyny, że po połączeniu Księstwa Litwy z Królestwem Polskim, Litwini i Żmudzini dużo wyrazów polskich sobie przywłaszczyli i swoje porzucili. A mianowicie: *gamta — cnota*, ale nie *cnata*, *lideka — szczupak*, a nie *szczupakas*; *ukusas — ocat* nie *ocatas* itp." (przekład dosłowny z litewskiego).

Materiał leksykalny zawarty na 404 stronach (plus dodatek 23-stronicowy) wykazuje liczne zbieżności regionalne (fonetyczne i leksykalne) z przekładami polskimi A. Juszkiewicza. Pod względem grafii rękopis jest bardziej znormalizowany niż I i II redakcja najobszerniejszego dzieła leksykograficznego Juszkiewicza, *Słownika litewsko-polskiego*. Paralele pomiędzy rejestrem polskim Sutkiewicza a chronologicznie nieco późniejszymi zbiorami Juszkiewicza odnoszą się przede wszystkim do takich zagadnień, jak: używanie złożeń typu *bronowłok* [s. 9]; wahania w rozkładzie *o* jasnego i pochylonego [*pszczołka*, s. 51, *stroj*, s. 91, *woz*, s. 141, *lod*, s. 161, *smrod*, s. 315, *wior*, s. 311, ale *ostróżny*, s. 7, *przewrótność*, s. 273, *spóyrzenie*, s. 257, *dóyrzałość*, s. 284, *słówny*, *mówny*, s. 401]; brak kreskowania i wtórne kreskowanie spółgłosek w różnym sąsiedztwie i w wygłosie [*łokiec*, s. 3, *tescia* || *swiekra*, s. 4, ale *teść* ib., *slepota*, s. 9, *głosny*, s. 45, *ponczochy*, s. 59, ale *wiązanie pończoch*, s. 178, *spioch*, s. 179, *zazdrosnie*, s. 257, *cwiczony*, s. 276, *łancuźek*, s. 165, *goscinny*, s. 281, *slimak*, s. 296, *sledz*, s. 308, *obronca*, s. 375, *panszczyznik*, dodatek, s. 2, *przescieradełko*, ib., s. 12, a z drugiej strony *naczyńko*, s. 101, *przywledź się*, s. 39, *rożeń*, s. 371, *żyźny*, s. 379].

Frekwencja użyć z *-c* zamiast *-ć* jest jednak w rękopisie Sutkiewicza bardzo nieznaczna, co w pewnym stopniu tłumaczy fakt, że leksykograf notuje czasowniki w 1. osobie czasu teraźniejszego, a nie tradycyjnie w postaci bezokolicznika. W formach rzeczownikowych na *-ść* palatalność obu spółgłosek jest zachowana konsekwentnie. Nie ma także w badanym słowniku tak wyrazistej tendencji jak w rękopisach Juszkiewicza do kreskowania *c* w formacjach na *-ec*, o czym świadczą przykładowo zapisy *bodziec* [s. 3], *koniec* [s. 243], *lipiec* [s. 166] i *wisielec* [s. 141]. Zasadniczo Sutkiewicz rozróżnia zakres występowania *ł* i *l*, wahania typu *przekladam* [s. 12 dodatku] czy *koszułka* [s. 298] są odosobnione.

Nie była także badana pod kątem regionalnych właściwości językowych polszczyzna Wawrzyńca Iwińskiego (lit. Laurinas Ivinskis), leksykografa, wydawcy litewskich kalendarzy, literata i pedagoga. Autor wywodził się z drobnej szlachty żmudzkiej (bez ziemi) z parafii Użwenty (lit. Užventis), utrzymującej się, podobnie jak rodzice A. Juszkiewicza, z arendowania gruntów [LE 1956, IX, 198]. Choć Iwiński ukończył tylko miejscową szkołę początkową unicko-bazyliańską, potrafił na zasadzie samouctwa wiedzę poszerzać i przekazywać innym; nauczał dzieci w dworach [M. Hellmann, 1966, 101]. Język polski (przynajmniej w wariancie regionalnym) musiał mieć dobrze opanowany. Stereotypowe w kwestiach kulturowo-językowych jest stanowisko LE [1956, IX, 198]: Iwińskiego traktuje się tu jako przedstawiciela zbiedniałej szlachty żmudzkiej, przywiązanej do dawnej kultury polskiej, a zarazem przyjaciela ludu, zainteresowanego jego oświeceniem. „Celem życia leksykografa był język litewski, polszczyzna zaś spełniała tylko funkcje odświętne i służyła załatwianiu spraw (lenkų kalba jam tik išeiginė reikalų kalba)".

Do historii filologii litewskiej wpisał się Iwiński na trwałe jako twórca obszernego 3-tomowego *Słownika Polsko-Żmujdzkiego*, powstałego w latach 1861–1864. Źródła lituanistyczne informują, że hasła tego słownika zostały doprowadzone do *S* (*świeżobarwny*) [LTB I, 511, poz. 149; Kruopas 1960, 192; Zinkevičius 1990, 164], tymczasem zasób materiału polskiego okazał się nieco szczuplejszy; tom I, liczący 1018 stron, zamyka forma *osmalić*, t. II (od strony 1019 do 1767) obejmuje hasła *osmarowywać* — *rozczyniony* (chleb); t. III (od strony 1768 do 2060) zawiera hasła *rozczynnik* — *rzytny wrzód*. Bardzo starannie przygotowany rękopis, będący własnością Biblioteki PAN w Krakowie, sygn. 2232/II, odzwierciedla, pomimo wysiłków autora zmierzających do normalizacji zapisów polskich, liczne refleksy regionalnej grafii i wymowy, np. *baźiliszek* [I, 43], *boleśny* [I, 78], *całuś* [I, 103] *jasmin* [I, 376], *jutrzeńka* [I, 398], *ledź* 'lec' [I, 520], *osrzodek* 'ośrodek' [II, 1025], *przerobka* [II, 1339], *rozmównie* [III, 1859]. W rejestrze haseł polskich Iwińskiego znalazły się dość liczne, nawiązujące do staropolskich modeli nazewniczych, rzeczowniki typu *bogochwalca* [I, 76], *chlebojedzca* [I, 111], *bydłokradzca* [I, 100], *ceniciel* [I, 106], *dawiciel* [I, 165]. Proweniencję litewską ma natomiast słownictwo odnoszące się do sfery bytowania codziennego, np. regionalizm etnograficzny *rezginy* — *dwa łęki drewniane sznurkami zaplecione do noszenia siana* [II, 1681], lit. *rezginės*.

O kolejnych zasługach Iwińskiego jako leksykografa świadczą odnalezione w Archiwum Towarzystwa Geograficznego w Petersburgu rękopisy: niedokończonego obszernego słownika rosyjsko-litewskiego i rosyjsko-litewsko-łacińsko-polskiego, zawierającego hasła na A [J. Kruopas, 1960, 193–197; Z. Zinkevičius, 1990, 165].

Pod względem zawartości leksyki polskiej, zasad pisowni oraz stopnia normalizacji nie była dotychczas badana spuścizna leksykograficzna J. Milewskiego (lit. J. Miliauskas/Miglovara). Szczegółowe dane bibliograficzne na temat słowników przekładowych tego autora, przechowywanych obecnie w Dziale Rękopisów VUB, podaje V. Urbūtis [1968, 157]. Badaczy polszczyzny regionalnej powinien zainteresować obszerny, 2-tomowy, *Słównik litewski*, zawierający ok. 33 tys. haseł litewskich, tłumaczonych na język polski. Do ekscerpcji materiału polskiego warto też wykorzystać mniejsze objętościowo prace leksykograficzne Milewskiego: 94-stronicowy słowniczek polsko-litewski *Wyrazy litewskie mniej znane* oraz niedokończony *Słównik polsko-litewski*, doprowadzony do hasła *dębowy*.

Według informacji V. Urbūtisa [1968, 157] na uwagę leksykografów i historyków języka litewskiego zasługuje rękopiśmienny słowniczek przekładowy rejestrujący słownictwo gwarowe żmudzkie (ok. 1000 haseł) oraz polskie, doprowadzony do *Powkaj — Póch*. W rękopisie, przechowywanym w Dziale Rękopisów VUB, umieszczane jest w różnych miejscach nazwisko Butenowicz (lit. Butenis) i daty 1864 i 1865 r. Czy Kazimierz (Józef) Butenowicz był autorem tego zbioru, czy tylko właścicielem słownika trudno bez badań i ekspertyz grafologicznych rozstrzygnąć. Nawet jako dzieło anonimowe to źródło powinno być w przyszłości wykorzystane do ekscerpcji polskiego materiału leksykalnego ze Żmudzi z drugiej połowy XIX w.

Ze zrozumiałym zainteresowaniem językoznawców spotkał się jedyny drukowany słownik przekładowy z końca XIX w. autorstwa ks. Mikołaja Mieżinisa-Mieżytowicza (lit. M. Miežinis-Miežutavičius), pochodzącego z okolic Radziwiliszek/Radwiliszek (lit. Radviliškis) na Żmudzi. Pełny tytuł pracy wydanej w Tylży w 1894 r. został podany w czterech językach: *Lietuviszkai-Latviszkai-Lenkiszka-Rusiszkas Žodynas kun. M. Miežinio*: *Leišu-Latviešu-Půlu-Krievu Vardnica nuo Miežińa*: *Litewsko-Łotewsko-Polsko-Rossyski Słównik ks. Mieżinisa*: *Литовско-Латышско-Польско-Русский Словарь М. Межиниса* [LTB II, 796–797, poz. 2230; K. Estreicher, 1991, III, 172; P. Grzegorczyk, 1967, 91, poz. 933; 99, poz. 1022]. Choć zasób słownictwa (15 tys. haseł) zgromadzony przez Mieżinisa nie

może równać się pod względem liczebności i różnorodności z materiałami Juszkiewicza, to jednak ten czterojęzyczny słownik jest godnym uwagi źródłem do badań XIX-wiecznej litewszczyzny, jak i polszczyzny kresowej z terenu guberni kowieńskiej. Język polski Mieżinisa — na co zwrócił uwagę już F. Sławski [1974, 371-374] — wyróżnia się licznymi archaizmami, nawiązującymi do staropolszczyzny, jak również żywotnymi regionalizmami północnokresowymi typu *mogiłki*, *jełki*, *darć*, *parć*. Podobną jakościowo polszczyzną posługiwał się również A. Juszkiewicz, co postaram się udokumentować w części materiałowej rozprawy.

2.2. Antoni Juszkiewicz i jego dzieło

Słowniki przekładowe księdza Juszkiewicza (dokładna charakterystyka źródeł poniżej) pozostają w istotnym związku z bogatymi doświadczeniami językowymi autora, które zdobywał podczas wieloletniej posługi duszpasterskiej prowadzonej w różnych miejscowościach guberni kowieńskiej [por. mapa]. Najpełniej pasję naukową i postawę życiową litewskiego leksykografa scharakteryzował J. Baudouin de Courtenay [1880, 4]: „Ksiądz Antoni Juszkiewicz należał do coraz bardziej zmniejszającego się zastępu starszych duchownych, którzy potrafili godzić sumienne pełnienie obowiązków kapłańskich z tolerancją i czystą miłością do nauki. Młodsze pokolenie księży, jeżeli zajmuje się nauką, zwykle oddaje się całkiem na służbę klerykalizmowi, ultramontanizmowi i różnym politycznym przedsiębiorstwom. Uprawiający naukę dla nauki stanowią dziś prawdziwy wyjątek. Głęboka więc cześć należy się tym kapłanom, którzy, nie zaślepieni stronniczemi dążnościami, starali się rozprzestrzeniać światło dla światła, prawdę dla prawdy, a w każdym prawdziwym człowieku widzieli brata, bez względu na to, w jakiej rubryce ludności został zapisany".

Antoni Juszkiewicz urodził się 4 (16) czerwca 1819 r. w majątku Dowiaty (lit. Daujotai), który od niedawna arendowali jego rodzice — „szlachetni, ale bardzo niezamożni" KFJ 289. Z. Zinkevičius [1990, 211] uwypukla fakt, że ojciec Juszkiewicza wywodził się z niespolonizowanej drobnej szlachty żmudzkiej, która pod względem statusu materialnego niewiele różniła się od chłopów. Fakt pochodzenia Antoniego z bojarów Juszkiewiczów oraz późniejsze posługiwanie się nazwiskiem *Juszka* eksponuje na początku biogramu leksykografa LE [1957, X, 175]. Według

P. Jonikasa [1987, 248] owych niezamożnych bojarów od warstwy włościańskiej oddzielało posługiwanie się językiem polskim. Niemniej zakres używania polszczyzny badacz minimalizuje, dowodząc, że językiem polskim mówiła szlachta „od święta i to, w dodatku, nie cała". Językiem prymarnym (ojczystym) rodziny Juszkiewiczów był, według LE [1957, X, 179], żmudzki.

Korzenie rodu Juszkiewiczów są istotnie związane ze Żmudzią, co potwierdza zapis wieczysty w języku starobiałoruskim, sporządzony 8 lipca 1590 r. w Rosieniach, znajdujący się obecnie w LMAB pod sygnaturą F 198–588, wymieniający Macieja Juszkiewicza jako współwłaściciela Dojniów we włości szowdowskiej (lit. Šiauduva). Dowiaty należały do parafii butkiskiej we włości Czekiszki (lit. Čekiškė) w powiecie kowieńskim, obecnie jest to administracyjnie okręg Ejragoły (lit. Ariogala). Wanda Borkowska z Dowgirdów, ur. w 1916 r. w majątku Dowgirdowo, pow. Rosienie[27] określiła Dowiaty jako majątek mniejszy, „bliżej zaścianków". Między Kownem a Ejragołą upłynęło więc dzieciństwo i wczesne lata młodzieńcze przyszłego leksykografa, czytać i pisać uczył się „w ambulatornej szkólce, przechadzonej z kolei po tygodniu z domu rodziców jednego ucznia do domu drugiego" w okolicy Jotejki (lit. Juteikiai) [KJJ za: B. Tolūtienė, 1961, 113; 276]. Wiadomo również, że rodzice Antoniego dzierżawili także Surwiły (lit. Survilai). Rodzina Juszkiewiczów, jak wynika z KFJ [za: B. Tolūtienė, 1966, 289–290], była dość liczna. A. Juszkiewicz miał sześciu braci, w tym dwóch przyrodnich, i jedną siostrę. Dzięki pomocy materialnej najstarszego spośród braci Juszkiewiczów, Jana, wszyscy mężczyźni uzyskali wykształcenie (byli w tej rodzinie trzej księża i trzej lekarze). Najmniej wiadomo o losie siostry Juszkiewiczów, nie udało mi się bowiem potwierdzić uzyskanej przypadkowo informacji o jej potomkach, zamieszkujących obecnie w Polsce.

Można przypuszczać, że z regionalnie nacechowaną polszczyzną — choć przeczą temu przytaczane wyżej źródła litewskie podkreślające bądź niespolonizowanie przodków Juszkiewicza, bądź ich słabą znajomość języka polskiego — zetknął się litewski leksykograf w domu rodzinnym i kontaktach zewnętrznych z drobną szlachtą kowieńską. Głębiej z kulturą polską i ideami romantycznymi zaczął obcować w Krożach (lit. Kražiai), pow. Rosienie, dokąd 15-letniego młodzieńca zabrał brat Jan, uczeń tamtejszego gimnazjum. Przez dwa lata Jan Juszkiewicz zajmował się

[27] Jest to również informatorka A. Zielińskiej [2002, 44, 45, 176].

indywidualnie edukacją Antoniego, co umożliwiło mu zdanie egzaminu do III klasy gimnazjum, którego kapelanem był wówczas ks. Maciej Wołonczewski (lit. Motiejus Valančius), późniejszy biskup żmudzki. Naukę zakończył w 1839 r. i wstąpił do Wileńskiego Seminarium Duchownego, uczelni kontynuującej chlubne i twórcze tradycje zamkniętego przez carat w 1832 r. Uniwersytetu. Cztery lata spędzone w Wilnie nie pozostaną — jak można przypuszczać — bez wpływu na polszczyznę autora słowników przekładowych. W 1843 r., po wyświęceniu na kapłana, zostaje wikariuszem w Jeziorosach (wówczas Aleksandrowsku), lit. Zarasai. Stamtąd zostaje przeniesiony do Abel (lit. Obėliai), a następnie do Antuzowa (lit. Antazavė). W liście do J. Baudouina de Courtenay Jan Juszkiewicz [KJJ 276] wspomina, że w tych dwóch miejscowościach brat głosił kazania po litewsku. Z Antuzowa trafia ok. 1850 r. jako kapelan do progimnazjum w Wiłkomierzu (lit. Ukmergė), potem w latach 1857–1861 pełnił funkcję administratora kościoła w Puszołatach (lit. Pušalotas), pow. Poniewież. Następnie przez pół roku przebywał w Lidowianach (lit. Lyduvėnai), pow. Rosienie, a potem przez trzy lata (1862–1865) był wikariuszem w Wilkii (lit. Vilkija), pow. kowieński. 29 lipca 1863 r. zostaje na mocy nakazu Komisji Śledczej Kowieńskiej oskarżony za pomoc powstańcom styczniowym i uznany za przestępcę politycznego. Był więziony w Kownie przez 9 miesięcy [por. P. Kubicki, 1936, 358–359]. Do obowiązków kapłańskich powrócił w 1865 r., do 1871 r. pracował w Wielonie (lit. Veliuona), pow. kowieński. Ostatni etap pracy duszpasterskiej A. Juszkiewicza wiąże się z Olsiadami (lit. Alsėdžiai), pow. Telsze. W 1879 r. wyjeżdża, ze względu na pogarszający się stan zdrowia, do brata Jana do Kazania i tam umiera 20 października (1 listopada) 1880 r. Prochy braci Juszkiewiczów powróciły na Litwę 3 listopada 1990 r. i spoczęły w Wielonie.

Od 1850 r. rozpoczął Antoni Juszkiewicz gromadzenie materiałów lituanistycznych, ciekawych form gwarowych i drobnych utworów folklorystycznych. Był tytanem pracy, zbieranie i zapisywanie wyrazów pochodzących z ust ludu stało się celem jego życia. Według J. Baudouina de Courtenay [1880, 2] należał do najlepszych znawców życia Litwinów we wszystkich jego przejawach.

Do historii filologii litewskiej wszedł jako najwybitniejszy XIX-wieczny leksykograf. Pierwszą pracą leksykograficzną A. Juszkiewicza był *Słownik polsko-litewski*, napisany ok. 1853–1854 r., zawierający 7 tys. słów polskich przetłumaczonych na język litewski, łacinę i rosyjski. Faktycznie jest to więc słownik czterojęzyczny.

Z tej pracy ks. Antoni nie był zadowolony i nie zabiegał o jej wydanie. Słownik ten jest bardziej przydatny do badań lituanistycznych niż polonistycznych, ale polskiego materiału regionalnego w nim zawartego pominąć milczeniem nie można.

W latach 1856–1857 A. Juszkiewicz zaczął głębiej interesować się teorią języka litewskiego, studiował wydaną w tym czasie w Pradze dwutomową *Gramatykę języka litewskiego* A. Schleichera. Mieszkał wówczas w Puszołatach i dysponował już bogatą kartoteką słów litewskich z kontekstami użyć. Do układania słownika litewsko-polskiego zachęcał autora wspomniany już wcześniej biskup żmudzki Maciej Wołonczewski, który wizytując parafię w Puszołatach, a w późniejszym czasie odwiedzając kościół w Wilkii, zapoznał się z imponującymi zbiorami Juszkiewicza.

W 1865 r. sporządzona została I redakcja słownika obejmująca hasła na literę S. W ciągu ponad 20 lat w związku ze zmianami miejsca pobytu uzupełniał A. Juszkiewicz swoje materiały (w rękopisie było 30 tys. słów litewskich, natomiast J. Baudouin de Courtenay [1885, 767, 770] wspomina o 70 tys. wyrazów zebranych do słownika). Za sprawą brata Jana Juszkiewicza, z wykształcenia filologa klasycznego, ale czynnie zaangażowanego w zagadnienia lituanistyczne [por. B. Tolūtienė, 1961, 124–128; A. Sabaliauskas, 1979, 161–163; Z. Zinkevičius, 1990, 211–216; G. Venediktov, 1974; 1975; 1978], zaczął myśleć o wydaniu zbiorów leksykalnych. W 1876 r. Jan Juszkiewicz przekazuje I. Srezniewskiemu rękopiśmienną część słownika obejmującą hasła na literę M. Jest to rękopis II redakcji, zawierający wstęp i wprowadzenie, sporządzone przez Antoniego po rosyjsku [por. fot. 15.], wyjaśniające podstawowe zasady opracowania słownikowego. I. Srezniewski doceniał znaczenie słowników regionalnych, odniósł się pozytywnie do przedstawionej pracy i zainteresował nią Wydział Języka i Literatury Rosyjskiej Rosyjskiej Akademii Nauk, kierowany wówczas przez akademika J. Grota. Na recenzenta naukowego dzieła A. Juszkiewicza wyznaczono profesora Uniwersytetu Charkowskiego, A. Potebnię. Zapoznał się on z kopią III redakcji haseł na A sporządzoną przez J. Juszkiewicza [por. A. Kaupuž, 1990, 190] i w 1877 r. wydał dość surową opinię, która jednakże nie przekreślała drukowania słownika. Recenzent sugerował m.in. usunięcie, poza nielicznymi wyjątkami, tłumaczeń polskich, a większą wagę przykładał do odpowiedników rosyjskich, wprowadzonych do *Słownika litewsko-polskiego* na życzenie Rosyjskiej Akademii Nauk przez Jana Juszkiewicza [por. B. Tolūtienė, 1961, 213]. W 1877 r. zapada decyzja o drukowaniu przez Akademię tego podsta-

wowego dzieła leksykograficznego, będącego zwierciadłem mówionego języka litewskiego i polskiego na Litwie w drugiej połowie XIX w., ale ani Antoni Juszkiewicz, ani Jan nie doczekali wersji drukowanej słownika, bowiem I część tomu I (hasła A–D), wydana została w 1897 r., II część (hasła E–J) w 1904, natomiast I część tomu II (doprowadzona do hasła *Kukštuoties*) ukazała się dopiero w 1922 r.

Oprócz Jana Juszkiewicza i jego syna Witolda w redagowanie *Słownika litewsko-polskiego* zaangażowany był F. Fortunatow, J. Jabłoński, J. Šlapelis oraz K. Būga. W tym dziele leksykograficznym mieli też swój udział: J. Baudouin de Courtenay i jego uczeń A. Aleksandrow, G. Ulianow i G. Iliński. Szczególna rola J. Baudouina de Courtenay w zachowaniu oryginalności warstwy polskiej w słowniku Juszkiewicza została już wyeksponowana na wstępie.

Po śmierci J. Juszkiewicza (1886 r.), J. Baudouin de Courtenay, upoważniony przez żonę zmarłego Felicję, zwrócił się do władz Wydziału II Rosyjskiej Akademii Nauk z prośbą o kontynuowanie wydania dzieła i wyraził chęć współpracy przy dalszej redakcji i korekcie. Felicja Juszkiewiczowa zaniepokojona bardzo powolnym tempem prac redakcyjnych i odsunięciem od korekty słownika specjalnie do tego zadania przygotowanej przez J. Juszkiewicza rodziny oraz bliskich jego współpracowników, J. Baudouina de Courtenay i A. Aleksandrowa, poprosiła o interwencję rosyjskiego językoznawcę i etnografa, rzeczywistego członka Akademii, W. Radłowa. Okoliczności utrudniające wydanie materiału oraz poczynania zmieniających się redaktorów, pasywna, by nie powiedzieć dwuznaczna rola V. Jagicia, aprobującego korekty do druku [por. A. Kaupuž, 1990, 193], znajdują odzwierciedlenie w bogatej dokumentacji archiwalnej zgromadzonej w uzupełnieniu do zasadniczej rozprawy B. Tolūtienė [1961, 290–360]. Przez bez mała 40 lat zdołano wydać zaledwie połowę materiału leksykograficznego A. Juszkiewicza, odchodząc w wielu aspektach od oryginału [por. A. Brückner, 1899, 311].

Trzecia praca słownikarska A. Juszkiewicza, 2-tomowy *Słownik łotewsko-litewsko-polski*, liczący 6 tys. haseł, pozostała w rękopisie [por. S. F. Kolbuszewski, 1963, 168]. Sporządzona podczas pobytu w Olsiadach na Żmudzi, w 1875 r. uzyskała uznanie Ryskiego Towarzystwa Naukowego i przyniosła A. Juszkiewiczowi honorowe członkostwo tegoż towarzystwa. Litewski leksykograf nosił się z zamiarem dopisania odpowiedników łotewskich do całego *Słownika litewsko-polskiego*, ale, jak świadczy spuścizna rękopiśmienna, zdołał to uczynić w II redakcji haseł na

A–G i M, pozostawiając przy wielu litewskich słowach puste miejsca na dopisanie tłumaczeń łotewskich.

2.3. Charakterystyka wykorzystanych źródeł

2.3.1. Źródła podstawowe

Podstawę materiałową pracy stanowią rękopisy trzech słowników przekładowych Antoniego Juszkiewicza. Pierwszy z nich to *Słownik polsko-litewski* A–Z (lit. *Lenkų-lietuvių kalbų žodynas*), skrót: PL. Rękopis w bardzo złym stanie, datowany na lata 1853–1854, przechowywany jest obecnie w LLTIB, sygn. F1–2178. Zeszyt ręcznie zszyty o formacie 21,5 x 35,5 cm, liczy 137 kart i 7000 haseł. Na karcie 1., u góry z prawej strony, umieszczone zostało nazwisko autora X. A. Juszka, poniżej tytuł w języku polskim *Słownik Polsko-Litewski*. Właściwy tekst następuje bezpośrednio po tytule [por. fotokopia 1.]. Na pierwszym miejscu rejestrowane są hasła polskie (pisane wielką literą), czasami uzupełnione krótkimi objaśnieniami (por. przykładowo na k. 1. hasło *Altana, chłodnik w ogrodzie, z ławkami*), po nich przytaczane są odpowiedniki litewskie (po kilka translandów litewskich dla jednej formy polskiej), łacińskie i rosyjskie. Zdarza się jednak, że brakuje tłumaczeń łacińskich i litewskich. Na marginesach pojawiają się uwagi i uzupełnienia. Formy litewskie są zapisywane bez oznaczeń akcentu i intonacji, występuje w nich litera *ł* przed samogłoskami tylnymi i spółgłoskami; hasła czasownikowe są podawane tylko w 1. osobie czasu teraźniejszego. O grafii materiału polskiego będzie mowa dalej przy okazji charakterystyki cech regionalnych.

Kolejnym źródłem leksykograficznym, z którego ekscerpowałam materiał polski był *Słownik łotewsko-litewsko-polski* (lit. *Latvių-lietuvių-lenkų kalbų žodynas*), skrót: ŁLP. Rękopis jest własnością LLTIB. Tom I (A–O), oznaczony sygn. F1–2176, liczy 137 arkuszy in folio (548 stron tekstu) o formacie 18 x 22,5 cm. Tom II (P–Z), sygn. F1–2177, zawiera 125 arkuszy in folio (500 stron) formatu jak wyżej. Materiał słownikowy (bez cytowania kontekstów litewskich) zapisywany z prawej strony z pozostawieniem marginesów na uzupełnienia [por. fotokopia 17.]. W tomie I zamieszczony został wstęp zatytułowany *Analogia*, zawierający objaśnienia wartości fonetycznej grafemów użytych w zapisach łotewskich i litewskich. Tom II koń-

czy zestawienie wykazujące łącznie 7818 haseł oraz informacja w języku litewskim o czasie i miejscu powstania dzieła: *grudzień 1875, Olsiady* (*grudens menesia 1875 girda Alsedis*), dalej następuje podpis ks. Juszkiewicza w formie litewskiej, niestety częściowo nieczytelny z powodu uszkodzenia ostatniej karty.

Przekłady polskie zawarte w tym źródle nie odbiegają zasadniczo od zasobu materiału polskiego ze *Słownika polsko-litewskiego* i *litewsko-polskiego*. Odpowiednik polski podawany jest na końcu, czasami z uściślającym znaczenie kontekstem, por. np. tłumaczenie hasła *pratinat*, lit. *pratinti*, pol. *dać rozum* (*dziecię zwyczając rękę całowac*) ŁLP 31.

Podstawowym źródłem pracy jest *Słownik litewsko-polski* (lit. *Lietuvių-lenkų kalbų žodynas*), skrót: L, zachowany w różnych redakcjach, częściowo drukowany (hasła od *A* do *Kuk-*); w szczotkach korektorskich pozostał materiał od *M* do *Nu-*.

W związku z tym, że większość omówionych w tej pracy regionalnych form językowych pochodzi z różnych redakcji *Słownika litewsko-polskiego* za niezbędne uznaję przedstawienie w tym miejscu dokładniejszej charakterystyki wszystkich wykorzystanych przeze mnie wersji tego słownika, rękopiśmiennych, jak i drukowanej. Zauważone różnice językowe między poszczególnymi redakcjami L są sygnalizowane odpowiednimi oznaczeniami, co wyjaśniam poniżej.

Pierwsza redakcja *Słownika litewsko-polskiego*

Materiał wyekscerpowany z I redakcji oznaczam skrótami L AI, L BI aż do L ŻI, informując w ten sposób, że dana forma polska umieszczona została jako odpowiednik hasła litewskiego na A, B itd. Praktyka sygnalizowania cyfrą rzymską kolejności redakcji jest niezbędna, bo niektóre hasła były opracowywane aż trzykrotnie, co nie pozostało bez wpływu na charakter i jakość warstwy polskiej.

Rękopisy I redakcji mają postać luźnych numerowanych arkuszy, rozkładających się na dwie obustronnie zapisane karty o formacie 21,5 x 35 cm, papier zrudziały, pismo ze względu na wyblakły atrament miejscami trudno czytelne, układ dwuszpaltowy, hasła litewskie wraz z odpowiednikami polskimi umieszczone w porządku alfabetycznym zasadniczo na szpalcie prawej, lewa pozostawiona do uzupełnień, wprowadzanych, jak można sądzić po stanie i grafii zapisów litewskich, w różnym czasie.

W zasadniczym tekście I redakcji *Słownika* pojawiają się dodatkowe oznaczenia, plusy, znaki zapytania, zmiany w akcentuacji form litewskich, wreszcie skróty literowe symbolizujące nazwę miejscowości, w której materiał A. Juszkiewicza był sprawdzany przez kolejnych redaktorów (J. Juszkiewicza, W. Juszkiewicza i J. Jabłońskiego). Zdarzają się też skreślenia całych haseł. Nie dostrzega się jednak w tych rękopisach ingerencji w tłumaczenia polskie ks. Juszkiewicza.

Całość I redakcji *Słownika litewsko-polskiego* zamyka się w pięciu teczkach, oznaczonych w LLTIB sygnaturami od F1–2163 do F1–2167. Dokładnie datowany jest jedynie rękopis F1–2166, w którym na końcu po słowie *amen* znajdujemy zapis *1 april 1865*.

Rękopis F1–2163 powstał po 1865 r. [por. B. Tolūtienė, 1961, 153], zawiera hasła od A do E [Ė, Ë], liczy 210 arkuszy in folio (hasła na A [por. fotokopia 3.] zajmują 106 arkuszy, B – 42, C i Č – 9, D – 49, E, Ė i Ë – 4). Na karcie 1. u góry widnieje napis *Zodininkas*, niżej przekreślone *Zodrodis* (sama jednak forma w znaczeniu *słownik* figuruje wśród haseł L ŻI 20 z odsyłaczem do *žodis* 'słowo' i *rodyti* 'czynić, tworzyć'). Pod tytułem na lewej szpalcie szczegółowe podliczenie arkuszy, przeznaczonych na hasła od A do Ż, zakończone podsumowaniem *ogoł. 936, słow zas przeszło 30 000*, co stanowi 4064 strony tekstu (zdarzają się w niektórych arkuszach strony niekompletnie wypełnione bądź puste w całości, pozostawione na uzupełnienia materiałowe). Warto też dodać, że pod wykazem arkuszy w lewym dolnym rogu karty 1. umieszczony został wzdłuż napis *x A. Juszkiewicz* [*w Pu*]*szołatach*, dalej niestety tekst, który być może rzuciłby światło na chronologię rękopisu, uszkodzony [por. fotokopia 2.].

Rękopis F1–2164 liczy 248 arkuszy in folio i obejmuje hasła od G do L (G – 57 arkuszy [por. fotokopia 8.], I, Į, Ï – 61, J – 6, K – 87, L – 27), do tej teczki została także dołączona II redakcja J złożona z 14 arkuszy.

Rękopis F1–2165 – łącznie 235 arkuszy, hasła od M do P (M – 35 arkuszy, N – 50, O – 2 [por. fotokopia 10.], P – 148).

Rękopis F1–2166, 164 arkusze, hasła od R do Š (R – 29 arkuszy [por. fotokopia 11.], S – 105, Š – 30).

Rękopis F1–2167, 160 arkuszy, hasła od T do Z (T – 54 arkusze [por. fotokopia 12.], U – 29, V – 51, Z, Ż, Ź – 26); na karcie rozpoczynającej hasła na V pojawia się u góry napis *Žódrodis* 'słownik', a na lewej szpalcie znajduje się zestawienie

wybranych znaków graficznych używanych przez A. Juszkiewicza w zapisach litewskich I redakcji, z odpowiadającymi im wartościami fonetycznymi polskimi, a czasem i żmudzkimi. Autor, operując diakrytyką, sygnalizuje różne stopnie zmiękczenia spółgłosek litewskich, np. pierwszy stopień palatalności symbolizuje kreska umieszczona nad zasadniczym grafemem lub po nim (np. *ź*, *t'*, *s'*, pol. *zi*, *ti*, *si*), drugi — kropka nad spółgłoską (np. *ċ*, *ż*, pol. *cz*, *z* z przekreśleniem w środku) trzeci — kropka i kreska (np. *ż'*, pol. *żi*).

Druga redakcja *Słownika litewsko-polskiego*

Druga redakcja powstała w związku z przygotowywaniem wybranych partii materiału do druku. Rękopisy II redakcji mają postać zeszytów o formacie 17,5 x 22,5 cm, numeracja oparta zasadniczo na oznaczaniu arkuszy in folio, zdarza się jednak numeracja podwójna (arkuszy i kart).

Rękopis F1–2168 zawiera II redakcję haseł na A [por. fotokopia 4.], skrót: L AII, sporządzony przez A. Juszkiewicza, z dopisanymi innym charakterem pisma przekładami rosyjskimi, łącznie 174 arkusze in folio. Po haśle litewskim następuje odpowiednik polski, potem rosyjski, a na zakończenie cytowany jest szerszy kontekst litewski. Nad formą polską umieszczono cyfrę 2, sygnalizując tym samym, że przekład polski powinien być drukowany po rosyjskim. Po litewskich czasownikach na *-dinti* dopisano innym pismem skrót *caus.*, wyróżniając w ten sposób czasowniki kauzatywne. Tłumaczenia polskie, w porównaniu z I redakcją, nie wykazują zasadniczo zmian, które zacierałyby ich regionalny charakter.

Rękopis F1–2170, II redakcja haseł na B, sporządzona pismem A. Juszkiewicza, skrót: L BII, 70 arkuszy in folio, podwójna numeracja (arkuszy i stron) naniesiona różnymi charakterami pisma [por. fotokopia 6.]; po formie litewskiej pojawia się odpowiednik łotewski, następnie pozostawiono puste miejsca na dopisanie przekładu rosyjskiego i wreszcie zwarte tłumaczenie polskie i kontekst litewski. Na końcu rękopisu napisano ołówkiem cyfrę 1387 (liczba haseł).

Rękopis F1–2172, II redakcja haseł na C–Dz–Dż–E–G, skrót: L CII itd., 124 arkusze in folio, pismo A. Juszkiewicza, choć pojawiają się drobne zmiany w akcentuacji form litewskich i uzupełnienia materiałowe wprowadzone inną ręką. Faktycznie jest to słownik trójjęzyczny litewsko-łotewsko-polski [por. fo-

tokopia 9.], pozostawiono jednakże puste miejsca na dopisanie przekładów rosyjskich. Na końcu rękopisu wpisano ołówkiem liczbę haseł (614).

Rękopis F1–2173, II redakcja haseł na Ç(Č), skrót: L ČII, zasady opracowania jak dwóch wyżej prezentowanych źródeł, 19 arkuszy in folio, 301 haseł. Na karcie 1. uwaga skreślona przez J. Juszkiewicza, informująca o przesłaniu do Akademii drugiego egzemplarza.

Rękopis F1–2174, II redakcja haseł na D sporządzona przez A. Juszkiewicza, z podaniem po niektórych formach litewskich w nawiasach tłumaczeń łotewskich [por. fotokopia 14.], 124 arkusze in folio, 1435 haseł, skrót: L DII; na osobnej karcie spisane przez J. Juszkiewicza uzupełnienia do form litewskich z prefiksem *da-*.

Rękopis F1–2175, II redakcja haseł na M, 74 arkusze in folio, skrót: L MII. Tekst słownika starannie przygotowany, po formie litewskiej podano w nawiasie tłumaczenie łotewskie, następnie polskie i rosyjskie [por. fotokopia 16.]. Rękopis zawiera 3-stronicowy wstęp w języku rosyjskim [por. fotokopia 15.], objaśniający źródła i podstawowe zasady gromadzenia słownictwa litewskiego oraz obszerne 12-stronicowe wprowadzenie zatytułowane *Материалы для Литовского словаря*, w którym została przedstawiona charakterystyka pisowni i wymowy litewskiej wybranych trudniejszych dźwięków (z zasygnalizowaniem cech fonetyki żmudzkiej) oraz wykaz stosowanych skrótów. Zapis umieszczony przed wstępem informuje o przesłaniu do Akademii drugiego egzemplarza.

Rękopis F12–3107 przechowywany, w odróżnieniu od wyżej prezentowanych źródeł, w Dziale Rękopisów LMAB; obejmuje hasła od *Kabajkščioti* do *Kvotėtis* i wygląda na II redakcję materiału na K, skrót: L KII; format 19 x 27 cm, łącznie 3498 słów litewskich, podwójna numeracja, opierająca się na oznaczaniu kart (225) i stron (451). Pismo A. Juszkiewicza, z naniesionymi innym charakterem uzupełnieniami; ołówkiem oznaczana jest lokalizacja materiału litewskiego, oddawana skrótami nazw miejscowych: Puš[alotas], Vel[iuona] i Al[sėdžiai]; znamienne są też zmiany w akcentuacji i grafii form litewskich, po których następuje tłumaczenie polskie i nie zawsze konsekwentnie rosyjskie.

Rękopis F12–3109, również będący własnością LMAB, zredagowany podobnie jak L KII, z pozostawieniem pustych miejsc na wpisanie form rosyjskich; zeszyt

formatu 22,7 x 17,5 cm, 80 kart in folio, materiał litewski od słowa *Labai* do *Lužtuve*, skrót: L LII.

Trzecia redakcja *Słownika litewsko-polskiego*

Obejmuje zaledwie dwa rękopiśmienne zeszyty o formacie 22,5 x 17,5 cm, w których redagowaniu odzwierciedla się wpływ Jana Juszkiewicza.

Rękopis F1–2169, III redakcja haseł na A, skrót: L AIII, spisany ręką J. Juszkiewicza. Zauważyć można podwójną numerację naniesioną różnymi charakterami pisma. Z lewej strony u góry oznaczono atramentem od 1 do 100 kolejne arkusze in folio, z prawej zaś wpisywane są numery kart (1–200). Szczegóły te są widoczne na fotokopii 5. Rękopis jest gęsto zapisany, z licznymi skreśleniami, dopiskami i wstawkami. W zasadniczym tekście umieszczone zostały 3 numerowane dodatki, na końcu zaś 72 wyrazy spisane na osobnych 8 stronach. Materiał słownika ma następujący układ: po haśle litewskim (czasami zlokalizowanym geograficznie) następuje tłumaczenie rosyjskie, potem dość zwarte polskie, wreszcie materiał ilustracyjny litewski.

Według A. Kaupuż [1990, 190] omawiany rękopis jest kopią III redakcji haseł na A sporządzoną przez Jana Juszkiewicza na podstawie oryginału spisanego ręką A. Juszkiewicza przed 1875 r. Na pierwszej karcie figuruje adnotacja skreślona pismem J. Juszkiewicza o przekazaniu do Akademii drugiego egzemplarza (czyli autentycznego rękopisu A. Juszkiewicza). Dokładniej okoliczności zaginięcia oryginału opisuje A. Kaupuż [1990, 192–193], natomiast zachowana w LLTIB kopia była przedmiotem recenzji A. Potebni, a następnie służyła J. Baudouinowi de Courtenay i jego uczniowi A. Aleksandrowowi przy opracowaniu redakcyjnym materiału na A i późniejszej korekcie pierwszych arkuszy. Odzwierciedla więc tym samym wprowadzone przez tych redaktorów poprawki i zmiany, które później J. Juszkiewicz przed wysłaniem słownika do druku przeniósł do oryginału. Trudno tu przeceniać rolę J. Baudouina de Courtenay w ustaleniu ostatecznego kształtu słownika, a zarazem minimalizować udział J. Juszkiewicza w redagowaniu dzieła brata. Z jednym natomiast poglądem A. Kaupuż [1990, 188, 192] można zgodzić się bez zastrzeżeń: przekłady polskie A. Juszkiewicza w prezentowanej redakcji nie zatraciły zasadniczo re-

gionalnego charakteru i są wiarygodnym źródłem do badania cech systemowych polszczyzny szlachty litewskiej drugiej połowy XIX w.

Rękopis F1–2171, III redakcja materiału na B urywająca się na słowie *brauzginti* 'przeciągać przez usta'; brakuje również kart od 25 do 32, na początku rękopisu dwie karty doklejone, sporządzone przez J. Juszkiewicza; po tym zaczyna się właściwy tekst słownika spisany przez A. Juszkiewicza, z uzupełnieniami rosyjskimi, dodatkami i drobnymi zmianami w przekładach polskich, pochodzącymi od redaktorów. Na końcu zeszytu doklejone dwie karty uzupełnień. O swojej pracy nad redagowaniem materiału na B wspomina J. Juszkiewicz [KJJ 281] w liście z 22 listopada 1884 r. do J. Baudouina de Courtenay. Łącznie ten niezbyt obszerny rękopis liczy 60 kart in folio, przy czym można zauważyć podwójną numerację wprowadzoną różnymi charakterami pisma [por. fotokopia 7.].

Inne redakcje *Słownika litewsko-polskiego*

Sporadycznie w celach porównawczych przytaczam przykłady z innych redakcji L, by pokazać, jakim zmianom ulegał polski materiał regionalny A. Juszkiewicza w opracowaniu autorów zaangażowanych w wydanie dzieła.

Formy cytowane z wersji drukowanej, składającej się z trzech części (*A–Džiuti*, Sanktpeterburg 1897, w redakcji F. Fortunatowa; *E–J*, Sanktpeterburg 1904, w redakcji J. Jabłońskiego; *K–Kukštuoties*, Petrograd 1922, w redakcji K. Būgi), opatruję po symbolu hasła skrótem dr, np. L Adr, L Bdr, L Kdr. W zbiorach Pracowni LKŻ pod sygnaturą 22842 przechowywana jest także 112-stronicowa szczotka korektorska tekstu *Słownika* od *M* do *Nujuoduoti*, w redakcji J. Šlapelisa, stanowiąca czwartą, ostatecznie niewydaną, część dzieła (skrót: L Mdr, L Ndr).

Uwzględniam również redakcję haseł na L sporządzoną przez K. Būgę (skrót: LBug), przechowywaną w Dziale Rękopisów VUB w archiwum uczonego pod nr 78 (17 niepełnych zeszytów). Korzystałam z odpisu tego rękopisu, należącego do kanonu źródeł LKŻ.

Serdecznie dziękuję Pracowni LKŻ za udostępnienie materiału, a Panu Doktorowi Kazysowi Pakalce za cenne wskazówki i pomoc w odczytywaniu rękopisów. Wyrazy wdzięczności należą się również Pani Dalii Stankevičienė, pracującej w LLTIB, która swoją życzliwością i kompetencją bardzo ułatwiła mi dostęp do źródeł.

2.3.2. Źródła uzupełniające

Jako materiał uzupełniający, który rzuca pewne światło na główne tendencje charakteryzujące polszczyznę (a zwłaszcza grafię i wymowę) szlachty z guberni kowieńskiej w drugiej połowie XIX w. i pozwala formułować w powiązaniu z kanonem źródeł podstawowych pewne uogólnienia, wykorzystałam rękopiśmienny słownik przekładowy Jana Juszkiewicza oraz korespondencję tegoż i jego żony Felicji z J. Baudouinem de Courtenay.

J. Juszkiewicz, oprócz pracy redakcyjnej i wieloletniego zaangażowania w wydanie dzieła brata, podjął samodzielną próbę opracowania słownika przekładowego. Zachował się w LLTIB pod sygnaturą F1–2190 niedokończony rękopis formatu 22 x 30 cm zatytułowany *Ручной литовско-русский словарь* (skrót: RLR), liczący 38 arkuszy in folio (152 strony, trzy ostatnie niezapisane). Materiał litewski urywa się na haśle *marnastis* 'marność'. Hasła ułożone alfabetycznie (bez podania kontekstu litewskiego) umieszczone zostały na prawej szpalcie, lewa pozostawiona do uzupełnień [por. fotokopia 18.]. Po formie litewskiej i rosyjskiej następuje przekład polski, najczęściej jednowyrazowy. Choć pisownia polska J. Juszkiewicza jest znacznie bardziej znormalizowana niż jego brata Antoniego, tym niemniej rękopis odzwierciedla wiele regionalnych wahań.

Zwrócić też należy uwagę, że na dobór polskich tłumaczeń J. Juszkiewicza w pewnej mierze wpłynął język rosyjski. Nie jest to fakt zaskakujący, bowiem autor słownika, choć lata młodzieńcze spędził na Żmudzi, przez 30 lat był nauczycielem gimnazjalnym w Rosji. Jan Juszkiewicz urodził się 27 maja (8 czerwca) 1815 r. w Żoranach (lit. Žarėnai), pow. Telsze. Potem rodzina przeniosła się do pow. kowieńskiego i tu, o czym już była mowa, urodził się Antoni. Po krótkiej edukacji w miejscowej wiejskiej szkółce Jan uczył się u księży bernardynów w Datnowie (lit. Dotnuva), a następnie w latach 1833–1839 w gimnazjum w Krożach. Od 1840 do 1844 r. studiował filologię klasyczną na uniwersytecie w Charkowie. W 1842 r. poznał I. Srezniewskiego, który po powrocie z Berlina i Pragi przybył na wykłady do Charkowa. Znajomość z tym uczonym miała istotny wpływ na rozwój zainteresowań językoznawczych i samodzielnych badań lituanistycznych J. Juszkiewicza. Datują się one od 1852 r. [por. J. Baudouin de Courtenay, 1885, 765–766; KFJ 289] i ściśle wiążą się z corocznymi wakacyjnymi przyjazdami na Litwę do ks. Antonie-

go, któremu pomagał porządkować rękopisy i gromadzić nowy materiał słownikowy [por. EK 1881, 86–87; B. Tolūtienė, 1961, 278].

Spośród samodzielnych prac naukowych J. Juszkiewicza na trwałe wpisała się w dzieje filologii litewskiej wydrukowana przez Rosyjską Akademię Nauk w 1861 r. w Petersburgu rozprawa *Kałbos lëtuviszko lëžuv'o ir lëtuviszkas statraszimas arba ortograpija*, która przynosi próbę ugrupowania dialektów litewskich i zarazem reformy ortografii [LE 1957, X, 180]. Dyskusyjne z punktu widzenia dzisiejszej wiedzy są natomiast dokonania naukowe J. Juszkiewicza na polu językoznawstwa porównawczego, udokumentowane przez G. K. Venediktowa [1974, 1975, 1978]. Uprawnione jest natomiast nadawanie spuściźnie braci Juszkiewiczów na polu leksykografii i folklorystyki litewskiej (ta ostatnia sfera została w niniejszej pracy z konieczności całkowicie pominięta) takiej rangi, jaką przypisuje się dziełu braci Grimmów w Niemczech [LE 1957, X, 179].

Bardzo interesująca, tak pod względem biograficznym, jak i językowym jest korespondencja Juszkiewiczów z J. Baudouinem de Courtenay. Po śmierci Jana (1886 r.) kontakt korespondencyjny z profesorem podtrzymuje Felicja Lutkiewicz, poślubiona przez J. Juszkiewicza w 1867 r. Listy Juszkiewiczów bardzo dobitnie ukazują okoliczności utrudniające drukowanie *Słownika litewsko-polskiego*. Niestety, nie miałam możliwości dotarcia do rękopisów, przechowywanych w archiwum Akademii Nauk w Petersburgu. Nie odnalazł się również mikrofilm sporządzony przez B. Tolūtienė dla Pracowni LKŻ; nie został on zresztą odnotowany w Księdze rejestracyjnej. W tej sytuacji korzystam z opublikowanych przez B. Tolūtienė [1961, 274, 276–285, 287–290] fragmentów, które ze względu na wierne zachowanie oryginalnej grafii (konsultantem w kwestiach polonistycznych był Profesor Michał Hasiuk) są przydatne do badań cech regionalnych. Za szczegółowe wyjaśnienia i okazane zainteresowanie chciałabym Autorce serdecznie podziękować.

Materiał pochodzący z listów J. Juszkiewicza został oznaczony skrótem KJJ, natomiast F. Juszkiewiczowej — KFJ.

Penetrowanie bogatej spuścizny rękopiśmiennej z terenu byłej guberni kowieńskiej nie byłoby możliwe bez profesjonalnej pomocy i koleżeńskich rad Profesora Giedriusa Subačiusa. Można powiedzieć, że poruszaliśmy się po tym samym obszarze w sensie historycznym, geograficznym i intelektualnym, ale interesowały nas różne kwestie: G. Subačius [1998] podjął próbę rekonstrukcji ogólnego żmudzkiego

języka pisanego XIX w., ja natomiast skupiłam się na systemie polszczyzny regionalnej używanej w tym samym czasie przez autorów kowieńsko-żmudzkich. Powstały więc opisy niejako równoległe, bez punktów stycznych, pokazujące jednakże złożoność ówczesnej rzeczywistości językowej i społecznej oraz funkcjonowanie we wspólnocie komunikatywnej guberni kowieńskiej języka litewskiego, żmudzkiego i polskiego, w odmianie socjolektalnej szlacheckiej.

3. O METODZIE OPISU SOCJOLEKTU SZLACHECKIEGO

3.1. Perspektywa paraleli i kontekstu

Poczucie paralelizmu (izomorfizmu) faktów i zjawisk językowych mieli już gramatycy starożytni, czego dowodzą poglądy Apolloniosa [por. A. Heinz, 1978, 57]. We współczesnych koncepcjach, np. w ujęciu J. Lyonsa[28], izomorfizm jest rozumiany jako podobieństwa między dwoma językami w ich strukturze fonologicznej, gramatycznej lub semantycznej, a więc o paralelizmie w jednym z wymienionych zakresów można mówić wtedy, jeśli każdej jednostce danej płaszczyzny jednego języka odpowiada jakaś jednostka w paralelnej płaszczyźnie drugiego języka.

Z zarysowanej tradycji wyrasta postępowanie badawcze, które K. Handke [1989, 1992] nazwała perspektywą paraleli. Najkrócej mówiąc, posługując się tym sposobem widzenia zjawisk językowych porównujemy jednostki językowe, zestawiając je w parach. Przez jednostkę językową badaczka rozumie język lub jego odmiany historyczne, geograficzne, socjalne, a nawet stylistyczne. Celem porównania jest poszukiwanie zbieżności (podobieństw i różnic) w badanych parach; odkrywanie tendencji innowacyjnych i zachowawczych w powiązaniu z czynnikami sprawczymi wewnętrzno- i zewnętrznojęzykowymi i wreszcie wnioskowanie o niezależności zmian równoległych.

Przyjęta w niniejszej pracy jako narzędzie badawcze perspektywa paraleli i kontekstu opiera się na zestawianiu zjawisk pokrewnych, paralelnych, z różnych obszarów, języków, innych faz rozwojowych języka, wreszcie z różnych odmian terytorialnych i funkcjonalnych. Taka metoda opisu gwarantuje każdemu z analizowanych zjawisk i procesów wielostronny ogląd, co jest niezmiernie ważne, gdy przedmiot analizy stanowi stosunkowo słabo rozpoznany przez językoznawców wariant socjalny polszczyzny regionalnej. W bardzo szerokim kontekście porów-

[28] Za: K. Polański (red.), *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, wydanie drugie poprawione i uzupełnione, Wrocław–Warszawa–Kraków 1999, s. 266.

nawczym trzeba więc umieszczać XIX-wieczny materiał polski A. i J. Juszkiewiczów, by znaleźć w miarę obiektywną odpowiedź na pytanie o zróżnicowanie (lub jego brak) polszczyzny „litewskiej" XIX w., która służyła komunikowaniu się miejscowej drobnej szlachty. Przedmiot porównań z konieczności ogranicza się do zjawisk graficzno-fonetycznych i leksykalnych (w powiązaniu ze słowotwórstwem), bo — jak sygnalizowałam już w przedmowie — materiał ekscerpowany z różnych redakcji słowników przekładowych ze względu na brak szerszych kontekstów nie pozwala na prowadzenie badań fleksyjnych, syntaktycznych i semantycznych. Budowanie perspektywy paraleli należy przede wszystkim zaczynać od rozpatrzenia relacji zachodzących pomiędzy odmianą terytorialną, którą nazywam skrótowo „kowieńską", a innymi odmianami geograficznymi polszczyzny północnokresowej, głównie„wileńską", zwłaszcza w wariancie potocznym i gwarowym. Porównanie to, co nie jest zaskoczeniem, potwierdza liczne podobieństwa między wymienionymi jednostkami językowymi, ale daje także możliwość wyciągnięcia precyzyjniejszych wniosków co do frekwencji niektórych zjawisk, zwłaszcza graficzno-fonetycznych.

Kolejny kontekst, w jakim rozpatruję materiał „kowieński" Juszkiewiczów, stanowi XIX-wieczna polszczyzna ogólna. Ta para w zestawieniu z powyższą pozwala wnioskować o stopniu znormalizowania badanej odmiany językowej, jej tendencjach innowacyjnych i zachowawczych. Tak się szczęśliwie składa, że mamy doskonałą podstawę do przeprowadzenia porównań w zakresie ortografii, fonetyki i morfonologii — syntezę I. Bajerowej [1986], zawierającą opis polskiego języka ogólnego XIX w. Niezbędne też będą z punktu widzenia genezy i chronologii badanych faktów językowych odniesienia do historycznych odmian języka polskiego (XVI–XVIII w.), w tym także do polszczyzny funkcjonującej w przeszłości na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Takie retrospektywne, diachroniczne spojrzenie bardzo ułatwia monografia Z. Kurzowej [1993]. Rozpatrywanie zjawisk „kowieńskich" w kontekście historycznym umożliwia uchwycenie nawiązań do stanu staro- i średniopolskiego, co z kolei pozwala wnioskować o czasie powstania i tradycjach badanej odmiany regionalnej.

Wreszcie kolejna para jednostek językowych: zestawienie polszczyzny drobnej szlachty kowieńskiej z dialektami polskimi i kaszubszczyzną rysuje w powiązaniu z geografią lingwistyczną ciekawe perspektywy badawcze przy ustalaniu stopnia łączności badanej odmiany socjolektalnej z polskim obszarem językowym. Do

interesujących wniosków prowadzą badania I. Maryniakowej [1992a, 1992b, 1992c, 1999], oparte na zbieżnościach i związkach zachodzących pomiędzy współczesnymi gwarami północnokresowymi a polskimi dialektami ludowymi, weryfikujące tym samym zakres wpływów obcych na różnych poziomach systemu polszczyzny kresowej. Nie jest dziełem przypadku, że socjolekt drobnej szlachty kowieńskiej, bytującej pod zaborem carskim w stałym kontakcie z dialektami litewskimi i żmudzkimi potwierdza liczne zjawiska zbieżne z mową ludową z polskiego obszaru językowego. By uwiarygodnić te spostrzeżenia co do rodzimości i archaiczności pewnych cech, trzeba budować kolejne paralele i rozpatrywać badane zjawiska językowe w odniesieniu do gwar i języków, którym na omawianym terenie przypisuje się rolę substratu. Takie porównanie jest niezbędne do ustalenia faktycznych wpływów obcych (litewskich i wschodniosłowiańskich) na system polszczyzny funkcjonującej w złożonej sytuacji językowej [por. np. I. Grek-Pabisowa, I. Maryniakowa, 1993; I. Maryniakowa 1992b, 1995]. Konkretnie w wypadku materiału polskiego A. Juszkiewicza chodzi głównie o wykazanie tych innowacji fonetycznych, słownikowych i słowotwórczych, które mogły być motywowane dwujęzycznością polsko-litewską.

Oprócz zasygnalizowanych szerokich kontekstów porównawczych, w jakich rozpatruję polszczyznę litewskiego leksykografa, poszukuję także zbieżności i punktów stycznych pomiędzy rejestrami polskimi Juszkiewicza a innymi, wymienionymi w rozdziale 2.1., XIX-wiecznymi słownikami przekładowymi i gramatykami zredagowanymi przez autorów litewskich i żmudzkich. Porównanie to ułatwia odtworzenie swoistych cech socjolektu drobnej szlachty kowieńskiej XIX w., bo na podstawie badań idiolektów można wyróżnić warstwę socjolektalną, czyli odmianę językową reprezentatywną dla całej grupy czy warstwy społecznej [por. A. Zielińska, 2002, 12–13].

3.2. Perspektywa historyczno-społeczna

Sygnalizowałam już w rozdziale 1., że polszczyzny kowieńskiej nie można rozpatrywać w oderwaniu od struktury stanowej społeczności językowej. A. Zielińska [2002, 9] uznaje współcześnie obszar Litwy Kowieńskiej za swoiste „laboratorium socjolingwistyczne", jakich mało w Europie. Tym bardziej w odniesieniu do sytuacji

językowej guberni kowieńskiej w XIX w., gdy podziały stanowe były jeszcze stosunkowo wyraziste, koniecznością staje się ujęcie mieszczące się w obszarze socjolingwistyki historycznej, zmierzające do wyodrębniania dawnych odmian socjalnych polszczyzny. Z powodzeniem kryteria socjolingwistyczne w opisie języka szlachty XVII w. zastosowali W. R. Rzepka i B. Walczak [1992]. Konieczność wszechstronnego opracowania socjolektu szlacheckiego XVII–XVIII w. ze względu na doniosłą rolę, jaką odegrał stan szlachecki w historii i kulturze narodu polskiego, postulowała ostatnio B. Taras [2000, 77–79]. Nie stosuje natomiast podziału socjolektalnego w odniesieniu do języka polskiego w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII–XVIII w. Z. Kurzowa [1992, 109], która polszczyznę używaną przez warstwę magnacko-szlachecką traktuje globalnie jako dialekt północnokresowy, czyli lokalną odmianę polskiego języka ogólnego[29]. J. Rieger [1995, 38–37] czyni bardzo ważne spostrzeżenie, że „w dotychczasowych publikacjach zakładano milcząco, że język polski w Wielkim Księstwie Litewskim do połowy XIX wieku był jednolity, a dopiero z powstaniem zwartych polskich obszarów wiejskich w XIX wieku mamy tu oddziaływanie regionalnej polszczyzny (kulturalnej) na język wsi, a potem odwrotnie gwar chłopskich na ten dialekt kulturalny. [...] Gdyby przypuszczenie o tym, że źródłem polszczyzny dla chłopstwa litewskiego i białoruskiego był *język zaścianków szlacheckich* [kursywa – Z. S.-M.] było prawdziwe, to nieprawdziwą byłaby teza o zapożyczaniu tej polszczyzny z dialektu kulturalnego". W cytowanym poglądzie zawiera się bardzo istotna sugestia: trzeba próbować wypełnić lukę w badaniach nad socjalnym zróżnicowaniem języka polskiego na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego i przynajmniej zbliżyć się do prawdy na temat regionalnego socjolektu szlacheckiego, który spełnił rolę pośrednika w polonizowaniu się miejscowych włościan. Wpływ szlachty zaściankowej na powstanie zwartego obszaru używania

[29] Pewne spostrzeżenia socjolingwistyczne pojawiają się natomiast w pracy B. Smolińskiej [1983, 5], która opisuje polszczyznę północnokresową przedstawicieli zamożnej szlachty litewskiej z przełomu XVII i XVIII w. na tle ówczesnej normy ogólnopolskiej. Warto dodać, że parametry socjolingwistyczne w opisie historycznego materiału językowego charakterystycznego dla polszczyzny regionalnej, używanej przez dwujęzycznych reprezentantów mniejszości etnicznych i narodowych z terenów kresowych Rzeczypospolitej, z powodzeniem wykorzystała M. Brzezina, por. np. 1986, 109–146.

języka polskiego na Kowieńszczyźnie bardzo mocno podkreślał J. Jakubowski [1930, 453][30], a za nim również H. Turska [1939/1982, 26].

Istotnym utrudnieniem dla historyka języka zainteresowanego opisem polszczyzny szlachty litewskiej XIX wieku jest fakt, że historiografia Kresów północnowschodnich nie dysponuje po dziś dzień naukowym opracowaniem dziejów, kultury, języka i obyczajowości społeczności drobnoszlacheckiej, która — jak celnie zauważa J. Ochmański [1986, 198] — od czasów krzyżackich aż do pierwszej wojny światowej nadawała ton życiu wewnętrznemu dawnej Litwy i stanowiła o jego niepowtarzalnej barwności.

Nie jest przedmiotem mojej pracy rozpatrywanie ciągle jeszcze dyskusyjnej kwestii genezy i formowania się warstwy drobnoszlacheckiej na Litwie. Zasadniczo w pracach polskich historiografów wywodzi się ją z miejscowych bojarów ruskolitewskich, uszlachconych chłopów oraz przybyszów z Korony[31]. Obok ludności rdzennej liczącą się część drobnej szlachty stanowili potomkowie imigrantów z Mazowsza i Podlasia, przybywających szczególnie licznie po unii lubelskiej w poszukiwaniu lepszych warunków życia na rozległe i słabo zaludnione ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego [por. M. Biernacka, 1966, 24, 33; S. Urbańczyk, 1988, 212; I. Grek-Pabisowa, 1992, 60; Z. Kurzowa, 1999, 75]. O specyfice rozmieszczenia drobnej szlachty w XIX w. zadecydowały wielowiekowe procesy osadnicze i kolonizacyjne. Nieprzypadkowo najliczniejsze skupiska drobnoszlacheckie znalazły się na terenach zagrożonych niegdyś ekspansją krzyżacką, a więc na Żmudzi,

[30] „Rzecz jasna, że w miejscowościach, gdzie takich zaścianków było dużo, znajomość języka polskiego, przyjętego przez szlachtę, musiała powoli szerzyć się i wśród ludu, na skutek ciągłych stosunków sąsiedzkich pomiędzy zaściankiem a wsią. Zapoznanie się zaś przez lud z językiem polskim mogło z czasem doprowadzić do całkowitego przyjęcia przezeń polszczyzny jako języka potocznego".

[31] Obszerna literatura i przegląd stanowisk historyków na ten temat u J. Sikorskiej-Kuleszy, 1995, 10–11 i A. Zielińskiej, 2002, 27–29. Do zdecydowanych przeciwników tezy o pochodzeniu polskojęzycznej szlachty kowieńskiej z osadnictwa z Korony należał J. Jakubowski [1930, 452], który uważał, że „polonizacja Litwy odbywała się nie drogą kolonizacji (wbrew często powtarzanemu w literaturze polskiej twierdzeniu), lecz wyłącznie prawie drogą oddziaływania kulturalnego, którego głównymi przewodnikami byli kościół i dwór". Gwoli ścisłości, trzeba dodać, że poglądy językoznawców na temat roli polskiego osadnictwa na Litwie są zróżnicowane. Duże znaczenie czynnikowi osadniczemu w rozprzestrzenianiu się polszczyzny w Wielkim Księstwie Litewskim przypisuje I. Grek-Pabisowa [1992, 60–61], natomiast J. Rieger [1995, 32, 34] odnosi się do hipotez o istotnym wpływie osadnictwa (zwłaszcza chłopskiego) z Korony ze sceptycyzmem, uznając je za nieudokumentowane.

stanowiącej obok Mazowsza i Podlasia główną krainę osadnictwa drobnoszlachec kiego, a także w powiatach lidzkim, oszmiańskim, trockim, kowieńskim, wiłkomier skim i nowogródzkim[32].

W połowie XIX stulecia, pomimo zaawansowanego procesu deklasacji, szlachta litewska pozostaje nadal znaczącą w życiu społecznym siłą, wszelkie bowiem repre sje i ograniczenia, jakie dotknęły warstwę szlachecką ze strony władz carskich, nie doprowadziły (o czym piszę szerzej w dalszej części tego rozdziału) do likwidacji szlachectwa w znaczeniu kulturowym, a nawet stanowym. W statystykach rosyj skich ujmujących globalnie liczebność stanu szlacheckiego ziem zabranych (czyli Kraju Zachodniego) zdecydowanie na pierwszym miejscu znalazła się gubernia kowieńska (9,16 na 100 mieszkańców), następnie wileńska (6,04), mińska (6,03)[33]. Zmiany liczby szlachty (dane dotyczą tylko mężczyzn) w latach 1857–1897 w gu berni kowieńskiej przedstawiają się następująco: w 1857 r. – 44 661, 1863 – 48 074, 1867 – 30 515, 1870 – 29 489 i 1897 – 46 162[34].

---

[32] Wyjątkowe zagęszczenie osadnictwa drobnoszlacheckiego w dawnym powiecie kowieńskim najpełniej objaśnił J. Jakubowski [1930, 454–455]: „[...] głównym kluczem strategicznym w stuletniej przeszło walce Zakonu Niemieckiego z Litwą pogańską było właśnie Kowno [...]. Było ono kluczem, który otwierał Niemcom drogę do stolicy kraju — Wilna. O Kowno więc toczyły się krwawe boje przez wiek XIV. Cóż więc dziwnego, że, aby bronić tej najważniejszej swej twierdzy, osadzali książęta litewscy liczne gromady wojowników w najbliższym sąsiedztwie Kowna, a zwłaszcza wzdłuż Niewiaży i Wilji, które stanowiły naturalną przeszkodę strategiczną dla wkraczającego wzdłuż Niemna wroga. Trójkąt ten, zawarty pomiędzy Wilją a Niewiażą, opierający się pod Kownem o Niemen, będąc kluczem strategicznym Litwy, stał się głównym gniazdem bojarstwa litewskiego, które na przełomie XVI i XVII wieku spolszczyło się językowo, i stawszy się z języka polskiem, zaczęło szerzyć znajomość języka polskiego wśród otaczającego go ludu". Podobnymi względami tłumaczy autor również powstanie skupisk szlachty po żmudzkiej stronie Niewiaży. „Okolice te znane były niegdyś pod nazwą „traktów" Datnowskiego i Laudańskiego. Licznie osiadła tu szlachta podlegała w w. XVI pod względem administracyjno-wojskowym włości Wielońskiej, położonej dość daleko nad Niemnem. Przypomnijmy sobie, że Wielona była w wieku XIV drugą po Kownie twierdzą litewską nad Niemnem, broniącą dostepu do Kowna od zachodu. Zrozumiałym wtedy się stanie to oddanie szlachty pogranicznej żmudzkiej pod zwierzchnictwo komendanta ważnej twierdzy nadniemeńskiej".

[33] Więcej danych u J. Sikorskiej-Kuleszy, 1995, 84.

[34] Dla porównania odpowiednie dane dla guberni wileńskiej z tego samego okresu: 1857 – 26 276, 1863 – 30 285, 1867 – 20 904, 1870 – 20 068, 1897 – 33 919, za: J. Sikorska-Kulesza, 1995, s. 99, tabela 10. Ponowny wzrost liczby szlachty w 1897 r., osiągającej w zasadzie stan z 1857 r., autorka tłumaczy znaczną poprawą dokładności rejestracji ludności w końcu XIX w., wzrastającym przyrostem naturalnym, ale i ponownie odzyskiwaniem swego miejsca w stanie szlacheckim przez osoby wykluczone z niego po 1865 r.

Zmierzając do uzupełnienia dotychczasowej skromnej wiedzy na temat świadomości i kompetencji językowych szlachty litewskiej i żmudzkiej [por. I. Admomavičiūtė-Čekmonienė, 1994, 1998, 1999; Z. Sawaniewska-Mochowa, 1997, 1999; A. Zielińska, 2002], podjęłam w niniejszej pracy próbę opisu konstytutywnych cech odmiany terytorialnej socjolektu szlacheckiego XIX w. — mowy drobnej szlachty kowieńskiej. Zdaję sobie sprawę, że tę charakterystykę językową w pewnym stopniu ogranicza dokonany przeze mnie wybór źródeł, ale są to materiały na tyle obszerne i wiarygodne, że dają podstawę do rekonstrukcji.

Za warunki powstania socjolektu uznaję za A. Wilkoniem [2000, 92]: „1) istnienie środowiska społecznego, którego członkowie są powiązani silnymi więzami wewnątrzgrupowymi; idzie nie tylko o więzi zawodowe, ale kulturowe, towarzyskie itp., 2) względną stabilność grupy, 3) silne poczucie odmienności w stosunku do innych grup, 4) ciągłość tradycji, 5) częstotliwość kontaktów członków grupy nie ograniczoną tylko do kontaktów zawodowych".

Wszystkie te warunki znakomicie spełniała XIX-wieczna szlachta kowieńska, choć był to stan wewnętrznie zróżnicowany i zhierarchizowany, co znajduje odbicie w znacznej wariantywności i niejednolitości jego języka. Warto zastanowić się, w jakim zakresie przystają do historycznej odmiany socjalnej, jaką jest polszczyzna drobnej szlachty, trzy stylistyczne kategorie socjolektalne, wyróżnione przez S. Grabiasa [1993, 228; 1997, 146]: zawodowość, tajność i ekspresywność. Ekspresywność w socjolekcie szlacheckim, podobnie jak w gwarach, jest cechą fakultatywną, choć wyraźnie obecną. Trudno natomiast mówić o tajności i zawodowości słownictwa warstwy drobnoszlacheckiej, która nie prowadziła ściśle profesjonalnej działalności — pracowała zazwyczaj na roli tak jak chłopi, wyodrębniała się natomiast w społeczeństwie swoistą kulturą, obyczajowością i właściwym sobie systemem wartości. Opierając się na stanowisku teoretycznym B. Bernsteina o istnieniu rozwiniętych i ograniczonych kodów językowych oraz społecznym determinowaniu kodu już na etapie „planowania werbalnego" [por. Z. Bokszański, A. Piotrowski, M. Ziółkowski 1977, 110–113, 130; S. Grabias, 1997, 198], pojmuję socjolekt szeroko jako zasób środków językowych, jakimi grupa społeczna się posługuje i jest w stanie się posługiwać we wszystkich sytuacjach komunikacyjnych. S. Grabias [1997, 198] za tego typu socjolekt uznaje również gwary ludowe jako zróżnicowane terytorialnie języki społeczności chłopskich.

W. R. Rzepka i B. Walczak [1992, 180–182] zwracają uwagę na dwa rodzaje czynników społeczno-kulturalnych konstytuujących socjolekt szlachecki: a) integrujące wewnętrznie stan szlachecki i b) dyferencjujące społeczność szlachecką.

Spośród wymienionych przez badaczy elementów mających wpływ na zintegrowanie warstwy szlacheckiej, a przez to warunkujących wspólne właściwości jej socjolektu, bardzo istotne, także dla szlachty litewskiej, są następujące czynniki: wspólny etos i tożsamość stanowa, wyrażająca się rustykalnością, poczuciem honoru i godności osobistej, kultem urzędu (i w związku z tym nadużywaniem tytulatury[35]), gościnnością, swoistą etykietą i sztuką konwersacji, tradycyjnym typem religijności ze szczególnym kultem dla świętych oraz silna świadomość odrębności stanowej w stosunku do warstwy włościańskiej.

Najważniejszym wyznacznikiem tejże odrębności było dla XIX-wiecznej szlachty litewskiej posługiwanie się językiem polskim, „pańskim", „delikatnym", mającym prestiż społeczny w odróżnieniu od języka litewskiego, „chamskiego". Socjolekt szlachecki na Litwie konstytuuje się więc przez opozycję społeczną do mowy ludowej, chłopskiej. Bardzo mocno zakorzenia się w mentalności szlachty kowieńskiej stereotyp oparty na synonimiczności pojęć: szlachcic = mówiący po polsku. W jakim momencie ten schemat przekształca się w triadę szlachcic = Polak = mówiący po polsku nie potrafię udokumentować, ponieważ nie dysponuję takimi danymi socjologicznymi i etnograficznymi, które pozwoliłyby mi obiektywnie (jak to czyni A. Zielińska [2002, 33–40] w odniesieniu do stanu współczesnego) opisać tożsamość i identyfikację narodową XIX-wiecznej szlachty litewskiej. Nie mam również podstaw, by tak zdecydowanie, jak to ujmuje I. Adomavičiūtė-Čekmonienė [1999, 24], traktować polskojęzyczność szlachty żmudzkiej jako fakt wyłącznie społeczny, niepociągający konsekwencji narodowościowych. Najbliższe jest mi stanowisko J. Bardacha [1988a, 1988b], przestrzegające przed uproszczeniami i popadaniem w stereotypy w ocenie historycznych procesów oddzielania się świadomości narodowej litewskiej od polskiej w XIX–XX w. oraz pogląd P. Eberhardta [1998, 96], że „na początku XIX wieku nastąpiła ostateczna polonizacja drobnej szlachty litewskiej, utożsamiającej się duchowo i kulturowo z tradycjami polskimi". Zakorzenienie w kulturze polskiej i posługiwanie się językiem polskim wcale nie musiało oznaczać dla wielu jednostek odrzucenia lokalnej świadomości litewskiej

[35] Por. hasła: *Tytuły i honory* oraz *Urzędy*, w: A. Borowski, 2001, 211–214, 220–223.

czy żmudzkiej oraz zachwiania identyfikacji terytorialnej z Litwą/Żmudzią[36]. Z kolei przyjęcie polskiej świadomości narodowej przez drobną szlachtę nie przekreślało istnienia w lokalnych wspólnotach komunikacyjnych dwujęzyczności polsko-litewskiej czy polsko-żmudzkiej[37]. Z przedstawionych powodów jednoznaczne rozstrzygnięcia w sprawach narodowościowych nie wydają się kwestiami priorytetowymi, najistotniejsze z punktu widzenia analizy stricte językowej są walory komunikacyjne i repertuar środków językowych XIX-wiecznej polszczyzny „zaściankowej". Zbadanie w możliwie obiektywny sposób regionalnego socjolektu szlacheckiego, z uwzględnieniem jego wewnętrznego zróżnicowania, jest zabiegiem niezbędnym, inaczej bowiem utrwali się generalizujący pogląd, który wcale nie należy do odosobnionych wśród inteligencji litewskiej, że miejscowa szlachta tylko deklarowała znajomość polszczyzny, gdy faktycznie w sensie kognitywnym (mentalnym) była litewska i po polsku nie mówiła lub mówiła wyłącznie od święta.

Zdecydowanie negatywna ocena cech umysłowych i kompetencji językowych drobnej szlachty na Litwie, prezentowana w literaturze pięknej i publicystyce, tworzonej przez pisarzy, duchownych, zaangażowanych w ruch litewskiego odrodzenia narodowego, wzbudza wręcz ambiwalencję odczuć i wytwarza przekonanie, że ta szlachta nie władała dobrze ani językiem polskim (przynajmniej w wariancie regionalnym), ani litewskim czy żmudzkim. Pozostawała na poziomie leksykalnym i gramatycznym na etapie fuzji — zlania się kompetencji językowych i nierozróżniania norm kontaktujących się języków[38]. Śmieszność, karykaturalność, pycha i pretensjonalność w zachowaniu, pogarda wobec chłopów, „chamów", oto najważniejsze rysy charakterologiczne drobnej szlachty litewsko-żmudzkiej w ujęciu M. Piečkauskaitė [1995, 134]. Polszczyznę warstwy drobnoszlacheckiej nazywa się „smiesznymi żargonami" lub „karykaturą" języka polskiego, źródłem do studiowania stylu litewskiego [por. Z. Sawaniewska-Mochowa, 1997, 107–110]. Niechętny drobnej szlachcie żmudzkiej był także biskup Maciej Wołonczewski [1898, 148]: „obyczaje szlachty są dosyć wolne; pijacy pomiędzy nimi nie rzadkość; oświecenia, przez zaufanie w swoim kléjnocie nie mają i mieć nie chcą; *wielu nawet po polsku nie umie*. Ci zaś, którzy mówią po polsku, mają siebie za cóś wyższego, tytułują się

[36] Na utrzymywanie się peryferyjnej (lokalnej) świadomości narodowej nawet w nowoczesnych, rozwiniętych społeczeństwach zwraca uwagę A. Kłoskowska, 1996, 101.

[37] Por. na ten temat V. Čekmonas, 1993, 112 za: M. Krupowies, 1999, 42.

[38] Szerzej na temat pojęcia fuzji, por. J. Porayski-Pomsta, B. Wiemer, 1994, 120.

szumnie Cześnikami, Strażnikami, Skarbnemi, Budowniczemi, itd. [...] Jest to klassa ludu najmniéj społeczności pożyteczna, bo zwykle od wszystkich potrzeb powszechnych unika, do niczego ręki przyłożyć nie chce".

Negatywnie wartościujące stanowisko wobec mentalności i kompetencji językowych warstwy drobnoszlacheckiej na Żmudzi prezentuje także SG [1895, XIV, 804]. Hasło *Żmudź* opracował najprawdopodobniej M. Dowojna-Sylwestrowicz, działacz społeczny wywodzący się ze szlachty żmudzkiej, zbieracz podań ludowych, mocno zaangażowany w ruch litewskiego odrodzenia narodowego[39]: „Szlachta [...] wysoko się wobec włościan nosząca, stanowi gmin tej klasy, mało inteligentny, często nawet zupełnie niepiśmienny i różniący się od chłopów zazwyczaj niemiłosiernie kaleczoną polszczyzną jako językiem domowym i niekiedy poczuciem narodowościowem polskiem". Na łamach wydawanej przez M. Dowojnę-Sylwestrowicza „Litwy" [1909, nr 16 (22), 242], miesięcznika litewskiego w języku polskim, kwestionuje się nadawanie określenia „polska" szlachcie z Litwy: „Ci ze szlachty, którzy uważają się za Polaków należą dziś do rzadkości, bo szlachta na Litwie uważa się i uważała zawsze siebie za litewską. [...] Szlachta ta przydomka «polski» dla siebie nie przyznaje, bo ani z pochodzenia, ani z ducha nie jest polską".

Diametralnie inne stanowisko wobec szlachty okolicznej i zaściankowej[40] prezentuje E. Orzeszkowa w swojej korespondencji do różnych autorów, znakomicie dobranej jako świadectwa polskości na Kresach północno-wschodnich w tekstach XIX w. przez K. Handke [1997, 171–175] oraz w powieści *Bene nati* [por. K. Handke, 1999, 183–185]. Pisarka gloryfikuje patriotyzm tej warstwy i przywiązanie do polskości, zauważa odrębność obyczajową i, co najważniejsze, posługiwanie się językiem szlacheckim — swoistym wariantem społecznym polszczyzny kresowej. „Polacy to z krwi i ducha — pisała w 1887 r. w liście do Wincentego Korotyńskiego [za: K. Handke, 1997, 172] — prawdziwa złota żyła społeczeństwa naszego". We wcześniejszej korespondencji do L. Méyeta (1886 r.) szlachtę zaściankową nazwała „pyszną rasą". „Niewyczerpana, silna, w umysłowej ciemnocie swej inteligentna i w prostocie zachowująca dziwny zmysł wytworności. Czasem

[39] Por. A. Romanowski, 1997, 59–61.

[40] Mowa o szlachcie grodzieńskiej, która pod względem stanowym nie różniła się właściwie od szlachty z guberni kowieńskiej, to jednak jej polszczyzna [por. M. Ostrówka, 2001] wykazywała pewne lokalne różnice językowe w stosunku do socjolektu drobnoszlacheckiego na Litwie etnicznej.

postawy ich, fizjonomie, gesty są wprost dla malarza; mówią starą polszczyzną, bez cienia rusycyzmu albo rusinizmu przypominającą koniecznie Reja i Górnickiego" [za: K. Handke, 1997, 172].

Nieprzypadkowo zestawiłam przeciwstawne opinie i obserwacje społeczne na temat drobnej szlachty, by uzmysłowić, że ocena roli tej warstwy w dziejach Wielkiego Księstwa Litewskiego i w ogóle dawnej kultury szlacheckiej była wśród pisarzy, publicystów i historiografów mocno zróżnicowana i wahała się między dwoma skrajnymi biegunami: apoteozą i biczowaniem [por. J. Tazbir, 1976, 16].

Gdy zastanawiamy się nad aktywnością społeczną i kulturową szlachty litewskiej w XIX w., to nie sposób nie zauważyć, że czynnikiem integrującym społeczność drobnoszlachecką w warunkach niewoli i w dobie zrywów powstańczych był patriotyzm i przywiązanie do jej historycznych siedzib (zasiedziałość), a także gotowość do obrony katolicyzmu i tradycji stanowej [por. M. Hellmann, 1966, 100]. Właśnie w drobnej szlachcie władze carskie dostrzegały główną siłę patriotyczną zaangażowaną w powstania[41], przeciwko tej warstwie zwracały się więc represje zaborcy. Wiek XIX to dla szlachty na Litwie (jak innych ziemiach zabranych przez Rosję) czas rozlicznych weryfikacji i wieloletnich zabiegów o udowodnienie przynależności do warstwy nobilitas, a więc zachowanie swojej tożsamości. Utrata szlachectwa oznaczała — jak podaje H. Wisner [1997, 340] — przeniesienie do stanu opodatkowanego i gwałtowną pauperyzację, wiązała się z ograniczeniem swobody poruszania się po kraju i dostępu do szkół państwowych średnich i wyższych oraz obowiązkiem płacenia pogłównego (podusznego) i służby wojskowej. W latach 1834–1855 przeprowadzono aż 24 pobory [por. J. Sikorska-Kulesza, 1995, 53].

Pozycja majątkowa i status ekonomiczny stały się głównymi czynnikami dyferencjującymi społeczność drobnoszlachecką, co z pewnością przełożyło się na wewnętrzne zróżnicowanie jej socjolektu. Według danych zgromadzonych przez J. Sikorską-Kuleszę [1995, 103], które wymagają zresztą jeszcze uzupełnień, ok. 200 tysięcy szlachty zostało wyeliminowane na Litwie i zachodniej Białorusi w ciągu XIX w. ze stanu uprzywilejowanego. Atmosfera zagrożenia i deklasacji wytwarza w umysłowości drobnej szlachty swoisty mechanizm obronny: mitologizowanie

[41] Do dzisiaj pamięć o powstaniach dziewiętnastowiecznych należy do najtrwalszych elementów świadomości historycznej Polaków z Kowieńszczyzny, tak potomków szlachty zaściankowej, jak i ziemian, szerzej na ten temat G. Juzala, 1998, 80–85.

odrębności tej warstwy w porównaniu z warstwą chłopską. W mit ten zostaje także wpisana polszczyzna jako wyróżnik przynależności do wyższego kręgu społeczno-kulturowego.

Wnikliwe studia historyków [G. Błaszczyka, 1985; J. Ochmańskiego, 1986] na problematyką struktury społecznej i majątkowej szlachty żmudzkiej[42] oraz przywo ływane już wielokrotnie opracowanie J. Sikorskiej-Kuleszy [1995] potwierdzają postępujące od XVII–XVIII w. procesy zrównania drobnej szlachty okolicznej i zaściankowej pod względem gospodarczym z chłopstwem, ale też podkreślają jej znaczną podatność na polonizację językową i kulturową.

Zasadniczy podział w obrębie społeczności drobnoszlacheckiej na Litwie prze biegał w XIX w. według kryterium własności ziemi połączonego z posiadaniem poddanych. Wyraźnie zaznaczającą się w hierarchii majątkowej grupę stanowiła szlachta okoliczna, posiadająca dziedziczne gospodarstwa rolne, które własnoręcz nie uprawiała. Szlachta ta zamieszkiwała w okolicach, czyli osadach obejmujących od kilku do kilkudziesięciu rodzin. XIX-wieczna terminologia odnosząca się do uboższej części stanu szlacheckiego jest bardzo rozbudowana, H. Chamerska [1974 8–12] przytacza, przy okazji opisu statusu materialnego drobnej szlachty w Króle stwie Polskim, szereg określeń wartościujących, tworzonych od charakterystycz nych cech posiadłości drobnoszlacheckiej (szlachta zagrodowa, zagonowa, zaś ciankowa, lindowa, drążkowa) lub od specyficznych elementów ubioru (szlachta chodaczkowa, bosa, łykowa, kapotowa, szaraczkowa, siermiężna, parciana). Obok herbowych rolników, gospodarujących na własnej ziemi, do warstwy drobnoszla checkiej zaliczali się w XIX w. także nieposesjonaci, czyli szlachta czynszowa, utrzymująca się z uprawy wynajętych działek i szlachta służebna (dworska), spełnia jąca przeróżne posługi na dworach swojej zamożniejszej braci [por. J. Sikorska-Kulesza, 1995, 12]. Szlachcic bez ziemi, który stracił z różnych przyczyn posiadany wcześniej majątek i podejmował w zamian za mieszkanie, zapłatę i opiekę służbę we dworze, określany był lokalnym (nacechowanym) terminem *bimbał* || *bimbal*[43]. Z kolei w terminologii litewskiej odnoszącej się do zbiedniałej drobnej szlachty

[42] Por. J. Kiaupienė, *Kaimas ir dvaras Žemaitijoje XVI–XVIII a.*, Vilnius 1988.

[43] O tej grupie społecznej, obecnej w pejzażu społecznym Kowieńszczyzny, pisze szerzej A. Zielińska, 2002, 48.

najczęściej powtarzają się nazwy *plikbajoris*, *šunbajoris* i negatywnie wartościująca *bajorgalis* [LE 1954, II, 57].

Dla właścicieli majątków z chłopami, posiadaczy folwarków, administracja carska zarezerwowała termin *дворянин* (rosyjski odpowiednik słowa „szlachta") lub *помещик* („ziemianin"), a na określenie uboższej części stanu nobilitas, legitymującej się jedynie posiadaniem własnej zagrody lub w ogóle nieposiadającej majątku nieruchomego pozostawiono początkowo nazwę *szlachta*[44]. Od 1831 r., w związku z nasileniem weryfikacji szlachectwa, w terminologii urzędniczej następuje znamienne przesunięcie akcentu z majątku na pochodzenie [por. LE 1954, II, 57]. Określenie *dworianin* będzie więc przysługiwało tylko szlachcie, która potrafiła dowieść w bardzo skomplikowanych procedurach prawnych swego uprzywilejowanego pochodzenia. Niewylegitymowani natomiast zostają zaliczeni do kategorii społecznych w ogóle ustrojowi dawnej Rzeczypospolitej nieznanych, wolnych osobiście *jednodworców* (ros. *однодворец*) na wsi i *obywateli* w miastach (ros. *гражданин*), wśród których znaleźli się także ludzie wolnych zawodów [J. Sikorska-Kulesza, 1995, 27; H. Wisner, 1997, 341]. Po 1857 r. jednodworcy zostali zunifikowani praktycznie z warstwą włościańską, choć nadal — co pokazują badania I. Adomavičiūtė-Čekmonienė [1999, 21] — w większości uważali się za szlachtę co do pochodzenia i kultywowali w rodzinie znajomość języka polskiego jako podstawowego wyznacznika przynależności do szlachetnie urodzonych. M. Römer [1908, 22 za: A. Zielińska, 2002, 46] nazywa tę specyficzną grupę społeczną „szlachtą z tradycyj".

Refleksy omawianych podziałów społecznych, będących następstwem weryfikacji szlachectwa, powinny odzwierciedlić się w strukturze językowej socjolektu. Nazwy rosyjskie niezbyt się jednak zaadaptowały, choć w jakiejś mierze musiały być w polszczyźnie drobnej szlachty obecne, skoro urodzony w 1901 r. w Wodoktach (lit. Vadaktai) informator Adolf Flodziński[45], pochodzący z rodziny szlacheckiej wylegitymowanej, przedstawia się w czasie rozmowy jako *dworzanin*[46]. Sam A. Juszkiewicz posługuje się ciągiem synonimów pozytywnie wartościujących

[44] Por. hasło *шляхта* 'мелкое польское дворянство' w słowniku Dala [IV 432].

[45] Jest to również informator A. Zielińskiej [2002, 48, 176].

[46] Por. wypowiedzi potomków szlachty okolicznej z Bohatyrowicz na temat pozycji społecznej „dworzaństwa" zapisane przez I. Grek-Pabisową, K. Handke, M. Ostrówkę, A. Zielińską [1998, 119–120] oraz M. Ostrówkę [2001, 43].

rycerz || *bojar* || *szlachcic* || *bohatyr* L BI 2, BII 3, które umieszcza jako ekwiwalenty lit. hasła *bajoras*. *Dworzaństwo* jako 'stan szlachecki' wprowadza natomiast do słownika J. Juszkiewicz L BIII 4, Bdr 184, ale związki tego autora z językiem rosyjskim były znacznie silniejsze niż przeciętnego szlachcica zaściankowego. Fakt istnienia różnic stanowych między szlachtą (choćby zbiedniałą) i włościaństwem sygnalizowany jest przymiotnikiem *szlachecki*, przysłówkiem *po szlachecku* i innymi formami pochodnymi od *szlachta*, pojawiającymi się w kontekstach polskich do haseł litewskich, zawierających człon *bajor-*, np. *bajórdvaris* — *dwor szlachecki* L BII 3, *pałac szlachecki* L BII 3, *zagroda szlachecka* L BIII 4, Bdr 184, *bajóriškas* — *szlachecki* L BIII 4, Bdr 184, *bajorienė* — *żona szlachcica* L Bdr 184; *bajorìkė* — *szlachcianeczka, córka biednego szlachcica* L Bdr 184, *bajorùkas* — *syn szlachcica, biedny szlachcić, szlachcina* L BIII uzup. JJ, *bajorŭtis* — *uszlachcac się* L BI 2 || *uszlachcać się, postępować po szlachecku* L BIII 4 || *uszlachetniać się*[47] L Bdr 184.

Na wewnętrzne zróżnicowanie warstwy szlacheckiej na Litwie w dobie popowstaniowej wpłynęły nie tylko różnice ekonomiczno-prawne, pochodne przeprowadzanych procesów weryfikacji szlachectwa, ale i różnice wykształcenia, w znacznej mierze wynikające ze stratyfikacji majątkowej stanu szlacheckiego. W. R. Rzepka i B. Walczak [1992, 185] mocno uwypuklają cechy dyferencjujące socjolekt szlachecki: „im wyższa pozycja społeczna, lepsza sytuacja majątkowa, łatwiejszy dostęp do oświaty i kultury oraz kontakt ze słowem drukowanym jako idealnym, najbardziej znormalizowanym wzorcem poprawnościowym [...], tym na ogół mniejszy udział w języku osobniczym cech regionalnych. I przeciwnie: im niższa pozycja społeczna, gorsza sytuacja majątkowa, brak wykształcenia, nawet analfabetyzm, tym na ogół większy udział cech regionalnych, a nawet wprost gwarowych". Socjolekt szlachty kowieńskiej ze względu na terytorialne i lokalne uwarunkowania (bilingwizm polsko-litewski i polsko-żmudzki), słabe znormalizowanie na poziomie graficzno-fonetycznym i frekwencję zjawisk regionalnych sytuuje się bliżej drugiej z nakreślonych wyżej charakterystyk. Użytkownicy tej terytorialnej odmiany socjolektu wykazują przy tym ogromne zróżnicowanie idiolektalne, będące pochodną poziomu wykształcenia i stopnia opanowania kodu pisanego.

[47] Na związek etymologiczny nazwy kolektywnej *szlachta* z formami *szlachetny*, *szlachetność* wskazuje R. Tokarski, *Językowy obraz świata w metaforach potocznych*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Językowy obraz świata*, Lublin 1990, s. 85.

Stereotypem, który zaciążył negatywnie na ocenie mentalności i kompetencji językowych drobnej szlachty na Litwie było przypisywanie tej warstwie zacofania cywilizacyjnego, wynikającego z analfabetyzmu. Tymczasem z opracowań dziejów szkolnictwa na Litwie po 1795 r., wspomnień i rozmów z informatorami z Kowieńszczyzny [por. A. Zielińska, 2002], którzy ogarniają dzięki relacjom rodziców i dziadków pamięcią historyczną sytuację oświatową z przełomu wieku XIX i XX, wynika, że drobna szlachta miała aspiracje edukacyjne i dążyła do opanowania umiejętności czytania i pisania po polsku. Inna kwestia to problem dostępności do szkół, bo sieć szkolnictwa elementarnego i średniego na Litwie w okresie zaborów nie była zbyt gęsta, a ponadto podlegała na skutek rosyjskiej polityki oświatowej ciągłym zmianom i przekształceniom [por. L. Zasztowt, 1997a; 1997b, 212–256; H. Wisner, 1997, 335–338]. Gruntowny opis dziejów szkoły kiejdańskiej, sporządzony pod pseudonimem Wołyniak [1896], dowodzi, że najwięcej uczniów do Kiejdan dostarczała właśnie okoliczna szlachta. Dane z 1822 r. [zgromadzone przez H. Wisnera, 1997, 326] lokalizują na interesującym nas obszarze żmudzko-kowieńskim 12 szkół średnich: 4 gimnazja (Chwałojnie i Podubiś, pow. szawelski; Kroże, pow. rosieński; Troszkuny, pow. wiłkomierski), 6 szkół powiatowych (Kiejdany, Kowno, Poniewież, Rosienie, Telsze i Wiłkomierz), 2 szkoły publiczne (Kalwaria, pow. telszewski i Datnów, pow. rosieński). W 1864 r. w guberni kowieńskiej funkcjonowało już tylko 7 szkół średnich: gimnazja w Kownie, Poniewieżu, Kiejdanach i Szawlach, progimnazjum w Telszach, powiatowe szkoły szlacheckie w Rosieniach i Wiłkomierzu [za: L. Zasztowt, 1997b, 283]. Szkół wiejskich początkowych było w 1881 r. 179, w 1898 – 294 [por. H. Wisner, 1997, 337].

Dane te obrazują jednak liczebność sieci szkolnictwa na interesującym nas terenie a nie dzieje oświaty, bo oprócz oficjalnego instytucjonalnego kształcenia odbywała się edukacja prywatna i tajna. Dzieci uczyły się pisania i czytania w szkółkach wiejskich (dziś powiedzielibyśmy „latających"), które przenoszono po tygodniu z domu jednego ucznia do domu następnego. Tak wyglądały przecież początki nauczania A. Juszkiewicza w okolicy szlacheckiej Jotejki [KJJ 278]. Jak podaje L. Zasztowt [1997b, 243], powstawały na Żmudzi po 1832 r., głównie z inicjatywy miejscowej szlachty i księży katolickich, tajne szkoły elementarne w miejsce likwidowanych szkół parafialnych. Bardzo istotną rolę edukacyjną odegrał wśród młodzieży ze środowisk szlacheckich ruch samokształceniowy [L. Zasztowt, 1997b, 244].

Trzeba jeszcze dodać, że nauczanie odbywało się po polsku. Zmiana nastąpiła w 1862 r., kiedy na mocy nowej ustawy szkolnej zatwierdzonej przez Aleksandra I nakazano, by w szkołach początkowych guberni kowieńskiej i innych guberni zachodnich nauka (z wyjątkiem religii, potem uściślono, że jedynie w pierwszych klasach) prowadzona była po rosyjsku. Według L. Zasztowta [1997, 241], począwszy od lat 60. XIX w. główny nacisk w rosyjskiej polityce oświatowej na Litwie i innych ziemiach zabranych został położony na rozwój szkolnictwa elementarnego, w tym sieci prawosławnych szkół parafialnych. Tworzenie szkół ludowych z rosyjskim bądź białoruskim językiem nauczania (co raczej nie dotyczyło Kowieńszczyzny, bo tu nie nauczano po białorusku) miało sprzyjać odgrodzeniu od wpływów polskich miejscowej ludności chłopskiej. Tymi posunięciami ani nie osłabiono prestiżu społecznego języka polskiego, ani też nie zlikwidowano zjawiska analfabetyzmu na wsi.

Z wywiadów z potomkami rodzin drobnoszlacheckich z Kowieńszczyzny [por. Z. Sawaniewska-Mochowa, A. Zielińska, 2001a, 307–308] wynika, że pokolenie ich dziadków i rodziców borykało się z różnymi ograniczeniami, w tym materialnymi, w dostępie do instytucjonalnej regularnej edukacji. Polszczyznę wynosili z domu i doskonalili na zasadzie samouctwa, dochodząc czasami do imponującej sprawności komunikacyjnej. Przykład rodziny Juszkiewiczów i biografie innych leksykografów dowodzą, że nawet bardzo niezamożna szlachta kowieńska mogła jednak zrealizować swoje aspiracje edukacyjne. Piśmienność nie była jednakże przywilejem całej klasy drobnoszlacheckiej, opanowanie werbalizacji pisemnej (w tym ortografii) w warunkach ograniczeń edukacyjnych wymagało samozaparcia, ale otwierało nowe światy. Zdarzało się jednak i tak w rodzinach drobnoszlacheckich, że ze słowem pisanym stykano się tylko w książeczce do nabożeństwa, a z drugiej strony bardzo chętnie czytano autorów staropolskich. Warstwa drobnoszlachecka na Litwie, jako społeczność zagrożona, zhierarchizowana majątkowo, była pełna kontrastów, a jej kompetencje komunikacyjne wahały się między kodem ograniczonym, wyłącznie oralnym, a kodem rozwiniętym, obejmującym werbalizację ustną i pisemną.

Z perspektywy socjolingwistycznej ogromne znaczenie mają też relacje społeczne i językowe zachodzące między drobną szlachtą a warstwą ziemiańską z jednej strony, a z drugiej — z miejscowym włościaństwem. Nie jest tajemnicą, że sfery ziemiańskie na Litwie nie należały raczej (pomijając może okresy zrywów narodo-

wych) do sprzymierzeńców zubożałej warstwy szlacheckiej. Dla mieszkańców dworów zaścianek czy okolica szlachecka, to był zupełnie odrębny ze względów obyczajowych i językowych świat. Na przykład wywodząca się z rodu ziemiańskiego Dowgirdów Wanda Borkowska ocenia społeczność drobnoszlachecką jako bardzo zachowawczą, patriarchalną, przywiązaną do tradycyjnej religijności, posługującą się „zakonserwowaną", „kształtowaną na książeczce do nabożeństwa" polszczyzną [por. Z. Sawaniewska-Mochowa, 2000, 227]. Dystans między ziemiaństwem i drobną szlachtą pogłębiały nie tylko kwestie majątkowe, ale i kulturowe, wynikające w dużej mierze z różnicy poziomu wykształcenia i w ogóle stylu życia [por. A. Zielińska, 2001b]. Otwarcie warstwy ziemiańskiej na świat wyrażające się podróżami zagranicznymi, zawieraniem małżeństw z cudzoziemkami, znajomością języków obcych (w tym francuskiego i niemieckiego) bardzo mocno kontrastowało ze swojskim, „poczciwym", choć w pewnym stopniu ograniczonym, trybem życia szlachty zaściankowej.

Pod względem statusu materialnego, systemu wartości i modelu egzystencji warstwa drobnoszlachecka na Litwie pozostawała znacznie bliżej chłopów niż sfer ziemiańskich [por. J. Sikorska-Kulesza, 1995, 91]. Zwracał już na to uwagę A. Brückner [1939, II, 602], a w sposób ogólniejszy kwestię relacji zachodzących pomiędzy społecznością szlachecką i włościańską w XIX w. scharakteryzował O. Kolberg [1962, 173, w przypisie], który dostrzegał wprawdzie, że oba te stany różniły się między sobą radykalnie „de iure", to jednakże „tyle między nimi było stopniowań i analogii, że różnice de facto znacznie się łagodziły, a w części zacierały". Przestrzeganie pewnych norm i obyczajów ustanowionych przez Kościół, tradycyjna religijność oraz zbliżony poziom życia szlachty zaściankowej i chłopów na Litwie w XIX w. mogły ułatwiać osmozę obyczajową, a zapewne i językową, dokonującą się między tymi warstwami. Zaścianki nie egzystowały w całkowitej izolacji, na zasadzie gett społeczno-obyczajowych, a społeczność drobnoszlachecka, choć była wspólnotą dość homogeniczną, musiała — jak zaznacza M. Römer [1908, 22 za: A. Zielińska, 2002, 46] — z natury rzeczy obcować w życiu codziennym z litewską ludnością włościańską.

Idąc dalej tym tropem rozumowania, należy bardzo poważnie potraktować omawianą wyżej hipotezę J. Riegera [1995, 36–37; 1996, 12] o stałym wpływie

polskim zaścianków i okolic szlacheckich na miejscowe włościaństwo[48] oraz uwzględnić możliwość włączania się tej regionalnej polszczyzny zaściankowej w krwiobieg polskiego dialektu kulturalnego w Wielkim Księstwie Litewskim. Ze splotem tych oddziaływań językowych, jako autochton i zarazem świadomy zbieracz rzeczy ludowych, musiał Antoni Juszkiewicz obcować na co dzień. Nieprzypadkowo do rejestru litewskiego jego słowników trafiło wiele polonizmów, a do warstwy polskiej — regionalnych elementów interferowanych z dialektów litewsko-żmudzkich.

[48] Bardzo trafne uwagi na ten temat kreśli w komentarzu do dzienników rumuńskiego mnicha z jego podróży po Polsce i Rosji, odbytej w połowie XIX w., W. Truszkowski [1996, 88]: „Język polski uosabiał więc dla wsi pańskość i kulturę, a ponieważ rozsadnikiem jego była własna szlachta współżyjąca z chłopami i dobrze się z nimi obchodząca, sprawiał wrażenie języka swojskiego, krajowego, a jednocześnie znamionującego wyższość społeczną. Te czynniki, później jeszcze wzmocnione reakcją na carskie prześladowanie języka polskiego i katolicyzmu, wywołały wśród ludu żywiołowe dążenie do wyzbywania się języka litewskiego czy też białoruskiego i przyjęcie języka polskiego jako języka rodzinnego i języka modlitwy, a więc języka najbardziej intymnych przeżyć. Do tego dochodziła wartość utylitarna języka polskiego zaznaczająca się wzdłuż dawnej granicy litewsko-białoruskiej i rozszerzająca się od tej linii".

4. MIĘDZY GRAFIĄ I WYMOWĄ

Spuścizna leksykograficzna Juszkiewicza jest bardzo zróżnicowana pod względem graficznym, co wynika z faktu sporządzania kilku słowników i przygotowywania, w związku z drukiem, nowych redakcji L. Zamieszczone w pracy fotokopie przekonują o zmienności charakteru pisma Juszkiewicza, spowodowanej — jak sądzę — okolicznościami zewnętrznymi, np. często zmieniającymi się miejscami pobytu, brakiem czasu na przepisywanie materiałów z fiszek z powodu licznych obowiązków duszpasterskich, wreszcie postępującą chorobą. Pierwszorzędne znaczenie dla podejmowanych w niniejszym opracowaniu kwestii językowych ma jednak nie widoczna wariantywność charakteru pisma autora i oddziaływanie na jego zapisy ówczesnych kanonów estetycznych[49], lecz przede wszystkim zależność grafii od warunków regionalnych oraz relacje zachodzące pomiędzy grafią i fonetyką.

Interpretując kształt ortograficzny polskich zapisów Juszkiewicza (i innych XIX-wiecznych leksykografów), stajemy wobec dobrze znanych historykom języka trudności w jednoznacznym rozgraniczaniu faktów wymowy od faktów grafii [por. I. Bajerowa, 1986, 16; A. Pihan-Kijasowa, 1999, 40]. Brak jednolitości i precyzji w używaniu znaków diakrytycznych (kreski, kropki), łączy się bowiem w rękopisach Juszkiewicza z odzwierciedlaniem różnych regionalnych tendencji fonetycznych. Nagminne pomijanie kreskowania spółgłosek palatalnych z jednej strony, a z drugiej — wysoka frekwencja zaskakujących zapisów z oznaczoną przy użyciu kreski miękkością może wynikać u litewskiego leksykografa także z nieznajomości normy w zakresie diakrytyki. Trzeba jednak w tym miejscu koniecznie przywołać świadectwo I. Bajerowej [1986, 31] o braku w polskim języku pisanym XIX w. całkowitego sprecyzowania i ujednolicenia zasad w stosowaniu znaków diakrytycznych. Kodyfikacja w tym zakresie nie była jeszcze zakończona.

Pamiętajmy również, że Antoniego Juszkiewicza nie należy utożsamiać z filologiem, badaczem języka, gramatykiem-kodyfikatorem czy lingwistą w dzisiejszym rozumieniu. Trafniejsze byłoby w odniesieniu do tego leksykografa użycie określe-

[49] Por. szkic R. Čapaitė, 1996 o wzorcach pisowni Dowkonta.

nia „kronikarz faktów językowych", pozostający pod wpływem regionalnego uzusu i uświadamiający sobie pewne różnice wymowy, tak litewskiej, żmudzkiej, jak i polskiej. Słowniki Juszkiewicza nie mają więc nastawienia normatywnego, rejestrują specyficzny stan żywego (niekontrolowanego) języka polskiego służącego komunikacji szlachty guberni kowieńskiej. W sytuacji braku znormalizowania pisowni bardzo trudno jest przeprowadzić ścisłe rozgraniczenie faktów grafii kowieńskiej od zjawisk fonetycznych, warunkowanych lokalnymi tendencjami rozwojowymi i dwujęzycznością użytkowników. Obok cech kwalifikowanych tradycyjnie w literaturze przedmiotu jako kresowizmy fonetyczne (np. wahania *o* || *ó* czy *ś, ź, ć, dź, ń* || *s, z, c, dz, n* w różnych położeniach), występują w badanym materiale zjawiska, które mają charakter pograniczny (np. wahania *-ć* || *-c, z* || *ż* || *ź, i* || *y, i* || *j, l* || *ł*) i z tego względu mogą być przez badacza interpretowane równolegle: a) jako rozchwianie grafii, na które w jakiejś mierze rzutuje wymowa dwujęzycznej szlachty, b) jako silne wahania wymowy, znajdujące odbicie w grafii.

Zaskakująca wariantywność zapisów A. Juszkiewicza, niespotykana na taką skalę np. w rękopisach XIX-wiecznych pisarzy północnokresowych, nasuwa przypuszczenie o używaniu przez XIX-wieczną szlachtę litewską z guberni kowieńskiej lokalnego, słabo znormalizowanego wzorca graficznego. Pogląd ten opieram na analizie grafii stosowanej przez innych XIX-wiecznych leksykografów (nawet lepiej wykształconych niż A. Juszkiewicz) z interesującego nas obszaru oraz na spostrzeżeniach na temat ortografii współczesnych tekstów potomków drobnej szlachty kowieńskiej. Ciągłość lokalnego wzorca zapisywania, odznaczającego się wyjątkową wariantywnością w zakresie diakrytyki, jest również zachowana w zeszytach uczniów 12–15-letnich, uczących się obecnie języka polskiego w niedzielnej szkółce przy Związku Polaków na Litwie w Kownie. Szerzej kwestię rozbieżności, zaznaczających się pomiędzy stosunkowo poprawną wymową polską szlachty a mało skodyfikowaną ortografią słabo operujących kodem pisanym użytkowników, przedstawiłam wspólnie z A. Zielińską na podstawie współczesnych badań terenowych na Kowieńszczyźnie w odrębnym opracowaniu [por. Z. Sawaniewska-Mochowa, A. Zielińska, 2001a].

Dokonując niżej przeglądu zjawisk językowych, najliczniej reprezentowanych w rękopiśmiennych słownikach przekładowych autorów kowieńskich, wychodzę od wnikliwego rozpatrzenia wahań grafii, a w dalszej kolejności rozważam, jeśli dys-

ponuję dostatecznym materiałem porównawczym z mówionej polszczyzny kowieńskiej, w jakiej mierze na wariantywność grafii rzutowała wymowa drobnej szlachty.

4.1. Wahania *-ć* || *-c*

Śledząc rękopisy Juszkiewicza z różnych lat i porównując kolejne redakcje *Słownika litewsko-polskiego*, można zauważyć pewne zabiegi normalizacyjne w zakresie kreskowania, zwłaszcza wygłosowego *c*, pochodzące, jak sądzę, od językoznawców zaangażowanych w wydanie spuścizny leksykografa. Pierwszorzędne znaczenie w badaniach nad grafią mają więc źródła oryginalne zapisane wyłącznie ręką A. Juszkiewicza, bez obcej ingerencji, czyli *Słownik polsko-litewski* i I redakcja *Słownika litewsko-polskiego*. W dalszych redakcjach i pochodzącym z 1875 r. *Słowniku łotewsko-litewsko-polskim* dostrzegamy (zastosowane być może pod wpływem sugestii Jana Juszkiewicza) dążenie do wyrazistego kreskowania *c* w końcówce bezokolicznika, choć brakuje tym zabiegom konsekwencji. Dlatego obok liczniejszych, zgodnych z ustabilizowaną normą zapisów z *-ć*, spotykamy jeszcze i w tych źródłach poddanych normalizacji refleksy grafii z *-c* (typ *zięc* L AII 7, *tułac się* L DII 52, *wilgoc* L DII 76, *zdrowiec* L ČII 10, *całowac* ŁLP P31).

Do wszelkich zapisów Juszkiewicza z *-ć* i *-c* podchodziłam z dużą ostrożnością, kierując się wskazówkami I. Bajerowej [1993, 26], przestrzegającej przed pochopnym odczytywaniem *ć* (np. *ojcieć*, *więć*, *bieć*), tam gdzie piszący faktycznie stosował *c*, tyle że realizowane w sposób manieryczny, z główką, którą błędnie można utożsamić z umieszczonym za literą znakiem miękkości. Taki wzorzec estetyczny pisma nie był obcy Juszkiewiczowi; *c* z charakterystycznym wygrubieniem i zakrzywieniem w górnej części litery pojawia się we wcześniejszych rękopisach leksykografa, spotykamy je również w tłumaczeniach łacińskich PL. Nie ma więc wątpliwości, że pod omówionym wyżej oznaczeniem *c* kryje się także w zapisach polskich spółgłoska niepalatalna, zwłaszcza w wygłosie.

Warto teraz postawić pytanie, czy te silne wahania ujawniające się w pisowni końcowego *c* i *ć* mogły być wywołane rozchwianiem artykulacji tych głosek w wymowie szlachty kowieńskiej. Obecność procesów palatalizacji i dyspalatalizacji spółgłosek w różnych pozycjach w polszczyźnie typu północnokresowego nie jest,

oczywiście, zaskoczeniem, mamy bowiem poświadczenia tych faktów językowych z różnych faz rozwojowych i z różnych odmian geograficznych i funkcjonalnych języka polskiego z terenu Wielkiego Księstwa Litewskiego. Warto też zaznaczyć, że wahania w zakresie użyć spółgłosek palatalnych i niepalatalnych (w tym *ć* i *ç* występują od XVII do XIX w. również w polszczyźnie regionalnej Pomorza [por. przykładowo H. Popowska-Taborska, 1986, 23–24]. Zaskakująca jest jednak frekwencja tych zjawisk w realizacjach kowieńskich. Jako kowieński regionalizm frekwencyjny (termin ten stosuję za K. Handke, 1987) można potraktować w świetle danych słowników Juszkiewicza i innych autorów wymianę *ć* w *c* w wygłosie (typ *łowic, bic, grac, zięc, choc, łokiec*), której konsekwentnie towarzyszy we wszystkich badanych źródłach słownikowych zabieg odwrotny, prowadzący do hiperpoprawności *bieć, cieć, moć, konieć, dając, zasranieć*. Zdarzają się w materiale polskim Juszkiewicza zapisy nieprecyzyjne, ale nawet wyłączenie ze statystyk tych problematycznych użyć, nie zmienia zasadniczo poglądu, że wahania *-ć* || *-c* stanowią jedną z bardziej wyrazistych cech lokalnej grafii. Na przykład typ *dawac* (z *-c* w bezokoliczniku) wystąpił w I redakcji *Słownika litewsko-polskiego* aż 416 razy, w II redakcji — poddanej normalizacji — już tylko 24 razy, a w III redakcji haseł na B już tylko jeden raz (*głodniec*); refleksy zapisywania bezokoliczników z wygłosowym *c* (24 przykłady) odnajdujemy też w późniejszym *Słowniku łotewsko-litewsko-polskim*, a nawet w bardzo starannie przygotowanym rękopisie słownika przekładowego J. Juszkiewicza (por. np. *chrzypnąc* RLR 27). Nie jest natomiast dogodnym źródłem do studiowania interesującej nas cechy pierwszy słownik A. Juszkiewicza [PL], a to z tej przyczyny, że notuje formy werbalne w 1 os. czasu teraźniejszego; nieliczne bezokoliczniki (7) zostały jednak i w tym rękopiśmiennym zbiorze użyte wyłącznie w postaci z *-c*. W zakresie grafii zakończeń bezokolicznika wariantywnością odznacza się natomiast słownik Paszkiewicza, w którym wcale nierzadką praktyką jest stosowanie równoległych zapisów z *-c* i *-ć*, por. przykładowo *nadawić* || *naddawic* [I, 695], *obstawic* || *obstawiać* [I, 892], *ogłodnieć* || *wygłodniec* [I, 998].

Ważna z punktu widzenia lokalnych wahań graficznych jest także frekwencja stwardnień wygłosowego *ć* w rzeczownikach; użyć typu *dziegiec, ł(u)okiec, osiec, chuc, pamięc, szac, cwierc* wynotowałam łącznie z różnych rękopisów A. Juszkiewicza 60, gdyby jednak wziąć pod uwagę fakt, że niektóre wyrazy przywoływane są przynajmniej kilkakrotnie, to statystyka byłaby jeszcze bardziej wysoka. Taka grafia

jest również obecna w materiale polskim słownika Dowkonta, choć oczywiście nie tak konsekwentnie jak w zapisach AJ, por. przykładowo hasła *chęc* [1993, 107], *pamięc* [1995, 224], *pięc* [1995, 236], *pieczęc* [1995, 237], *zamiec* [1996, 328], ale: *chuć* [1993, 112], *dziegieć* [1993, 175], *mać* [1993, 351], *nać* [1995, 13] || *nac* [1995, 14]. Nie oznacza palatalności wygłosowego *-ć* ks. Sz. Gross, por. *chęc* [s. 139], *łokiec* [s. 150], *paznogiec* [s. 162], *smierc* [s. 176], *zięc* [s. 196], stosujący zresztą w zapisach polskich innowacje, wzorowane na żmudzkich rozwiązaniach graficznych, stworzonych przez innego duchownego, J. Pabrežę [G. Subačius, 1996, 67–68]. Odosobnione refleksy wymiany *-ć* w *-c* w zakończeniach rzeczowników i innych form ujawniają się również w polskiej warstwie leksykalnej słowników przekładowych autorstwa D. Sutkiewicza [1835, 5v; 1848, 3], por. *łokiec* (*u*) *ręki* oraz D. Paszkiewicza, por. *dosyc* [I, 625], *niechęc* [I, 818].

Zjawisko odwrotne, czyli kreskowanie wygłosowego *c*, ma również w XIX-wiecznych rękopisach kowieńskich bardzo znaczącą frekwencję. Geneza użyć typu *ojcieć, więć*, pojawiających się zresztą nie tylko w zapisach autorów kresowych, lecz również u pisarzy pochodzących z rdzennej Polski, nie jest po dziś dzień ostatecznie wyjaśniona. I. Bajerowa [1993, 22–24], dokonując przeglądu stanowisk różnych badaczy (m.in. J. Trypućki, H. Szwejkowskiej, M. Weiss-Brzezinowej) na temat stosunku spółgłosek środkowojęzykowych do zębowych w rękopisach od XVII do XIX w. wyraża pogląd, że osobliwości realizacji kresowych mogą być związane z właściwościami języków bałtyckich bądź z białoruszczyzną. Reprezentatywność tego osobliwego *-ć* w różnych słownikach kowieńskich, nawet w tych bardziej znormalizowanych, a także utrzymywanie się wahań *c* || *ć* jeszcze w międzywojennych drukach kowieńskich [por. J. Mędelska, 1997, 31, 32; M. Marszałek 1999, 278; M. Marszałek, J. Mędelska, 1999a, 40; 1999b, 122] nasuwa pogląd o lokalnych uwarunkowaniach graficznych (a może też i w jakiejś mierze fonetycznych), sprzyjających mieszaniu zakresów użyć *-c* i *-ć*. Warto w tym miejscu przytoczyć wywód ks. J. Czułdy z 1855 r. [Lietuvių, 1993, 104], pokazujący, jakie ówcześnie relacje zachodziły pomiędzy grafią i wymową żmudzką i polską: „[...] w języku żmudzkim niéma brzmienia *ć, ś, ź*. Wprawdzie spółgłoski *c, s, z*, na końcu wyrazów przed *e, é, es, és* mają brzmienia zbliżone do *ć, ś, ź*, lecz się *nie kreskują*". Powstaje więc wśród dwujęzycznych użytkowników, dość wykształconych i świadomych różnic, a do takich niewątpliwie należą autorzy badanych słowników,

swoiste „napięcie normatywne" pomiędzy systemem polskim a żmudzkim[50]), c może prowadzić do zjawisk hiperyzacji [por. B. Kreja, 1996, 33, 38–39], zarówn w grafii, jak i w wymowie.

Mechanizmem hiperyzacji tłumaczyłabym zapisy bezokolicznika typu *cieć pieć, bieć*, rozpowszechnione nie tylko w materiale polskim braci Juszkiewiczów (38 użyć), lecz obecne także w innych słownikach, również anonimowych (np w Dykcjonariuszu), a nawet w dość znormalizowanym słowniku Iwińskiego, por *cieć* [I, 125], *pocieć* [II, 1137], *przewleć* [II, 1377], *przyobleć* [II, 1451], *przypie* [II, 1457], *rzeć* [III, 2041]. Nie zauważyłam wtórnego *-ć* u Paszkiewicza, natomias Dowkont odzwierciedla wahania *piec* [1995, 236] || *pieć* [1995, 238], ale ma wyraź ną tendencję do kreskowania wygłosowego *c* w rzeczownikach. Taka praktyka graficzna obecna jest również w wielu źródłach kowieńskich, stosuje ją w różnych rękopisach A. Juszkiewicz, por. *leniwieć* L DII 39, *ospaleć* L MI 21, *moć* 'moc' L NI 38, *wielkanoć* ŁLP L9 (łącznie 34 użycia), a nawet i J. Juszkiewicz, por. *owoć* RLR 20, *lipieć* KJJ 283[51]. Hiperpoprawne *-ć* pojawia się ponadto w zakończeniach imiesłowów przysłówkowych współczesnych na *-ąc*, ale egzemplifikacja tego procesu jest ograniczona do kilkunastu użyć, bowiem słowniki przekładowe ujmują materiał w sposób hasłowy i nie mają zbyt rozbudowanych kontekstów, por. zapisy AJ typu (*chodzić*) *próżnując* L DII 52, (*zastanawiac się*) *chodząc* L PI 43, (*dawic się*) *połykając* L SI 50, (*ná, bierz, mowi się*) *dając* L NI 1, (*patrzeć*) *skrywając* (*żeby kto nie widział*) ŁLP C2, (*iść*) *chromając* L ŠI 13. Wydaje się jednak, że taka grafia musiała być mocno zadomowiona w uzusie kowieńskim, skoro jej refleksy (por. *należąć*) trafiły nawet do polszczyzny starannej, przygotowanej w dwóch wariantach rękopiśmiennych, gramatyki języka żmudzkiego ks. Czułdy [Lietuvių, 1993, 106].

Czy na występowanie tej cechy, tak wyraziście zaznaczającej się w rękopisach kowieńskich, mogła decydująco wpłynąć wymowa szlachty, odbijająca dwie przeciwstawne tendencje — dyspalatalizowanie wygłosowego *-ć* i palatalizowanie *-c*?

[50] O krystalizowaniu się w XIX w. zasad pisowni i fonetyki żmudzkiej świadczą opracowywane przez duchownych gramatyki oraz próba stworzenia przez ks. J. Pabrežę ogólnego żmudzkiego języka literackiego [por. G. Subačius, 1996, 42–48, 457].

[51] Por. też zbieżne zapisy w anonimowym Zbiorze z pierwszej połowy XIX w.: *szlachcić* [k. 88], *moć* [k. 90] i *pomoć* [k. 94], *jadłowieć* [k. 91], *głupieć* [k. 93), *wdowieć* [k. 93], *paleć* [k. 94], *oycieć* [k. 97]. Nie kreskuje natomiast *-c* w rzeczownikach Gross, np. *łokiec* [s. 150], *ojciec* [s. 161], *szlachcic* [s. 181].

We wcześniejszym stanowisku, wyrażonym przy okazji analizy materiału polskiego w słowniku Sz. Dowkonta [por. Z. Sawaniewska-Mochowa, 1995, 199] uznałam wahania *-ć* || *-c* za kowieński regionalizm fonetyczny. Nieobecność tych zjawisk we współczesnych tekstach mówionych, zapisanych od potomków drobnej szlachty z Kowieńszczyzny[52], jak i z innych obszarów Litwy etnicznej[53] każe mi ten pogląd zweryfikować i wyrazić ostrożniej. Zauważona wariantywność w piśmie to może być przede wszystkim problem ortograficzny, związany z brakiem krystalizacji normy w zakresie diakrytyki u autorów operujących dwoma wzorcami graficznymi, polskim i litewskim/żmudzkim. Nie wykluczam jednak, że na poziomie idiolektalnym, zwłaszcza w wymowie gwarowej, istniały hiperpoprawne realizacje typu *więć*, *ojcieć* czy *idąć*.

4.2. Wahania *z* || *ż* || *ź*

Kolejna osobliwa cecha grafii rękopisów kowieńskich, uwarunkowana przede wszystkimi silnymi lokalnymi zakłóceniami w używaniu znaków diakrytycznych.

Pisownia słowników A. Juszkiewicza, sporządzanych na przestrzeni kilkudziesięciu lat, naturalną koleją rzeczy musi — jak pokazałam wyżej — odbijać pewne tendencje i zwyczaje polszczyzny drugiej połowy XIX w. oraz obowiązujące wówczas kanony estetyczne pisma. Z drugiej strony nie można nie dostrzegać w zapisach polskich Juszkiewicza pewnych ewoluujących cech graficznych, które czasami mają charakter manieryczny. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na niekonsekwencje grafii pierwszego słownika przekładowego AJ, polsko-litewskiego. Konkurują tu ze sobą np. dwa sposoby zapisywania *ż*, jako *ž* (*drapiežca* PL 13v, *dzieža* PL 15, *južci* PL 1, *ližę* PL 32v, *łožysko* PL 34, *mężnieję* PL 36v, (*robię inaczej*) *niž należy* PL 51) i jako *z*, wyróżniające się w śródgłosie mniej lub bardziej manierycznym zakrzywieniem w górnej części litery (*dr^zę* PL 14, *ko^zuch* PL 27v, *ma^zę* PL 36, *mę^zatka* PL 36v, *naje^zam się* PL 41, *wydrą^zam* PL 14). Juszkiewicz w ogóle nie

[52] Por. wybór tekstów reprezentujących wariant szlachecki, opublikowany jako aneks do rozprawy A. Zielińskiej [2002, 136–160] oraz przykłady podane w artykule Z. Sawaniewskiej-Mochowej i A. Zielińskiej [2001a, 312].

[53] Por. teksty gwarowe z okolicy Bijejki pod Oniksztami zapisane przez I. Adomavičiūtė-Čekmonienė i V. Čekmonasa [1999b].

wydziela haseł polskich na *ż*, a cały materiał umieszcza alfabetycznie wśród form na *z*. W końcowej części słownika znalazło się aż 81 zapisów z inicjalnym *Z* zamiast spodziewanego *Ż*, z dwoma zaledwie wyjątkami: *Żaba* PL 124v, *Żak* PL 133v. Pojawia się także próba różnicowania grafii w nagłosie przez wprowadzenie znaku *Ż*, ale poświadczają ten zabieg wyjątkowe przykłady: *Żadną miarą* PL 122v (ale: *Zaden* ib.), *Żołd* PL 134v (ale: *Zołdak*, *Zołnierz* ib.), *Żegnam* PL 130v. Zapisów, w których dopatrywałabym się *z* zamiast spodziewanego *ż* jest w badanym słowniku 219, pomijam w tej statystyce formy z *rz* zamiast *rż* (np. *skarzę się* 'skarżę się, utyskuję' PL 105v), które są pewnymi fonetyzmami. Zdecydowanie rzadziej stosował AJ znak *ż* (78 razy), zdarzały się również zapisy równoległe w nagłosie i śródgłosie: *zaba* || *żaba* PL 121v, *nałoznik* || *naložnica* PL 41v, *krzyzowa droga* || *krzyż* PL 29v, *słuzba* || *służebnica, służę* PL 85v. W innych jego rękopiśmiennych słownikach również można obserwować pomijanie znaków diakrytycznych przy *ż*, ale fakty te w porównaniu z powyższym źródłem nie mają już tak znaczącej frekwencji, np. w całej I redakcji *Słownika litewsko-polskiego* znalazłam 24 pewne zapisy *z* zamiast *ż* i jeden *ż* zamiast *z* (*kamiżelka* L ŠI 22), w II redakcji już zaledwie kilka przykładów: *drapiezny* L AII 8, *książki* L AII 155, *zerdź* L AII 106 || *żerdź* L AII 107v, *nazad temiz sladami* L AII 134v., *dziazyć* L DII 64, *draznić* L BII 64, L EII 5. Ta ostatnia forma, przez innych leksykografów notowana w postaci *drażnić* (por. niżej), pojawia się we wszystkich redakcjach L, nawet w L Ndr 97, a także w słowniku przekładowym J. Juszkiewicza RLR 11, choć w tym rękopisie zapisywanie *ż* jako *z* to prawdziwa rzadkość (*zwyr*, *zwyrowe pole* RLR 14 || *żwyrem* RLR 21). Refleksy występowania *z* zamiast *ż* zdarzają się w ŁLP (*odwilzać się* A 15) i w korespondencji Juszkiewiczów (*nieskazony* KJJ 280).

Dla porównania warto też przytoczyć stan grafii innych XIX-wiecznych źródeł leksykograficznych z terenu guberni kowieńskiej w interesującym nas zakresie. Zaskakuje duży stopień znormalizowania diakrytyki w anonimowym Dykcjonariuszu z 1820 r., uwidacznia się tu bowiem dążenie do wyrazistego kreskowania spółgłosek palatalnych (co nie oznacza, że nie ma w ogóle w tym źródle regionalnych zakłóceń na poziomie graficznym i fonetycznym) i do stosowania zasadniczo znaku *ż* (*wrożyć*, *wrożenie*, s. 89; *nowożenieć*, s. 651). Odosobnione są tu fakty mieszania *z* i *ż* (*zmiia*, s. 663). Dąży również do konsekwentnego odróżniania liter *ż*, *z* i *ź* Iwiński, świadczą o tym np. hasła *arcyksiąże* [I, 17], *koźiorożec* [I, 470], *cieżkość*

[I, 132], *drożka* [I, 220), *ostróżnie* [II, 1028), *róż*, *różować* || *ruż*, *rużować* [III, 2017], zupełnie sporadyczne są użycia *ż* zamiast *ź*, np. *fontaż* [I, 283] i *ź* zamiast *ż*, np. *draźnić*, *draźniciel*, *draźliwość* [I, 215]). Postać *draźnić* występowała zresztą nie tylko w XIX-wiecznej polszczyźnie północnokresowej, ale i w ówczesnym języku mówionym, zwłaszcza w Wielkopolsce [por. I. Bajerowa, 1986, 34]. Dążenie do normalizacji grafii *ż* potwierdza również słownik ks. Sutkiewicza [1848], co widać z przykładów polskich *ostróżność*, *ostróżny* [s. 7], *drożnik* [s. 53], *sianożęć* [s. 162], *ożog* [s. 209], *należność* [s. 281], *różaniec* [s. 297], *obroż* [s. 298], *przyciężko* [dodatek, s. 13]; także w tym źródle obecne są mieszczące się w XIX-wiecznej normie uzualnej zapisy z *ź*: *draźnię*, *draźnienie* [s. 145].

Warto teraz dla porównania sięgnąć po źródła leksykograficzne, które pod względem wariancji pisowni *ż* bardziej korelują z praktyką ortograficzną w słownikach A. Juszkiewicza.

W powstałym przed 1830 r. Zbiorze znajdujemy zapisy *odzieża*, [s. 87], *żołty* [s. 90], *księżka* [s. 91], *wstążka* [s. 91], a nawet *każe* 'każę' [s. 92], *noż* 'nóż' [s. 94], *mąż* 'mąż' [s. 98], wskazujące na mieszanie oznaczeń *ź* i *ż*[54]. Nieznany autor pozostawał zapewne pod wpływem tradycji graficznej, przyjętej w słowniku przekładowym Szyrwida, odznaczającej się brakiem konsekwencji w sposobie zapisu *ż* [por. K. Pakalka, 1979, 33, 47–48]. Obok znaku *z* występowały u Szyrwida także (rzadziej) litery *ʒ*, *ʒ́*, *ź*, *ȝ*, *ż*, co można potwierdzić licznymi przykładami (podaję z konieczności tylko skromny wybór): *Bezdrożny* [s. 109], *Chędożę* [s. 126], *Dłużen* [s. 144], *Draʒnićiel* [s. 151], *Każę* [s. 198], *Leʒa* [s. 250], *Noʒownik* [s. 325], *Obżałować* [s. 337], *piʒmo* [s. 395], *wrozka* [s. 585], *zagiel* [s. 615], *żak* [s. 616], *żal* [s. 618] || *zal* [s. 619], *załość* [s. 618] || *żałość* [s. 619], *żart* || *zartownie*, *zartem* || *żartowny/trefny* [s. 627], *Zbieʒenie* (*ʒ gory*) || *ʒbieżenie* (*do nieprʒyiacioł*) [s. 634], *żeglowanie* || *zeglowanie* || *żegluię* [s. 638], *zmudzin* [s. 647], *zyd*, analogiczny zapis litewski *zidas* [s. 656].

Czterema wariantami graficznymi na oznaczenie *ż* operuje w swoim słowniku Sz. Gross. Na zróżnicowanie zapisów (*z*, *ż*, *ź*, *Z* z przekreśleniem w połowie litery, które w cytatach oddaję jako *Ż*) istotny wypływ, tak jak i zresztą u Juszkiewicza, mogła mieć wariantowość grafii regionalnej, co ilustrują choćby takie formy, jak: *aź'eby*, *mytręź'ę* [s. 137], *boź'ę się*, *bź'dź'ę* [s. 139], *ieź'*, ale *iuż* [s. 145], *ksiąź'ka*

[54] Por. H. Karaś, 2000b, 12.

[s. 149], *mąź* [s. 151], *strożę się* [s. 178], *ź'ałosnie* [s. 193], *ź'erdz* [s. 195], *ź'yję, ź'yto* [s. 198], *Żmudz* [s. 197], *Żoraw* (ptak) || *zoraw* (u studni) [s. 197], *Żydowka, Żywioł* [s. 198], *zywy* [s. 198]. Spośród podanych wariantów graficznych wyróżnia się częstotliwością *ż* i *ź'*[55].

W słowniku Paszkiewicza dominują wprawdzie znormalizowane zapisy *ż, Ż*, to jednak równoległe użycia *iuż* || *juz* [I, 627, dr, 168], *iuz* [I, 210; dr, 114], *bezbożnik* || *bezbozny* [I, 827], *Żmuydźi* [I, s. 16; dr, s. 88] || *Zmuydzini* [I, 32; dr, 92] wskazują, że leksykograf choć miał duże wyczucie praktyki kodyfikacyjnej, to jednak na co dzień pozostawał pod wpływem regionalnych wahań graficznych *ž* || *z*. Dobitniej świadczą o oddziaływaniu uzusu i inne zjawiska z pogranicza fonetyki i grafii, które, pomimo normatywnego nastawienia i wzorowania się na materiale słownika Lindego, znalazły odzwierciedlenie w polszczyźnie Paszkiewicza.

Bardzo ciekawie wypada porównanie w interesującym nas zakresie grafii słowników Juszkiewicza z 3-tomowym słownikiem polsko-litewskim Dowkonta. Wariantywność zapisów Dowkonta przejawia się w równoległym używaniu znaków *ż, ź, z*, np. *krzyzasty* || *krzyźowaty* || *krzyżowy* [1993, 316], *drapieżca* || *drapieźnik* [1993, 161], *małowazenie* || *małowaźyć* [1993, 355], *przezuć, przezucie* || *przeżuwać* || *przeźuć* [1995, 404], *obzartuch* || *obźarty* || *obżerać się* [1995, 158], *swiezuchny* || *swieżutki* || *swieży* [1996, 163], *wrózbiarz* || *wróżba* [1996, 262], a także hiperpoprawnościami typu *obóż* [1995, 152], *skaża* [1996, 109].

Warto na koniec zapytać, w jakim zakresie na rozchwianie zapisów *z – ź – ż (ž)* mogła wpłynąć wymowa dwujęzycznej szlachty? Można zastanawiać się, czy użytkownicy socjolektu szlacheckiego przez wahania grafii odzwierciedlali różne stop-

[55] Wydaje się, że autor stosuje w zapisach polskich (przynajmniej w odniesieniu do spółgłosek *š, ž, č*) unikatową grafię ks. J. A. Pabreży, twórcy ogólnego żmudzkiego języka literackiego. Ujawniająca się w warstwie polskiej słownika Grossa wariantywność pisowni *ż* koreluje w dużej mierze z widoczną w pismach żmudzkich Pabreży ewolucją grafii *zi* [ž'i] > *żi* > *źi* [por. G. Subačius, 1996, 457]. Czy z zauważonej zbieżności graficznej płynie jakaś wskazówka na temat wymowy szlachty żmudzko-kowieńskiej? Nie można chyba wykluczyć obecności w XIX-wiecznej polszczyźnie, funkcjonującej w lokalnych wspólnotach komunikatywnych na Litwie etnicznej, artykulacji pośrednich, oddających różny stopień spalatalizowania ž. Warto w tym kontekście przywołać uwagi I. Adomavičiūtė-Čekmonienė i V. Čekmonasa [1999a, 46–47] o realizacji spółgłosek szumiących w mowie mieszkańców szlacheckiej okolicy Bijejki pod Oniksztami, które „na słuch wydają się «nie bardzo twarde» w porównaniu z odpowiednimi spółgłoskami w polskiej wymowie literackiej".

nie spalatalizowania głoski *ž*, uzależnione od pozycji i sąsiedztwa. Analiza współczesnych tekstów mówionych, pochodzących od przedstawicieli drobnej szlachty [por. A. Zielińska, 2002, 136–160], przekonuje jednak, że na płaszczyźnie fonetycznej wahania *z* i *ž* oraz *ź* i *ž* nie zachodzą, nieobecna jest też w praktyce spalatalizowana wymowa *ž*. Opisywane zakłócenie, nagminnie występujące w zapisach autorów kowieńskich, jest więc głównie natury graficznej i sprowadza się do braku wyczucia normy teoretycznej w zakresie diakrytyki.

4.3. Wahania *i* || *y*

Wyraźna obecność przejścia *y* w *i* w zapisach XIX-wiecznych leksykografów kowieńskich może wskazywać, że mamy do czynienia z procesem charakterystycznym już wówczas przede wszystkim dla odmiany kowieńskiej, motywowanym lokalnymi uwarunkowaniami graficznymi, na które mogła rzutować wymowa dwujęzycznej szlachty. Zjawisko mieszania głosek *i*, *y* znane było wprawdzie we wcześniejszych etapach rozwojowych polszczyzny północnokresowej, co potwierdziła niezbyt licznymi przykładami Z. Kurzowa [1993, 91], ale ta skromna dokumentacja przekonuje raczej, że nie była to dawniej reprezentatywna cecha wokalizmu kresowego. Jedynie H. Turska [1982, 89–90] uznała wymowę *y* > *i* oraz artykulacje pośrednie typu y^{i} za najbardziej charakterystyczne zjawisko polskiego dialektu ludowego na Wileńszczyźnie w okresie międzywojennym, ale stwierdzenie to odnosiło się do ludności wiejskiej świeżo spolonizowanej, która przeniosła do polszczyzny litewską bazę artykulacyjną. Nigdy nie obserwowałam natomiast, a miałam ku temu rozliczne okazje, by użytkownicy gwar wileńskich, posługujący się polszczyzną północnokresową jako językiem prymarnym, pochodzący z b. pow. wileńsko-trockiego, urodzeni w pierwszym 20-leciu XX w., mieszali w wymowie *i*, *y*. Współcześni polscy mieszkańcy Wileńszczyzny też nie wykazują tego rodzaju zakłóceń fonetycznych, zjawiska *y* > *i* i *i* > *y* są natomiast reprezentowane w wariancie ludowym polszczyzny kowieńskiej, co udokumentowały badania terenowe A. Zielińskiej [1999a, 25–26; 2002, 86–87]. Ograniczony współcześnie do gwar polskich na Kowieńszczyźnie zasięg tego zjawiska sygnalizowały już wcześniej I. Grek-Pabisowa i I. Maryniakowa [1997, 45].

Przyczyn mieszania *i*, *y* w języku polskim dwujęzycznej szlachty kowieńskiej szukałabym głównie, podobnie jak A. Zielińska [1999a, 25; 1999b, 257; 2002, 86], w interferencji graficzno-fonetycznej, wywołanej bilingwizmem polsko-litewskim (polsko-żmudzkim). Nie przekreślałabym jednak całkowicie możliwości oddziaływania północnopolskiej innowacji dialektalnej, polegającej na kontynuacji psł. przedniego zaokrąglonego **y* jako *i* (wymowa *sin*, *dim*, *riba*, *vozi*) MAGP XII, m. 576, APID, m. 39. Cecha ta, jako systemowa dla osadników rodem ze szlachty mazowiecko-podlaskiej, mogła być przeniesiona na obszar kowieński i podtrzymana przez sprzyjające warunki lokalne.

W rękopisach A. Juszkiewicza znalazłam 25 użyć *y* > *i*, por. np. *strijenka* L II 29, *grika*, lit. *grikai* PL 96v, *dristać* L TI 35, *sinova* L AII 164v, *cibulina*, potrawa z *cibuli* L CI 4, *wyłowic riby* L II 64, *grac na cimbałach* L KI 10, *spuszczac do jami* L LI 2, *odchwicic się* L KI 89 i jeden zapis typu *y* > *ï*: *hïdzę* PL 20v, por. *hidzę* || *obrzydzam* u Sutkiewicza [1848, 91].

Pojawienie się *y* zamiast *i* jest rzadsze i dotyczy głównie pozycji po wargowej lub *l*, np. *wychrzyciel* L MI 2, Mdr 11, *mytrężyc* L TI 35, *zamytrężyc* L VI 10, 25, *mytręga* L TI 35, GI 4, GII 5, *bojazlywy* L BIII 3, podobnie w zapisach JJ, np. *zwyr* i poch. RLR 14, 21, *lys* RLR 33, por. także odosobniony przykład *chraplywość* u Dowkonta [1993, 110]. Zagadnienie to może należałoby wiązać, podobnie jak A. Zielińska [1999, 26], nie tylko z mieszaniem głosek *i*, *y*, ale przede wszystkim z obecnością w wymowie kowieńskiej dyspalatalizacji miękkich wargowych. Z drugiej strony występowanie dubletów graficznych typu *pilic się* L DI 38 || *pylic* ib. || *pylić się* L DII 99, (iść) *rozdziawywszy się* L GI 34 || *rozdziawiwszy się* L GII 64 przemawiałoby za wariantywnością grafii (mylenie liter *i*, *y*), a nie odzwierciedlaniem zjawisk fonetycznych.

Z obserwacji tak rozchwianej grafii nie można wyciągnąć jednoznacznego wniosku, co do wymowy szlachty kowieńskiej, bowiem zauważone w piśmie wahania można interpretować równolegle i jako rezultat pomieszania liter *i*, *y* (w wyniku oddziaływania ortografii litewskiej), i jako odbicie artykulacji typu *y* > *y*^{j} i *y* > *i* (nieobcych polszczyźnie osób bilingwalnych).

4.4. Wahania *ł* || *l* i *l* || *ł*

W wielu opracowaniach polszczyzny kresowej zagadnienie mieszania *ł* z *l* traktuje się wyłącznie jako problem fonetyczny, bez uwzględnienia lokalnych uwarunkowań graficznych sprzyjających wariantywności zapisów. W historycznej odmianie północnokresowej wahania tego typu nie są zbyt liczne. Z. Kurzowa [1983, 100] wynotowała z materiałów AWK od XVI do XVIII w. zaledwie kilkanaście przykładów. Tymczasem XIX-wieczne rękopisy kowieńskie, a zwłaszcza spuścizna leksykograficzna A. Juszkiewicza, oddają tak liczne zakłócenia *ł* || *l*, które, choćby z powodu częstotliwości występowania, należałoby wyróżnić jako kowieński regionalizm frekwencyjny.

Łącznie ze źródeł podstawowych i uzupełniających wyekscerpowałam 172 użycia *l* zamiast *ł*, np.: *lysina* L PI 92, *lawa* (*w łazni*) L PI 88, *lyko* PL 34v, *sluzaleć* 'służalec' L SI 36, *jarmulka* L ŠI 3, *pigulka* PL 57, *spelznienie* (*skóry*) L MII 65, *chalupa* ŁLP P12, *tyl* ŁLP D4, *jaskulka* RLR 6, *krysztal* RLR 7, *walęsam się* PL 106v, *wypelznąć* RLR 20 i tylko 17 *ł* zamiast *l*, np.: *łąd* PL 33, *połowanie* PL 62v, *młaskać* L ČII 2, *wypłeść* L II 43, *małować* L KI 18, *kropła* L LI 7, *poscieł* 'pościel' PL 64. W materiale Juszkiewiczów, zwłaszcza w różnych redakcjach L, wyraźnie zaznacza się wariantywność zapisów, wyrażająca się stosowaniem dubletów graficznych (43 użycia)[56], np. *bezcialy* L BII 20 || *bezciały* L BI 11, *lad* L DI 9 || *ład* L DII 26, *okolo* L AII 38 || *około* L AIII 23, *halasowac* L GI 19 || *hałasować* L GII 33, *luszczyc* (*się*) L AI 4 || *łuszczyć* L AII 6, AIII 4, Adr 6, *labędź* L GII 96 || *łabędz* L GI 50, *żełazo* L GI 18 || *żelazo* L GII 30, *naložnica* || *nałoznik*, *nałoznictwo* PL 41v, *omułony* L DII 38 || *omulony*, *mulowaty* L DII 101, (*robić*) *kawalki* L SI 25 || *kawałek plócienej tkaniny* L SI 30, *zloto* || *złoty* RLR 4, *służba* || *sługa* ŁLP D4, *puszolatskich* || *Puszołatskiej* [przym. od nazwy miejscowej *Puszołaty*] KJJ 278.

Zastanawiająca poza frekwencją jest także żywotność tych wahań w zapisach kowieńskich, tak doby międzywojennej [por. J. Mędelska, 1997, 33; M. Marszałek, J. Mędelska, 1999a, 42; 1999b, 123; M. Marszałek, 1999, 279; T. Bronicka, 1997, 17; 1999, 178], jak i współczesnych [por. Z. Sawaniewska-Mochowa, A. Zielińska,

[56] Równoległość zapisów ujawnia się nawet w bardzo starannie przygotowanej w dwóch wariantach rękopiśmiennych gramatyce żmudzkiej ks. Czułdy, por. np. *kościołek* (redakcja z 1854 r.) || *kościolek* (redakcja z 1855 r.) [Lietuvių, 1993, 106].

2001a, 310–311]. Natomiast w wymowie kowieńskiej obecność tych zjawisk jest całkiem ograniczona. A. Zielińska [2002, 87–88] zarejestrowała w tekstach reprezentujących wariant szlachecki tylko 2 przykłady (*zapłanuji*, *kłasy*), które uznaje zresztą za zleksykalizowane prawdopodobnie pod wpływem języka rosyjskiego. Podobnie w wypowiedziach informatorów pochodzenia chłopskiego wahania w dystrybucji fonemów *ł* i *l* są niezbyt liczne (6 użyć) i też mogą mieć podłoże leksykalne. Badania współczesnych gwar północnokresowych [por. I. Grek-Pabisowa, I. Maryniakowa, 1997, 59] również wskazują na ograniczony charakter zjawiska w żywej mowie (ok. 30 poświadczeń, w tym stare formy zleksykalizowane, znane też Juszkiewiczom, typu *pluca*[57]).

W kontekście przedstawionych statystyk obrazujących znikomą obecność wahań *ł* i *l* na płaszczyźnie tekstu mówionego, trzeba raczej uznać niezwykle silne kowieńskie zakłócenia w wariancie pisanym za regionalizm graficzny (ortograficzny), spowodowany przede wszystkim nieodróżnianiem liter *l* i *ł*. Wymowa szlachty — jak można przypuszczać — była w tym zakresie znacznie bardziej znormalizowana.

4.5. Wahania *i* || *j*, pisownia połączeń *ij*, *yj* przed samogłoską

Kolejny problem z pogranicza grafii i wymowy zarysowujący się w badanych rękopisach Juszkiewicza wiąże się z wprowadzaniem znaku *j* w różnych pozycjach, zwłaszcza w wyrazach zapożyczonych. Dysponuję jednak w tym zakresie bardzo skromnym materiałem, który nie upoważnia do sformułowania uogólnień co do regionalnego uzusu. Konsekwentnie jota występuje w nagłosie wyrazów, w wygłosie natomiast pojawia się jako dublet graficzny *i*, por. *hultai* PL 20v || *hultaj* L AII 148, L AI 2, L AII 4v, L AIII 2; *stryi* L DII 29 || *wuj* L DI 10, DII 29, *złodzei*, popr. na *złodzej* PL 132v. Z jednej strony występują u Juszkiewicza zapisy typu *zieść* ŁLP A1, *wyiść* || *wyść za mąż* L AII 69, *przyiść* i pokr. *przyiście* (łącznie aż 18 użyć) L AII 114–146v, 160v || *przyjść* (1 raz) L AII 124 i *obejść* (2 razy) L AII 28, 32, choć ówczesna norma teoretyczna w takiej pozycji zdecydowanie zaleca jotę [por.

[57] Ta postać występuje również w gwarach rdzennie polskich, por. MAGP VII, m. 345.

I. Bajerowa, 1986, 38], a z drugiej — *przyjmca* L PI 121, *dojwo* 'doiwo, udój' L Mdr 9 czy *klejsty* L GI 29 (w II redakcji już jednak *kleisty* GII 25).

Tendencja do zamiany *i* na *j* po samogłosce, a przed spółgłoską (np. *zajste, krajna, wiekujsty*), widoczna u XIX-wiecznych autorów kresowych (filomaci, Syrokomla, Franciszek Mickiewicz), przez historyków języka jest interpretowana dwojako: jako zjawisko raczej graficzne niż fonetyczne [J. Trypućko, 1970, 56] i jako cecha wymowy północnokresowej, potwierdzona od XVII w., nawiązująca do dialektów ludowych środkowej i północnej Polski [Z. Kurzowa, 1993, 245]. W materiale Dowkonta [1993] zastanawiają zapisy z nagłosowym *J-* przed spółgłoską, np. *Jgła* i pokrewne, *Jgra, Jgrać, Jkra, Jle, Jlasty* [s. 253], *Jmię* [s. 254], *Jnteresować* [s. 256], *Jwa* [s. 260], występujące obok liczniejszych znormalizowanych: *Iłowaty, Iloraki* [s. 253], *Imać, Inaki, Imienny* [s. 254], *Inszy, Interes, Interesownie* [s. 256]. Czy mamy tu do czynienia z potknięciami graficznymi, czy raczej z refleksami prejotacji, trudno jednoznacznie rozstrzygać.

Równoległość zapisów z *j-* i *i-* potwierdzono np. u F. Mickiewicza [J. Trypućko, 1970, 57], wymowa typu *jidea, jistota* cechuje także współczesną inteligencję pochodzenia północnokresowego [Z. Kurzowa, 1993, 245]. Mogła więc również ta tendencja artykulacyjna (bardzo też rozpowszechniona w gwarach polskich) być obecna w polszczyźnie szlachty kowieńskiej, skoro występowanie protetycznego *j*, zwłaszcza przed nagłosowym *i*, odzwierciedliło się np. stosunkowo regularnie w wymowie informatorów z okolicy szlacheckiej Bijejki pod Oniksztami na terenie Litwy etnicznej [por. I. Adomavičiūtė-Čekmonienė, V. Čekmonas, 1999a, 45].

Bardzo znamienny rys ortografii XIX-wiecznej, którego nie można rozpatrywać w oderwaniu od czynników fonetycznych (status joty), stanowi realizacja grup *ij, yj* przed samogłoską w wyrazach zapożyczonych, które od 1936 r. zapisujemy w postaci skróconej, bądź z *ia* w wygłosie i śródgłosie (por. *armia, mania, liturgia, materia, komedia, filozofia, rewia, austriacki, diabeł*), bądź z *-ja* po *c, z, s* (por. *racja, Francja, Azja, presja*). Jak wynika z badań I. Bajerowej [1986, 96,97] przez cały XIX w. górował typ pisowni *armia — racya*. W uzusie u schyłku stulecia (1890–1900) zauważa się przewagę zapisów *armia — racya* nad ujednoliconą pisownią *armja — racja*, ale ten pierwszy typ nie osiągnął jeszcze stanu normy całkowicie panującej; w tym samym czasie w praktyce kodyfikacyjnej konkurowały ze sobą trzy rodzaje grafii: *armia — racya, armija — racyja* i wspierany autorytetem wy-

bitnych językoznawców (J. Baudouin de Courtenay, J. Karłowicz, A. Brückner, A. A. Kryński) typ *armja — racja*, który pod koniec wieku zyskał przewagę.

Skromny materiał przykładowy wyekscerpowany z rękopisów słowników AJ wskazuje na utrzymywanie się w uzusie kowieńskim i tradycyjnej pisowni z *-ya*: *materyę* ŁLP S6, *stancya* PL 1, *wakacya* PL 106, *zakrystya*, *zakrystyan* PL 124, i rozszerzonej z *-ija*: *w wigiliją* L VI 9, występującej również w śródgłosie: *komedijant* L MI 20, VI 9, *fijołek* L PI 8 (przekreśl.) || *fijalka* r.ż. L PI 86, *dijament* ŁLP D2. Wszystkie typy zapisu mieszczą się w XIX-wiecznej normie, którą scharakteryzowałam wyżej. Pojawiają się również u A. i J. Juszkiewiczów użycia ze ściągnięciem, jak np.: *nowiciusz* L NI 6, *entuziazm* L LII 25, *dawał lekcii* KJJ 276, *z pasią* RLR 28, *kwitancia* RLR 32, *wakacie* KJJ 278, *chrzescianski* L KI 70, *chrzesciaństwo*, *chrzescianka* RLR 28, które korelują z wyjątkowymi wprawdzie zapisami przytoczonymi przez I. Bajerową [1986, 96] także z polszczyzny kresowej, por. *Theokracia*, *iluziami*. Zaskakującego skrócenia *-ija* w *-ia* w formie *zmia* 'żmija' PL 133 nie potwierdzają inne słowniki przekładowe z terenu guberni kowieńskiej [por. np. *zmiia* Dykcjonarz, 663, *zmija* Dowkont, 1996, 369]; mamy więc chyba do czynienia z wariantem ograniczonym do idiolektu A. Juszkiewicza.

Brakuje w grafii badanych źródeł leksykograficznych obecności form krótszych na *-ja*, najbardziej zbliżonych do wymowy, które wraz z postaciami rozszerzonymi na *-ija*, *-yja* dominowały według statystyk I. Bajerowej [1986, 100] na Kresach północnych. Rozpowszechnienie pisowni *-ja* w polszczyźnie „wileńskiej" niekoniecznie musi oznaczać znajomość i popularność tego typu zapisów w zdecydowanie bardziej konserwatywnym socjolekcie szlachty kowieńskiej. Odosobniony przykład *kopja* pojawił się jedynie w korespondencji J. Juszkiewicza KJJ 282. Grafii tradycyjnej *-ia*, *-ya* stosunkowo konsekwentnie używa Dowkont, wzorujący się na słowniku Ropelewskiego, por. np. *akademia*, *armia*, *komunia*, *mania* [1993, 66, 72, 293, 356], *akacya*, *alegorya*, *fikcya* [1993, 66, 190], *poezya*[1995, 278], *racya* [1996, 27], natomiast materiał Iwińskiego odzwierciedla dominację pisowni rozszerzonej z *-ij-*, np.: *biblijoteka*, *biblija* [I, 59], *chrzescijanin* [I, 119], *epidemija* [I, 263], ale *ewangielia* [I, 266].

Liczne wahania co do zapisu joty w różnych pozycjach dokumentuje słownik Paszkiewicza. Równolegle używa się tu bowiem w nagłosie i śródgłosie *i* (bądź *I*), por. np. *iak* [I, 772, dr 176]; *Iak* [I, 5, dr 88]; *Iezuita* [I, 16, dr 88]; *Iezyka* (z tytułu

słownika, potem zapis powtarza się w komentarzu do wielu haseł); *iuż* [I, 603, 627]; *Ia* [I, 25, dr 92]; *Iest* [I, 25, dr 90] || *iest* [I, 103, dr 98]; *miesoiad* [I, 605]; *nieprzyiazn* [I, 818]; *mieszkaiący* [I, 16, dr 88]; *kochaią* [I, 125, dr 104]; *swoie* [I, 165, dr 110], *przyidzie* [I, 269, dr 126] oraz zakorzenionego w tradycji ortograficznej *y* na końcu sylaby, por. np. *woynę* [I, 642]; *fayka* [I, 242–243, dr 120]; *mężoboystwo, zaboy* [I, 648]; *oyciec, oycoboyca* [I, 1113], *dzisiay* [I, 235, dr 118, I, 603]; *moy* [I, 118, dr 102]; *napoy* [I, 759, dr 174]. Jota pojawia się wprawdzie w różnych pozycjach, np. *(mięso) jem* [I, 605]; *mizernieję, goleję* [I, 627, dr 168]; *żegluje* [I, 642]; *juz* [I, 627], *jednej* [I, 62], *Jemu* || *Iemu* [I, 243, dr 120], ale generalnie Paszkiewiczowi (tworzącemu słownik w latach 1825–1830) bliższe są starsze przepisy ortograficzne.

Trzeba odnotować, że w przedstawionym materiale obok zapisów, które odzwierciedlają przede wszystkim swoistą manierę graficzną w nagłosie (np. używanie *j-* zamiast *i-*, chyba, że dostrzegamy tu refleksy prejotacji), ujawniają się też tendencje, które z całą pewnością znalazły wsparcie w regionalnej wymowie. Chodzi o znaną z gwar północnokresowych realizację nieściągniętych grup *-ij-, -yj-* [por. I. Grek-Pabisowa, I. Maryniakowa, 1999, 26], którą wspierać może ponadto, w przypadku autorów kowieńskich, oddziaływanie wymowy litewskiej, zachowującej regularnie *-ij-*, zwłaszcza w wyrazach obcego pochodzenia typu *tradicija, paleografija, kompanija*[58]. Z kolei w zapisach *kwitancia, wakacie, lekcii* odzwierciedliło się znane z wcześniejszych faz rowojowych polszczyzny północnokresowej [por. Z. Kurzowa, 1993, 96] i żywotne po dziś dzień w regionalnym uzusie zjawisko fonetyczne, polegające na ściągnięciu grup *-ija, -yja* w formach genetycznie obcych, prowadzące do hiperpoprawnych realizacji typu *lekćja, proceśja* lub *lekćia, proceśia*.

4.6. Refleksy *e* pochylonego oraz kontynuacja **ir, *yr*

Stan socjolektu szlachty kowieńskiej w tym zakresie odbija zasadniczo tendencje i wahania polszczyzny ogólnej [por. I. Bajerowa, 1986, 55–56]: pod względem

[58] Por. przykładowo zapisy litewskie z *-ij-* w słowniku Dowkonta: *artilerija, Galija* 'Galia', *kamunija* 'komunia', *pamilije* 'familia' [1993, 72, 187, 189, 293], *parakwija* 'parafia' [1995, 226].

grafii — odchodzenie od kreskowania, pod względem wymowy — identyfikowanie *é* z *i*, *y* lub *e*.

W materiale polskim AJ kreskowanie *e* jest naprawdę wyjątkowe, pojawia się w formie *sérów* ŁLP Dż 1, ale we wcześniejszym zapisie spotykamy *syrow*, poprawione zresztą na *serow* PL 100; *kaléka* PL 23. Także J. Juszkiewicz tylko trzykrotnie posłużył się oznaczeniem *é*; w objaśnieniu do litewskiej nazwy *mankene* umieścił: *potrawa z chléba z mlékiem* RLR 38 oraz równolegle zapisał *kwatyra* || *kwatéra* RLR 32. Nie uwidacznia się w badanych rękopisach zalecana przez kodyfikatorów XIX-wiecznej ortografii pisownia *é* w formach morfologicznych tworzonych seryjnie, a mianowicie w końcówkach *-éj*, *-ém*, *-émi* w deklinacji przymiotnikowo-zaimkowej, w zakończeniach przysłówków *-éj* oraz w cząstkach końcowych *-ém*, *-ész*, *-é*, *-émy*, *-écie* w odmianie cz. ter. czasowników *umieć*, *wiedzieć*, *jeść*, *śmieć*. Zauważyć można natomiast refleksy kreskowania w morfemie końcowym *-éć*, np. *miauczéć* L NI 6, *miękczéć* L MI 25, *wątléć* L MI 34, *sknerzéć* L NI 8, choć równolegle występują także zapisy potwierdzające zwężenie *-éć* > *-ić* (*-yć*): *mruczyc* L MI 34 || *mróczyć* L Mdr 78, *swiędzić* L NI 12, *bolic* L ČI 5, *myslic* L DI 39, *oszalic* 'oszaleć' L PI 7. Zbliżenie artykulacyjne *-eć* do *-ić* (*-yć*) przejawiające się wymową *śeśéć*, *leżéć* to cecha gwar polskich obszaru północno-wschodniego [APID, m. 76B]. Bardziej ograniczony (wyspowy) zasięg ma na wymienionym terytorium proces odwrotny, tj. zastąpienie *-ić* (*-yć*) przez *-éć* typu *zvaléć*, *zrucéć* [APID, m. 76C], u A. Juszkiewicza obniżenie artykulacji dochodzi w tym kontekście aż do *-eć*, por. *przedluzec* 'przedłużyć' L PI 104. Z kolei dość rozpowszechnione są w zwartym pasie położonym w kierunku płn.-wsch. od linii Kościerzyna, Tuchola, Nakło, Mogilno, Konin, Sieradz, Radomsko, Miechów, Kolbuszowa, Łańcut, Jarosław zmorfonologizowane realizacje gwarowe *-eć* > *-ić* (*-yć*): *śeśić*, *leżyć*, *viśić*, powstałe przez analogię do *nośić*, *służyć* [APID, m. 76A, MAGP II, m. 100]. Warto dodać, że formę *leżyć* jako trafniejszą wybrał również XIX-wieczny gramatyk żmudzki ks. J. Czułdo [Lietuvių, 1993, 102], natomiast Dowkont [1993, 94] odzwierciedla sporadyczne wahania, np. *boleć* || *bolić*). Jak widać uzus polszczyzny kowieńskiej w zakresie artykulacji *-eć* jest zbieżny z praktyką polszczyzny gwarowej. Nie ma natomiast danych co do obecności bądź nieobecności wymowy *-eć* > *-ić* (*-yć*) u użytkowników współczesnych gwar północnokresowych, zjawisko to nie znalazło odzwierciedlenia w syntetycznych ujęciach cech gwarowych I. Grek-Pabisowej

i I. Maryniakowej [1997, 1999]. Godne odnotowania są jednak dwie formy czasownikowe z rozszerzeniem i cofnięciem *i* > *e*, *b'ejo* 'biją', *okoc'ela s'e*, przytaczane przez wymienione Autorki [1997, 44; 1999, 25] właśnie z Litwy Kowieńskiej.

Rękopisy Juszkiewiczów odzwierciedlają zdecydowaną przewagę *i, y* jako kontynuantów dawnego *é* (z psł. **e* wzdłużonego) w rdzeniach wyrazów, odznaczających się dużą frekwencją w polszczyźnie potocznej: *naliwka* L AII 23 (ale: *nalewka* L AIII 13–14), *bidny* L BI 10 (ale: *biedny* L BII 17), *świca* L SI 60, *nieszczylnie* L AII 50, *czypek*, (*u, około*) *czypku* PL 12, L ČI 3, L GI 33, GII 61, L KI 10, 68, KII 307, L AII 33, AIII 20 [wariantywność *czepek* || *czypek* potwierdza SL, *czépek* || *czypek* SWil], (*zakreślenie*) *krydą* L BI 33, *fybra* RLR 9, *osim* ŁLP A 12, RLR 3, *osimnaście* RLR 3.

Licznie reprezentowane są w badanych słownikach postaci z grupami **ir*, **yr*: *cyrata* ŁLP B 8, *cyrować* i pokr. *cyrowka* L CII 4 || *cirowac* L CI 5, ale też *cerować* ŁLP A 21; *gdyrac* L AI 5. AIII 5, L GI 31 || *gdyrać* L AII 8, L GII 59, *wygdyrać* L AII 59, *gdyra* 'zrzęda' L GII 47; *bohatyr* PL 4v, L BII 3; *chyrlac* (2 razy) L DI 45 || *chyrlać* L DI 117, ŁLP K 19; *schyrleć* L PI 45; *pirog* L KI 29, *pirogów* KJJ 278; *pirwej* L PI 84; *siekira, siekirka* RLR 27; *sirota* ŁLP B 2, ŁLP S13 *skwircześ* L KI 56; *szyroki, obszyrny* RLR 11; (*ziele*) *o szyrokich liściach* L LI 10, *zacirka, zacirki* L KI 10, 84. Rozpowszechnienie form z *ir, yr* nie jest jednakże wyłączną cechą wymowy kowieńskiej. Zjawisko to cechuje potoczną polszczyznę północnokresową XIX w. [Z. Sawaniewska-Mochowa, 1986, 49], znajduje także odbicie w języku niektórych pisarzy „litewskich", np. u I. Chodźki [Z. Kurzowa, 1993, 222] i jest w pewnej mierze zbieżne z tendencjami i wahaniami obecnymi w ówczesnym uzusie i kodyfikacji (np. wariantywność *gderać* || *gdérać*, *gdyrać* odnotowują SL i SWil, *cérować* || *cyrować* SWil, *hérlać* lepiej *chyrlać* SWil, *pirog* v. *piérog* SWil). Należy też zwrócić uwagę na zbieżności co do zachowania **ir*, **yr* pomiędzy polszczyzną szlachty kowieńskiej a gwarami rdzennie polskimi, np. typ fonetyczny *cyrować* znany jest z południowego pasa Mp nizinnej i części podgórskiej Mp wsch., pogranicza Wp i Kujaw, ziemi chełmińsko-dobrzyńskiej [SGP PAN III 400], typ *cyrówka* z centrum Polski (Łęczyckie, Konińskie), ziemi chełmińsko-dobrzyńskiej, Kociewia i Suw [SGP PAN III 401]. Rozpowszechniona również w gwarach polskich jest realizacja z pierwotnym *yr* w formach *cherlać, cherleć* i pokr. [SGP PAN III 490, 491, SSE I 63], por. psł. **chyrěti*, **chyrati*; utrzymuje się także w mowie ludowej

archaiczna, sięgająca drugiej połowy XVI w., nazwa *bohatyr* o genezie rusko-orientalnej [por. SSE I 89; G. Rytter, 1992, 10–11; ESJP I 63], oznaczająca ogólnie 'człowieka odważnego' (por. *heros* || *bohatyr* u Sutkiewicza [1848, 67]), natomiast w znacz. 'człowiek bogaty' geografia tej formy jest zawężona do pogranicza północno-wschodniego [SGP PAN II 347], z ludowego dialektu wileńskiego udokumentowana przez H. Turską [1939/1982, 75, 81]. Szerszy zasięg we współczesnych gwarach polskich wykazuje postać *gdyrać* KSGP.

Dokonane zestawienie ujawnia kilka równolegle działających tendencji, które mogą mieć wpływ na utrzymywanie się refleksów *i, y* < *é* i **ir*, **yr* w polszczyźnie szlachty kowieńskiej XIX w.:

— zachowywanie w warunkach pogranicza archaizmów fonetycznych wspólnych regionalnej odmianie socjolektalnej i polskim gwarom ludowym, np. *czypek* SGP PAN V 66–67, *bohatyr*, *chyrlać*, *cyrować*, *gdyrać*, *syr* [por. I. Maryniakowa, 1999, 167];

— oddziaływanie ówczesnego uzusu i kodyfikacji, dopuszczającej użycia z *i, y* zamiast *é* (w przypadku materiału Juszkiewiczów duże znaczenie mają rozstrzygnięcia normatywne SWil, uwzględniającego warianty z *i*, *y*, np. *bohatyr*, *chyrlać*, *cyrować*, *czypek*, *gdyrać*);

— asocjacje leksykalne z konkretnymi wyrazami (biało)ruskimi, zachowującymi również *i*, *y*, np. *bohatyr* (strus. *богатырь*, za: G. Rytter, 1992, 10–11, błr. *багатыр* 'bogacz; postać legendarna, baśniowa; człowiek o dużej odwadze', ros. *богатырь* 'siłacz, olbrzym, dzielny i szlachetny rycerz, witeź' Dal I 139, por. też lit. dial. *bagãtĩrus* 'bogacz' OPJW 81), *pirog* (błr. *пірог* 'bochen chleba, kołacz', ros. *пирог*), *szyroki* (błr. *шырокі*), *syr* (błr. *сыр*).

Należy dodać, że w innych XIX-wiecznych słownikach przekładowych z terenu guberni kowieńskiej jeszcze wyraźniej niż w materiałach Juszkiewiczów uwidacznia się odchodzenie od kreskowania *é*. Zrównanie kontynuantów *e* pochylonego z *e* potwierdzają takie źródła leksykograficzne, jak: Zbiór, Dykcjonariusz, Sutkiewicz [1848], Gross i Paszkiewicz. Refleksy *é*, zgodne z ówczesnymi kierunkami kodyfikacji, oddaje natomiast Iwiński, co dokumentują np. zapisy *cztéry*, *cztérnaście* [I, 154, 155], *gdyrać* z ods. do *gdérać*, *gdéranie* [I, 304], *mléko* [I, 592].

Z kolei Dowkont [1993, 1995, 1996] usuwa pochylenia z takich wyrazów, jak: *chleb* [1993, 108], *mleko* [ib., 373], *biedny* [ib., 87], *kobieta* [ib., 287], *swieca* [1996, 161], *kreda* [1993, 307], *kwatera* [ib., 322], *febra* [ib., 88], *nalewka* [1995, 33], nie ma też w jego słowniku przykładów na realizację typu *-éć*. Widać natomiast wahania ówczesnego uzusu w zakresie używania *ir*, *yr*, *ér*, *er*, o czym świadczą równoległe zapisy *bohater* v. *bohatyr*, *bohatyrski*, *bohatyrsko* [1993, 93], *gdéra* || *gdyra*, *gdérać* || *gdyrać*, *gderliwość* || *gdyrliwość* [ib., 205], *skwierczeć* || *skwirczeć*, *skwirk* [1996, 116], *syr* ob. *ser* [ib., 165]. Podobnie jak w słownikach Juszkiewiczów pojawia się u Dowkonta *ir* w zleksykalizowanej formie *pirog* [1995, 245], Iwiński natomiast odsyła do rozszerzonej postaci *pierog* [II, 1110], *yr* w *cyrować* [1993, 122], *zacyrować* [1996, 310]. Umieszcza Dowkont w rejestrze polskim archaizmy *czypek*, *kalika*, ale z odsyłaczem do realizacji nowszych z *e* [1993, 120, 131, 263].

Bardziej podporządkowana ówczesnej kodyfikacji w zakresie *é* jest polszczyzna XIX-wiecznej gramatyki języka żmudzkiego Józefa Czułdy [Lietuvių, 1993, 79–222], sporządzonej w dwóch wariantach (z 1854 r. i 1855r.). Odznaczający się dużą świadomością teoretyczną autor kreskował początkowo konsekwentnie końcówki *-éj*, *-ém*, (np. *prawdziwéj*, *więcéj*, *raczéj*, *swojéj*, *cichém*, *daremném*, *litewskiém*), oznaczał *é* w niektórych rzeczownikach (np. *chléb*, *świéca*, *déżdż*) i czasownikach (np. *niéma*, *powątpiéwać*), oddawał pochylenia w grupie *er*, *erz* (*dopiéro*, *skwiérczę*, *zwiérz*). Stopniowo jednak zaniechał stosowania *-éj*; w rękopisie gramatyki z 1855 r. zapisy typu *téj* są już rzadkością, co dowodzi — zdaniem H. Karaś i N. Kolis [1994, 148] — niwelacji różnic w wymowie *é* i *e* w uzusie kresowym. W korespondencji ks. Czułdy z lat 1855–1858 [Lietuvių, 1993, 360–371] widoczne są jednak jeszcze refleksy grafii z *-éj*, zwłaszcza w bardzo starannie zredagowanym liście *Do Wileńskiéj Archeologicznéj Komissyi* [ib., 368–369].

Rękopisy Juszkiewicza i innych leksykografów z guberni kowieńskiej ujawniają, w porównaniu z tekstem polskim gramatyki J. Czułdy[59], zdecydowanie mniejszy

[59] Czułdo charakteryzuje é jako odrębny dźwięk o barwie pośredniej między *e* i *i* (*y*), ale bliższy w wymowie *e* i postuluje nawet wprowadzenie znaku *é* do ortografii żmudzkiej: „żmudzini końcową głoskę *e*, nie wymawiają czysto i otwarcie, lecz jej brzmienie nachylają do *y*. W pisaniu takowe brzmienie wyda się literą *é* [...]. Rzecz nie zaprzeczona, że w wymawianiu [...] nie wszędzie się zachowała jednostajność. Są bowiem, co w zdarzeniach wspomnionych, samogłoskę końcową *e*, wymawiają otwarcie; są inni, którzy niekiedy

stopień znormalizowania pisowni *é*, wyrażający się odchodzeniem od kreskowania, na co w znacznym stopniu rzutowała praktyka językowa szlachty, identyfikującej w wymowie *é* z *i*, *y* lub też z *e*.

4.7. Wahania w doborze *o* jasnego i pochylonego

Zjawisko to należy do wyjątkowo dobrze udokumentowanych osobliwości fonetycznych polszczyzny północnokresowej [por. Z. Kurzowa, 1993, 223–225]. Badacze różnych jej odmian funkcjonalnych i terytorialnych są absolutnie zgodni co do tego, że Kresy północne mają silnie zachwiane poczucie historycznej oboczności *o* || *ó* i *ó* || *o*, warunkowane tak czynnikami wewnątrzjęzykowymi (mechanizmy wyrównawcze, tendencje hiperpoprawnościowe), jak i zewnętrznojęzykowymi (asocjacje z konkretnymi leksemami białoruskimi). Szczegółową typologię procesów *ó* > *o* i *o* > *ó* przedstawiłam przy okazji charakterystyki północnokresowej polszczyzny potocznej XIX w. na podstawie zapisów Jana Karłowicza [Z. Sawaniewska-Mochowa, 1986, 44–48], uzupełniając schemat interpretacji wahań *o*, *ó*, opracowany przez H. Turską [1930a, 13–24] na podstawie języka Jana Chodźki. Bardzo obszerny materiał wyekscerpowany z różnych redakcji słowników Juszkiewiczów nasuwa pogląd, że socjolekt szlachty kowieńskiej XIX w. należy do odmian regionalnych o najsłabszej normie i wyjątkowo dużej wariantywności i fakultatywności w zakresie doboru *o* i *ó* w pewnych pozycjach fonetyczno-morfologicznych.

W ówczesnym języku ogólnym i odmianach regionalnych także ścierały się, jak wykazały I. Bajerowa [1986, 86] i K. Handke [1992, 43–44], dwie przeciwstawne tendencje: *o* > *ó* i *ó* > *o*, normalizacja uzusu polegała jednak na ustaleniu zakresów występowania obu wariantów. Posługując się metodą statystyczną, próbuję więc ilościowo sygnalizować, w jakim kierunku zmierza uzus kowieński w doborze *o* i *ó*. Choć wykorzystuję jako kontekst porównawczy materiał z innych XIX-wiecznych źródeł leksykograficznych z terenu guberni kowieńskiej, nie zawsze dysponuję wystarczającymi danymi, by ustalić, czy opisywane fakty odzwierciedlają panującą normę uzualną, czy też odbijają przede wszystkim rozliczne wahania samych braci

---

bardziej zbliżają do brzmienia *i*; są nakoniec, co nadają brzmienie samogłoski *y*. Większa jednak część żmudzinów wymawia *é* ścisnione [...]. Życzyć by należało, ażeby *é* ściśnione do ortografii żmudzkiej zostało wprowadzone" [Lietuvių, 1993, 112].

Juszkiewiczów. Istotne ograniczenia przy ocenie skali występowania omawianych procesów wynikają z faktu, że przedmiotem opisu są słowniki przekładowe, ujmujące materiał w sposób hasłowy, bez podawania szerszych kontekstów użyć (brak większości form zależnych).

4.7.1. *o* zamiast *ó*

Stan normy niemal panującej wykazuje *o* w mian. l. poj. rzeczowników r.m. i r.ż. najczęściej jednozgłoskowych, zakończonych na *j, ł, l, r, w, b, g, d, ż, rz, dz, dź*, np. *łoj* Pl 34, L LI 3, LBug z1, *koscioł* PL 27, 97v, L BI 10, BII 16, KJJ 278, *sol* PL 87, *ubior* PL 100v, L BI 41, BII 67, L MI 5, RLR 7, *wzor* PL 38v, 121, *zbior* PL 129, L DI 18, 21, L KI 80, KI 84, L GII 99, ŁLP C 3, *żołw* L ČI 3, ČII 5 || *zołw* PL 134v, *łow* PL 34, *dziob* PL 15, L SI 42, *sposob* PL 88, L DI 29, *stog* L BI 16, BII 28, BII 34, RŁR 6, *głog* PL 17, L DI 2, DII 3, *chod* L AI 3,4, L EI 1, 2, *nož* PL 45 || *noż* L BI 3, BII 5, BIII 6, ŁLP A 1, *stroż* PL 90v || *stroż* L BI 3, BII 5, BIII 6, L VI 14, *tchorz* PL 96v, L ŠI 7, *młodz* 'młódź' PL 38, *powodz* PL 120v, *łodz* PL 34, L GI 54, EII 3, RŁR 32 || *lodz* L EI 2 || *łodź* L EI 2 || *lodź* L GII 105; łącznie w tej kategorii morfologicznej wystąpiło 248 użyć z *o* i 41 z *ó*, najkonsekwentniej tendencję *ó* > *o* potwierdza PL, bowiem zawiera 108 form z *o* i tylko jedną z *ó* (*ołów* PL 51); wariantywność *o* || *ó*, będąca zapewne rezultatem późniejszych prób normalizowania grafii przez samych Juszkiewiczów lub innych redaktorów, ujawniła się wyraźniej w II i III redakcji oraz w wersji drukowanej L, np. wśród haseł II redakcji na A znalazły się 24 leksemy z *o* i już 10 z *ó*; równoległe użycia ilustrują choćby zapisy *przod* L AI 30 || *przód* L AII 50, *obwod* (*ziemi*) L AI 56, AII 97, AIII 55|| *obwód* L Adr 97, *podwieczor* L AI 25 || *podwieczór* L AII 44, *odpora* L AI 95 || *odpór* L AII 157, AIII 89, Adr 161, *stroj* L GI 33 || *strój* L GII 61, *brog* L BI 27, RLR 6 || *bróg* L BII 44, *podroz* L BI 33, *podroż* L KI 27 || *podróż* L BII 53 (wahania *ó* || *o* dostrzec można także w formach pochodnych *podrożowac* L KI 27, *wypodrożować* L NI 23, ale: *podróżny* L KI 27); zasadniczo bez pochylenia *o* zapisywany jest rzeczownik *ból*, także w postaciach zależnych, łącznie 14 użyć z *o* i 3 z *ó*, nie ma więc raczej wątpliwości co do kierunku uzusu kowieńskiego w tym zakresie.

Podobny stan co do doboru *o* jasnego i pochylonego (tzn. przewagę ilościową *o*) w omawianej kategorii morfologicznej ujawniają wszystkie wykorzystane do

porównań materiału polskiego XIX-wieczne słowniki rękopiśmienne z terenu guberni kowieńskiej. Nawet w starannej pod względem graficznym gramatyce ks. Czułdy zjawisko *ó* > *o* jest tak często reprezentowane, że H. Karaś i N. Kolis [1994, 150] interpretują je jako pewny objaw nierozróżniania *o* i *ó* przez żmudzkiego autora[60]. Z jeszcze jednego powodu zapisy polskie ks. Czułdy są ciekawym źródłem do badania wymowy i grafii kowieńskiej. Gramatyka została sporządzona w dwóch redakcjach, podobnie więc jak rękopisy Juszkiewiczów może odzwierciedlać wariantywność i kierunki stabilizowania się uzusu. Interesujący jest np. fakt, że Czułdo wycofał się z wcześniejszych zapisów *naród* i zastąpił je konsekwentnie w tekście z 1855 r. postaciami z *o*. Taka wymowa była chyba przez cały wiek XIX na Żmudzi dominująca, o czym mogłyby też świadczyć, pochodzące z 1827 r., rozważania ks. Ambrożego Pabreży: „[...] Promyczkiem też y z tego powodu moją tę pracę zaintytułowałem: że Imiona chorob w Dialekcie łacinskim y Polskim pozyskały przeze mnie odpowiednie sobie Nazwiska w Żmudźkim Dyalekcie, czego do tych czas *Narod* Zmudzki [...] nieposiadał" [G. Subačius, 1996, 108].

Ze względu na oszczędność miejsca nie przytaczam wyjątkowo licznych przykładów na występowanie *o* zamiast *ó* w mianowniku rzeczowników r.m. przed spółgłoską dźwięczną w słowniku przekładowym Dowkonta [1993, 1995, 1996], zbieżności z zapisami Juszkiewiczów są tu bardzo wyraziste. Konsekwencję w używaniu *o* w tej kategorii przejawia także Zbiór, natomiast materiały słownikowe Iwińskiego charakteryzuje znaczna wariantywność, obok realizacji typu *boj*, *bor*, *brod*, *dziob*, *młodź* równie rozpowszechniona jest grafia z *ó*, zwłaszcza w sąsiedz-

[60] O tym, że Czułdo znał normę teoretyczną w zakresie pisowni i wymowy *ó* może świadczyć następujący fragment jego rozważań: „W języku żmudzkim równie jak w polskim między brzmieniem samogłoski *u*, a brzmieniem *o*, daje się słyszeć brzmienie pośrednie; w tych np. wyrazach [polskich]: *Bóg*, *który*, *żółty*, *mróz*, *góra*, *grób*, *ból*, *nóż*, *wrzód*, *róg*, *stróż*, *wóz*, *dół*; w żmudzkich *suku* 'kręcę', *putu* 'dmę', *žmogus* 'człowiek' [...]. W ortografii polskiej takowe brzmienie właści[wie] się wyraża przez *ó* ściśnione, ponieważ w dalszych odmianach wyrazów przechodzi na *o*, nie zaś na *u*: *Bóg, Boga, mróz, mroza* [...]. W języku zaś żmudzkim toż brzmienie zawsze przechodzi w *u*, otwarte, nigdy na *o*; *putu, pusty, buwau, buty*; *gruwau, gruty* [...]. Ponieważ w języku polskim brzmienie *o*, pochyla się ku brzmieniu *u*, więc się kreskuje *o* (ó); w żmudzkim zaś przeciwnie, brzmienie *u* pochyla się ku brzmieniu *o*, więc wypadałoby kreskować znamieniem lewém *ù*; *sùkù* 'kręcę', *pùtù* 'dmę' [...]" [Lietuvių, 1993, 112]. Mimo tak dużej świadomości językowej i znajomości reguł fonetycznych twórca gramatyki żmudzkiej podporządkowuje się uzusowi kresowemu i ulega, podobnie jak badani leksykografowie, naciskowi wymowy typu *ó* > *o*, która rzutuje na rozchwianie grafii (pomijanie kreskowania *o* pochylonego).

twie *r, l, ł, j* (np. *aktór, apostół, ból, chór, doktór, jawór, rój, rozbój*); liczne wahania w rozkładzie *o* i *ó* w identycznym otoczeniu fonetycznym oddaje słownik przekładowy Sutkiewicza z 1835 r., jednak w późniejszym rejestrze tego autora [1848] zdecydowanie dominuje już *o*.

Kolejne pozycje fonetyczno-morfologiczne, w których najczęściej dochodzi do użycia *o* zamiast *ó*, to:

— mian. l. poj. zaimków dzierżawczych typu *twoj* (a nawet *twojski*) PL 100, *swoj* PL 92 i wskazujących: *ow* PL 53v; ze względu na charakter badanych źródeł (brak szerszego kontekstu w słownikach Juszkiewiczów) postaci zaimkowe odznaczają się małą frekwencją, dlatego nie można określić częstotliwości użyć *ó* > *o* w tej kategorii morfologicznej; do podobnych spostrzeżeń prowadzi ekscerpcja materiału polskiego z innych XIX-wiecznych słowników polsko-żmudzkich z terenu guberni kowieńskiej, por. pojedynczy zapis *swoy* w rejestrze Grossa [s. 179] oraz *moj, ow, swoj, twoj* u Dowkonta [1993, 376; 1995, 218; 1996, 163, 204];

— dop. l. mn. rzeczowników r. ż. i n. z końcówką zerową, łącznie 9 użyć z *o*, np. (*samiec*) *pszczoł* L BI 18, (*matka*) *pszczoł* PL 74, (*rozstanie*) *drog* PL 78v, 115, *z grubych brzoz* L BII 23, *kieł pior* L AII 10v, *podrostek pior* L PI 4; 3 użycia z *ó*, np. *pszczół* L BII 29, BIII 37, *nóg* L AII 151v;

— wyrazy zdrobniałe z sufiksami *-ek, -ka, -ko* i neutralne z tymi sufiksami, np. *możdzek* L MI 3, *drożka* RLR 25, *głowka* L GI 7, GII 10, *krowka* (*robak*) PL 28v, *sojka* L RI 5, PL 87, *pogrożka* PL 61v, *wiewiorka* L VI 51, *pagorek* PL 54v, ŁLP C 3, *kołko* PL 26, łącznie 26 realizacji z *o*, choć zdarzają się odosobnione użycia równoległe *o* – *ó*, np. *wodka* L AI 62, L BI 8 || *wódka* L AII 106; tendencja do stabilizacji *o* w tej kategorii wyraźnie zaznacza się też w innych XIX-wiecznych rękopiśmiennych słownikach wykorzystywanych do porównań materiału polskiego;

— morfem *-ów-* (*ka, ek, ny*) i końcówka fleksyjna *-ów* dopełniacza l. mn., np. *ołowek* L PI 85, (*oznaczać*) *ołowkiem* L BI 31, *borowka* LB I 33, *kryjowka* L LI 16, *sznurowka* L VI 14, *nosowka* L SI 19; *głowny* PI 17, (*pozbywać się*) *kwasow* L GI 24, (*na koncach*) *palcow* L DI 22, *przasnikow* (*swięto*) PL 68, (*wybierać*) *ze stręczow* L GII 3, (*pracownia*) *sztukmistrzow* L DI 3, (*plecionka*) *z powroz-*

kow ŁLP R 3; razem w całym materiale 22 użycia z *-ow-* i 4 równoległe warianty z *-ów-*, np. *półgłowek* L AII 173, AIII 100 || *połgłówek* L AI 105, L DII 98, *dachowka* L CI 4, ŁLP D 1, PL 12 || *dachówka* L CII 2 oraz 22 użycia z *-ow* i 7 z *-ów*, np. *pirogów* KJJ 278, (*zebrał niemało*) *przysłowków*'przysłów' KJJ 277, (*zbior wielkich*) *panów* L DI 18, (*karmić*) *psów* RLR 32; warto zasygnalizować zbieżności w zakresie doboru *-ow-*, *-ow* u innych leksykografów żmudzkich, por. *przasnikow* (*swięto*), (*karmię*) *psow* [Sutkiewicz, 1848, 161, 277], *dachowka*, *kwiatow* (*węzeł*), *Żydowka* [Gross, 141, 149, 198], *lamowka* [Dowkont, 1993, 327], ale u tego samego autora *połgłówek* [1995, 292] obok *głowka* [1993, 212];

— bezokolicznik *móc*, zapisany 5 razy jako *modz* L GI 34, GII 9, 10, RLR 12 i 1 raz jako *módz* L PI 9, formy bez pochylenia *o* używał także Dowkont [1993, 376];

— niektóre rdzenie liczebnikowe: *osmy* L AI 65, PL 52v, RLR 3 || *ósmy* L AII 110, *podwojny* L DI 46 || *podwójny* L DII 119, *siodmy* PL 83, *szosty* PL 94;

— imiesłów czasu przeszłego: *iść podniosłszy plecy* L GI 52, L GII 100.

O występuje też konsekwentnie w rdzeniach wyrazowych: *-prób-* (*proba* L BI6, BII 10, *probować* L DII 91, RLR 5, *probuję* PL 67); *-późn-* (*pozna pora*, *pozność*, *opozniać* L VI 22, *pozno*, *pozny* PL 66v, *poznawy* L AII 44v); *-bój-* (*rozboj* L EII 5, *rozbojnik* L GI 6, GII 10, 11, PL 77, *męzobojca* PL 36v, *ojcobojca* L TI 19); *róż(n)-* (*rożny*, *roznica*, *ro^znię* PL 78, *rożnica*, *rożnić* L AII 155).

Należy wreszcie wymienić cząstki leksemowe, w których *o* i *ó* (a czasem *u*) pojawiają się fakultatywnie (z zauważalną przewagą wariantów z *o*):

-mow- || *-mów-*, np. *mowić* L BII 27, *mowca* PL 39, *prostomowny* L AI 4, *otwarcie mowiący* L AIII 5 || *mówić* L BIII 33, *przemówa* L PI 104, *wymówny* RLR 5 (łącznie 22 użycia z *o* i 7 z *ó*);

ktor- || *któr-*, np. *ktory* L NI 7, PL 30, *ktorędy* PL 30 (5 użyć z *o* i 1 z *ó*);

srod- || *sród-*: *srod* L AI 3, 21, L LI 8, *wsrod* L AI 3 || *sród* L LII 58, L PI 44, L AII 38, AIII 23;

krol- || *król-*: *krol*, *krolewic*, *krolewna*, *krolowa* PL 28v, *krolewski* L KI 11 || *królewstwo*, *królować* L KI 11, *króluję* PL 28v;

spod- || *spód-*: *spodnica* (we wszystkich redakcjach rękopiśmiennych L wystąpiło 10 użyć z *o*, postać z *ó* pojawia się dopiero w wersji drukowanej L Adr 17), *spodniczka* RLR 25, *spod* PL 87v || *spód* L AII 83;

skor- || *skór-* || *skur-*, np. *skorki* L AI 94, KI 62 || (*bol*) *skórki* L DI 48, *skora* PL 84, *skorę* L EI 2 || *skóry* L AII 155, AIII 88 || *skury* L AIII 79 || *szkura* RLR 23 (4 użycia z *o*, 5 – z *ó* i 3 – z *u*, te ostatnie z rękopisu J. Juszkiewicza);

gor- || *gór-* || *gorz-* || *górz-* || *gur-*, np. (*szczyt*) *gory* L GI 13, *pagorek* ŁLP C3, PL 54v, *w gorze* L KI 46, *wzgorze* L KI 19 || *w górę* L AII 146, *w gurę* L BII 64, *na górny* L AII 18v (łącznie 8 użyć z *o*, 5 z *ó*, 1 z *u*);

row- || *rów-*, zdecydowany prymat użyć z *o* (11), np. *rowny* L NI 3, PL 77, *rowienik* LL I 15, *rownia* PL 77, *zrownywam* PL 135 i tylko jeden zapis fakultatywny z *ó*: *nie równy* L AII 27v || *nierowny* L AI 10;

żołt- || *żołć-* || *żółt-* || *żółć-*, również przewaga form z *o* (9), np. *żołty*, *żołtawy* L GI 17, *żołtek* L GII 29, *żołtaczka* L GI 17, *zołtaczka* PL 134 v, *żołc* L TI 43, *zołc* PL 134v, 4 warianty fakultatywne z *ó*: *żółty*, *żółtonos*, *żółcic* L GI 17, *żółtnieć* L GII 29;

włok- || *włók-* || *włócz-* (*włóc-*), bardzo liczne użycia z *o* (24) i tylko 3 zapisy równoległe z *ó*, por. np. *włokno* L DII 59, 81, L GI 14, (*z*) *włokna* L JI 1, (*o*) *włoknie* L AII 149 || *włókno* L GII 23; *włoczka* L AI 63, AII 108 || *włóczka* L AIII 61; *włocznia* PL 19, 111v, L DI 17 || *włócznia* L DżII 2;

(*w*)*spol-* || (*w*)*spól-*, niemal równowaga form z *o* (7) i *ó* (6), liczne dublety typu *wspolna* L BII 12 || *wspólna* L BII 20; *wspolnik* L BI 12, BII 63, DI 27 || *wspólnik* L BII 63, *spólnik* L DI 28; bardzo ważna jest w tym kontekście uwaga I. Bajerowej [1986, 76–77, 81] o nieprzewidywalności XIX-wiecznego uzusu co do użyć *o* i *ó* w pozycji przed spółgłoską spółotwartą inną niż *N*, bowiem dochodzi tu do zderzenia dwóch przeciwstawnych tendencji: ogólniejszej do upowszechniania *o* i szczegółowej, sprzyjającej wystąpieniu w tym sąsiedztwie fonetycznym *ó*; skoro więc nie można mówić o istnieniu w tym zakresie w XIX w. normy uzualnej, to tym bardziej zrozumiałe stają się wahania dwujęzycznej szlachty, pozostającej pod silnym oddziaływaniem lokalnych uwarunkowań i mechanizmów wyrównawczych. Klasycznym przykładem rozchwiania regionalnego uzusu są w materiałach rękopiśmiennych A. Juszkiewicza zapisy cząstki *pół*, realizowanej z *o* (10 użyć), por. choćby *połnoć* L ŠI 4, *połnocny* PL 62v,

108v, *połbrat* PL 62, *połgłosem* L BI 17, BIII 35, bądź z *ó* (8 użyć), por. *półgłowek* PL 62, *pół dnia* L DII 55, *półgłosem* L BII 28; równoległość doboru *o* i *ó* w sąsiedztwie *l*, *ł* można też zilustrować formami: *szczegoł*, *szczegolność*, *szczegolny* L AII 93 || *szczególnie*, *szczególny* L AII 61);

kłot- || *kłoć-* || *kłót-* || *kłóć-*: *kłotnia* (4 razy) L EI 3, BI 7, PL 25v, 107 || *kłótnia* L EII 4; *kłotnik* L TI 130, *kłotliwy* L BI 8, *kłocic* (*się*) L BI 22, 40 || *kłócic się* L EI 3;

krot- || *krót-*: przymiotnik *krótki* i złożenia z pierwszym członem *krótko-* zapisywane były z *o* (5 razy) bądź z *ó* (4 razy, ale wyłącznie w rękopisach II i III redakcji), por. fakultatywne użycia *krotki* L BI 16, PL 28v, (*łuczywo*) *krotkie* L ŠI 9 || *krótka* L BII 27, BIII 33, *krotkotrwały* L DI 32 || *krótkotrwały* L DII 86, *krotkogruby* L BI 38 || *krótkogruby* L BII 63;

cor- || *cór-*, przewaga wariantów z *ó* (6 użyć), dwa zapisy równoległe z *o*: *coreczka* RLR 10, *corka* L BI 32;

proż- || *próż-*: zdecydowana dominacja zapisów z *o* (12), np. *prożnowac* L DII 49, *prożniak* L DI 17, *prozno* PL 67v, przy jednym z *ó* (*próżniak* L DII 50);

wroż- || *wróż-*: 8 użyć z *o* (np. *wrożyc* L BI 40, LI 11), *wrozbiarz* L BI 41, BII 67, *wrozbita*, *wrożę* PL 113) i jedno równoległe z *ó* (*wróżyć* L BII 67);

proch- || *próch-* || *pruch-*: konkurują trzy formy zapisów, z *o* (5), np. *prochno* PL 122v, *prochnieć* L DI 38, *sprochniały* PL 88v; z *ó* (2): *próchno* PL 67, *próchnieć* L DII 100, z *u* (2): *pruchno*, *pruchnisko* L DI 38;

płot- || *płoć-* || *płóć-* || *płut-*: 5 użyć z *o* (*płotno* PL 58v, L DI 32, *płocienny* L DI 32, DII 86, *płociany* 'płócienny' L TI 35); 1 z *ó* (*płócienej tkaniny* L SI 30) i 2 z *u* (*płutno*, *płutniany* RLR 9);

młoc- || *młóc-*: *młocę* PL 38, *młocić*, *młocący* L DI 29 || *młócarz* L DII 76;

rozg- || *rózg-*: *rozgami* L TI 54, *cwiczyc z rozgą* || *cwiczyć z rózgą* L DII 64.

Warto też na zakończenie rejestru form, odzwierciedlających *ó* > *o*, zasygnalizować jeszcze inne odosobnione wprawdzie, ale bardzo charakterystyczne regionalne użycia bez pochylenia *o*, których geneza, podobnie jak wielu przytoczonych wyżej wariantów, nie wiąże się bezpośrednio z działaniem analogii: *czołno* PL 11v [identyczna postać w Zbiorze, 94], *gowniany* L ŠI 23 (por. *gowno*, *gowienko*, *gowniarz* || *gówienko*, *gówienny* u Dowkonta [1993, 219]), *wrobel* PL 118, L ŻI 22 [ts. Zbiór, 100], (*o*) *wroblu* L CI 7, *krolik* L TI 40 [ts. u Dowkonta, 1993, 309]), *kroliki* L CI 2, (*o*) *kroliku* L ČII 3.

Jako refleksy regionalnych wahań wymowy w zakresie doboru *ó* i *o* traktuję także zapisy Juszkiewicza *kłoc* L DI 11, *kłocie* L GI 21, (*do*) *kłocia* L DI 41 (dziś: *kłuć*, *kłucie*), występujące w różnych redakcjach badanych słowników równolegle z wariantami użyć z *ó*: *kłóc* L DI 18, *kłóć* L DI 42, GI 21, DII 110, BIII uzup., (*do*) *kłócia* L DII 108. Realizacji z *o* nie spotyka się jednak w innych źródłach leksykograficznych, które odzwierciedlają ścieranie się jeszcze w drugiej połowie XIX w. w podanych formach *ó* i *u*; SWil uwzględnia *kłuć* ob. *kłóć* (*kłóć* v. *kłuć*), podobnie Dowkont [1993, 285].

W I redakcji L Juszkiewicz dwa razy posłużył się zapisem *proc* (*się*) L TI 34, EI 3, w II redakcji występują już wyłącznie formy z *ó*: *próc się* L EII 4 (ts. też w ŁLP R6), *odpróć się* L AII 120, 150, 154. SWil i Dowkont [1995, 351] dopuszczają jedynie fakultatywność *próć*, *pruć*.

Regionalny charakter mają odosobnione użycia z *o* *chrosniak* LK I 80 i *chrosciel* PL 8 wobec dominujących realizacji z *ó* lub *u*: *chróst* L KI 74, *chrósniak* L BI 34, *chrust*, *chrusciec* L KI 74, *chrusniak* L BII 56, por. gwar., głównie płd.-polskie, *chróściel*, *chruściel* 'ptak, derkacz' SGP PAN IV 84–85. Warianty z *ó* i *u* były w drugiej połowie XIX w., jak można sądzić choćby z zapisów SWil i Dowkonta [1993, 111], równouprawnione.

4.7.2. *ó* zamiast *o*

Zakres *o* > *ó* ogranicza się w materiale polskim Juszkiewiczów do kilku kategorii morfologicznych (nierzadko powiązanych z uwarunkowaniami fonetycznymi):

— przymiotników na *-ny* (z pochodnymi): *dróbny* L DII 96, (*iść*) *dróbnym krokiem* L RI 19, *dróbnych kamyków* L GII 18 || *drubnych kamykow* L GII 10, *osóbny* L AII 136v, 154, 154v, *osóbno* L AII 136v, AIII 78, *osóbnie* L AIII 78, *ostróżny* L SI 7, AII 140v, *ostróżność* L AII 140, *pobóżny* L DI 16, *strójny* L GII 21; choć zdarzają się wypadki repartycji *o* + spółgłoska + *ny* (*no*): (*lać*) *drobno* L DII 98, *głowny* (przez analogię do *głowa*) PL 17, *zobopolny* PL 134v; brak natomiast w słownikach Juszkiewicza zapisów, które odpowiadałyby poświadczonym z drugiej połowy XIX w. wielkopolskim i pomorskim realizacjom z *ó* przed spółotwartą + *ny*, jak *szkólny* czy *rólny* [por. I. Bajerowa, 1986, 84–85; K. Handke, 1992, 44];

— stopnia wyższego i najwyższego przymiotników: *zdrówszym* (*stac się*) L PI 112, *młódsza, młódszy, najmłódszy* RLR 8, 21;

— czasowników prefigowanych (z pochodnymi) z przedrostkami *do-* i *po-*: *dójść* L DII uzup. JJ, *dójść sladami* L PI 129, *spójrzeć* L AII 153, 153v, 167v, *spójrzenie* L KI 30, ale pojawiają się w tej kategorii także użycia z *o*, por. np. *ochotny do pojscia* L EII 2.

Wahania w doborze *o* i *ó* zarysowały się w rdzeniu z pierwotną przestawką *-wrot-* || *-wrót-* || *-wróć-*, przy czym w realizacjach kowieńskich zaznaczyła się w tym zakresie zdecydowana przewaga użyć z *ó* (23), np. *odwrótny* L AII 115v, 126, 165, *przewrótność* L AII 113v, AIII 64, *wywrótny* L Adr 101, *zwrót* L SI 4, 7, L GI 38, 69, L AI 70, AII 117v, *zwrótny* L GI 44, por. *nieodwrótny* i *nieodwrótnie* u Iwińskiego [I, 697]. Fakultatywność i ścieranie się wymowy *ó* || *o* potwierdzają realizacje równoległe *zawrót* (*głowy*)L AII 172, L BII 40, BIII 50 || *zawrot* L BI 24, *wywrot* PL 120; *przewrótnik* L AII 113, AIII 64 || *przewrotnik* L AI 67; *kołowrótek* L DII 78 || *kołowrotek* L DI 29, 30; *odwrócić* L AII 146 || *wrociciel* L VI 30. Warto odnotować, że formy z *ó* dominują w II i III redakcji *Słownika litewsko-polskiego*, co przemawiałoby za tym, że norma uzualna w drugiej połowie XIX w. przyjęła w polszczyźnie kowieńskiej w odniesieniu do rdzenia *-wrot-* || *-wrót-* kierunek *o* > *ó*, a więc odmienny niż w języku ogólnym tej doby [por. I. Bajerowa, 1986, 78, przypis 42].

Do rzadkości należało użycie osobliwego *ó* w cząstce leksemowej *-prost-*, por. *wypróstować się* L AIII 9 || *odprostować się* L AIII 9, *wyprostować się* L Adr 153.

Pozycją fonetyczną, sprzyjającą występowaniu *ó*, a zarazem odznaczającą się w socjolekcie szlachty kowieńskiej — jak sygnalizowałam wyżej — znaczną wariantywnością jest pozycja *o* (*ó*) + spółotwarta. W zapisach braci Juszkiewiczów z różnych lat udokumentowane zostały procesy zwężenia *o* przed *r*, np. *dozórca* L PI 136, AII 21, AIII uzup. 9, 24, RLR 9, *okórek* L KI 67, *siedmióro* L SI 12, ale równie wyraziste są fakty występowania *o* w tym samym sąsiedztwie fonetycznym, np. *dozorca* L AI 12, Adr 21, *stojka u dozorcy* L KI 63, *dziwotworca* L DI 23, *wiewiorczy* L VI 51, *mor* L MI 6, *wieczor dobry* ŁLP 21.

Z kolei tendencja do kreskowania *o* przed *ń, m, l, ł* ujawniła się w konkretnej pozycji morfologicznej, a mianowicie w zakończeniach rzeczowników, ale przede wszystkim w słowniku przekładowym J. Juszkiewicza, por. przykładowo zapisy *brón, dzięciół, kón, łóm, mól, osiół* RLR 2, 3, 13, 23, 33. A. Juszkiewicz utrzymuje

jedynie *ó* przed spółgłoską nosową w formach wyraźnie nacechowanych archaicznie: *kóń* L ŠI 9, *poziómka* ŁLP Z2 (ale: *poziomki* PL 66). Godna podkreślenia jest tu kolejna bardzo istotna zbieżność fonetyczna pomiędzy wymową szlachty kowieńskiej a polskimi gwarami centralnymi i południowymi (Mp, Śl, Wp, Maz), realizującymi stp. *oN* jako *óN* (*uN*) [MAGP VI, m. 285, APID, m. 60]. Typ *kuń* cechuje Mp płn., Sieradzkie, Łódzkie, Kujawy, część Maz płd. [MAGP VI, m. 296].

Następna zbieżność co do zasięgu *ó* dotyczy rozpowszechnionych w różnych gwarach polskich, jak i w badanych materiałach z terenu guberni kowieńskiej postaci zaimkowych *któś* i *cóś* [MAGP V, m. 244, L ČII 11, RLR 23].

Rekapitulując rozważania na temat zasad repartycji *o* i *ó* w polszczyźnie szlachty kowieńskiej, trzeba wyraźnie podkreślić, że na silną wariantywność grafii (pomijanie kreskowania *o* pochylonego, wtórne kreskowanie *o* jasnego) rzutowało decydująco rozchwianie regionalnego uzusu. Wyrazistą tendencją wymowy kowieńskiej było — o czym przekonuje frekwencja — identyfikowanie *ó* z */o/*, motywowane, jak wykazano wyżej, różnymi czynnikami wewnątrzjęzykowymi. Nie ma natomiast pewności, w jaki sposób szlachta kowieńska realizowała dźwięk zapisywany jako *ó*[61]. Omówione niżej substytucje *ó* > *u* czy *u* > *ó* i pojawiające się w rękopisach kowieńskich dublety typu *chróst* || *chrust*, *próchno* || *pruchno* przemawiałyby raczej za zrównaniem w wymowie *ó* z */u/*, ale nie można wykluczyć, że podane przykłady, podobnie jak i przytoczone w następnym rozdziale, oddają przede wszystkim wahania grafii, a w wymowie obecne były realizacje pośrednie typu *ǫ*, *ů* czy *o*^{u}.

4.8. Wahania *ó* || *u*, *u* || *o*

W słownikach przekładowych Juszkiewiczów występują liczne, odbiegające od dzisiejszych rozstrzygnięć ortograficznych, zapisy, w których *ó* występuje zamiast spodziewanego obecnie *u*, albo też odwrotnie, *u* pojawia się tam, gdzie przyjął się współcześnie zwyczaj umieszczania znaku *ó*. Ten stan rzeczy nie wynika jednakże z niedbalstwa czy nieznajomości etymologii, lecz odzwierciedla wariancję ówczesnego uzusu, uwzględnioną choćby w SWil. Słownik ten służył Juszkiewiczom do

[61] Jedynie w słowniku Sz. Grossa pojawia się zapis *ö*.

porównań materiału polskiego [por. KJJ 281]. Zasadniczo więc mieszczą się w normie uzualnej SWil zapisy AJ i JJ typu *bót* L BI 9, BII 14, BIII 17, Bdr 195, RLR 5 [SWil *bót*, *bócik*, ob. *but*, *bucik*], ale *bot* u Dowkonta [1993, 95], u Grossa [s. 138] natomiast *böty*; *półk* PL 22 i regionalna postać *połkownik* ib. [SWil *półk* v. *pułk*, *półkownik* v. *pułkownik*], podobna wariantywność u Dowkonta [1995, 292, 293, 434, 435]; *jaskułka* L BI 21, PL 22, RLR 27, *jaskulka* L KI 68 || *jaskółka* L BII 34, BIII 44, KI 68 [SWil *jaskułka*, ob. *jaskółka*], *ogurek* L AI 3, L AII 5, L Adr 4 — *ogórek* (*u* poprawione na *ó*) PL 50 [SWil *ogurek*, ob. *ogórek*], *lót* 'łut' LL I 22 [SWil *łut*, ob. *łót*; tylko *łót*, ale: *łutowy*, ob. *łótowy* u Dowkonta, 1993, 342, 349]. Jedynie postać *mróżyć* LB II 33, poprawiona zresztą w III redakcji na *mrużyć* L BIII 11 i *jaszczórka* PL 22 nie znajdują akceptacji normatywnej SWil.

Odzwierciedlają się także w zapisach Juszkiewiczów refleksy procesów, które mają zdecydowanie charakter fonetyczny, tj. obniżania pierwotnego *u* do *o* i podwyższania *o* do *u*, zwłaszcza w sąsiedztwie spółotwartych i w wyrazach obcego pochodzenia, por. np. z jednej strony *tłomok* PL 97, *klocz* L RI 3, *brozda* PL 123, RLR 6, a z drugiej: *tytuniu* (*kabszuk od tytuniu*) L KII 7, L TI 47, L BI 22, BII 38 || *tytunia* L BIII 47, L ŠI 4, *kartun* RLR 25, (*w*) *kartunie* ŁLP C1, *kartunowy* L DII 54, *korunka* L KI 11, 72. Wpływem obcym można tłumaczyć postać *Jakob* KFJ 290 (*o* jest zachowane w pierwowzorze hebrajskim, jak i formie łac., ang., niem. i ros.). Starą pożyczką jest *krokos* LK I 21, oparty na podstawie greckiej *krókos*, przyjęty zapewne za pośrednictwem niemieckim [SSE III 126]. Nowsza forma z *u* w ogóle Juszkiewiczom nie jest znana, podobnie zresztą jak Dowkontowi [1993, 309] czy SWil, który dopuszcza jedynie warianty *krokos*, *krokosz*.

Przedstawione zjawiska nie są osobliwą cechą języka badanych autorów z guberni kowieńskiej. Przez cały XIX w. trwa bowiem w polszczyźnie ścieranie się grafii *u ó o* w wielu wyrazach obcego pochodzenia, czego klasycznym przykładem mogą być zapisy *tłumaczyć*, *tłumok* i *tytoń* w różnych słownikach [por. I. Bajerowa, 1986, 89]. Liczne wahania w tym zakresie odzwierciedla język pisarzy XIX-wiecznych, Fredry, Norwida, Syrokomli, filomatów, Jana Chodźki; nie jest więc zaskoczeniem, że analogiczne fakty odnajdujemy i w materiale polskim słowników z terenu guberni kowieńskiej. Niewykluczone jest także, że w odmiance żmudzko-kowieńskiej pojawienie się *o* zamiast dzisiejszego *u* wiąże się z omówioną wyżej

wymową *ó* > *o* niż z obniżeniem artylulacji *u* > *o* (*tłómok* > *tłomok*, *brózda* > *brozda*, *Jakób* > *Jakob*)[62].

Warto też odnotować, że w badanych rękopisach nie odzwierciedlił się proces ukania, czyli realizacji nieakcentowanego *o* jak *u*. Neutralizacja /*o*/ z /*u*/ jest stosunkowo reprezentatywna — w świetle badań A. Zielińskiej [2002, 84] — dla kowieńskiej wymowy gwarowej, natomiast w wariancie wysokim i szlacheckim słabo obecna. I. Adomavičiūtė-Čekmonienė i V. Čekmonas [1999a, 42], analizując zakres i niekonsekwencje w występowaniu ukania w polszczyźnie okolicy szlacheckiej Bijejki na Litwie rdzennej, rozważają dwie hipotezy: albo jest to zjawisko rozwijające się (a więc świeżej daty), albo było i jest cechą mowy ludzi mniej wykształconych lub niewykształconych. W odniesieniu do socjolektu szlacheckiego oba te przypuszczenia są równie prawdopodobne. Można bowiem uznać, że ukanie nie było jeszcze w XIX w. procesem rozpowszechnionym albo też szlachta, mająca wykształcenie lub aspirująca do edukacji w języku polskim, unikała takiej wymowy, oceniając ją jako rażącą.

4.9. Zakres akania

Zapisy Juszkiewiczów (i innych leksykografów z terenu guberni kowieńskiej) odzwierciedlają też pewne regionalne wahania, które w bogatej literaturze na temat różnych odmian polszczyzny północnokresowej są jednoznacznie kwalifikowane jako fonetyzmy. Chodzi o zmianę barwy samogłosek *o* i *e* w pozycjach nieakcentowanych, prowadzącą do neutralizacji z fonemem *a*, tradycyjnie nazywaną akaniem. Badany materiał polski, pochodzący od szlachty kowieńskiej, potwierdził zdecydowanie wyrażony w 1934 r. pogląd H. Szwejowskiej [1996, 62], „że między polszczyzną kowieńską a wileńską są różnice, w Kowieńszczyźnie np. nie słyszy się tak pospolitego w Wilnie akania zasadniczego *o*, jak *pajechał* itp."

K. Morita [2001 dr], zajmujący się statusem akania w języku polskim na Wileńszczyźnie, domaga się doprecyzowania samego terminu oraz weryfikacji dotychczasowych poglądów na temat genezy, zakresu występowania i systemowości tego

[62] Por. zaskakujący zapis *woy* 'brat matki' w słowniku Grossa [s. 189].

procesu tak w dawnych, jak i obecnych odmianach regionalnej polszczyzny. Postuluje przede wszystkim rozgraniczanie akania typu wschodniosłowiańskiego od akania „wileńskiego".

Refleksy *o* > *a* i *e* > *ȧ*, ujawniające się w różnych XIX-wiecznych słownikach z terenu guberni kowieńskiej, mają zdecydowanie częściej charakter zleksykalizowany niż czysto fonetyczny. Brak szerszych kontekstów nie pozwala z kolei na zbadanie stopnia zmorfologizowania akania w wymowie kowieńskiej[63]. Trzeba też, gwoli ścisłości, zaznaczyć, że Antoni Juszkiewicz czy Szymon Dowkont spędzili w związku ze studiami pewien okres życia w Wilnie i kontakty językowe z tamtejszym środowiskiem mogą w jakiejś mierze tłumaczyć incydentalne pojawianie się wileńskich realizacji potocznych czy gwarowych w ich rękopisach. Nie można jednak na podstawie nielicznych przykładów wyciągać wniosków o istnieniu w wymowie szlachty kowieńskiej czynnego akania. Poglądu o ograniczoności tego zjawiska na terenie kowieńsko-żmudzkim [por. też H. Karaś, N. Kolis, 1994, 150] nie zmienia również fakt występowania procesów *o* > *a* i *e* > *a* oraz hiperyzmów w materiale polskim słowników przekładowych i podręczników, wydanych w międzywojennej Litwie [por. J. Mędelska 1997, 35–36; M. Marszałek, 1999, 276; M. Marszałek, J. Mędelska, 1999a, 38; 1999b, 120]. Nieliczne formy z akaniem mogą funkcjonować w tych źródłach jako rezultat dawnych, zleksykalizowanych już interferencji fonetycznych, charakterystycznych w ogóle dla polszczyzny północnokresowej lub też odzwierciedlać wymowę dwujęzycznych redaktorów, którym, pomimo staranności i znormalizowania zapisów, zdarza się transponować polskie *o* jako litewskie *a* oraz *e* jak litewską niską otwartą samogłoskę, zbliżoną do ['*a*]. Nieprzypadkowo podobne jakościowo zjawiska fonetyczne potwierdza wypowiedź 40-letniego Litwina, pochodzącego z okolic Tawryni na południu powiatu poniewieskiego, zapisana przez H. Szwejkowską w okresie międzywojennym [por. K. Nitsch, 1968, 368–369, tekst nr 472], jak i współczesna polszczyzna szlachcianki z okolicy Ginejki w parafii wędziagolskiej [Z. Sawaniewska-Mochowa, 1996, 72] oraz Litwinki z Puńska [M. Kasner, 1992, 180–181]. Wszyscy wymienieni informatorzy wykazywali czynny bilingwizm polsko-litewski. Warto w dyskusji nad zasięgiem

[63] Wielu badaczy polszczyzny północnokresowej łączy utrzymywanie się akania w pozycjach poakcentowych, wygłosowych, z procesami morfologizacji, por. przykładowo na ten temat: I. Grek-Pabisowa, I. Maryniakowa, 1999, 20; I. Masojć, 1999, 147–150; 2001, 53–56.

i statusem akania w polszczyźnie kowieńskiej przywołać bardzo istotne zastrzeżenie V. Czekmonasa, który za właściwe akanie uznaje jedynie proces *o* > *a*, dla przejścia *e* > *'a* czy *e* > *'e*[a] domaga się ustalenia innego odróżniającego terminu[64]. A właśnie ten drugi typ wymowy, motywowany litewską interferencją fonetyczno-fonologiczną, jest przede wszystkim charakterystyczny dla współczesnych polskich gwar na Kowieńszczyźnie [por. I. Grek-Pabisowa, I. Maryniakowa, 1997, 37, 38; 1999, 20–21; A. Zielińska, 1999a, 13, 15, 17–18; 2002, 81–84][65], choć wykazuje w poszczególnych idiolektach znaczną wariantywność. Klasyczne akanie, czyli realizację *o* jak *a*, zapisywano na obszarze kowieńskim rzadko, przeważnie w wygłosie, w niektórych kategoriach morfologicznych. A. Zielińska [2002, 128] za cechę konstytutywną wariantu szlacheckiego uznaje tylko neutralizację /a/: /o/: /e/ – [a] w wygłosie.

Materiał wyekscerpowany ze słowników AJ i JJ jest na tyle skromny, że przytaczam go w całości. Problematyczność niektórych zapisów sygnalizuję znakiem zapytania, gwiazdką natomiast oznaczam udokumentowane zbieżności z polszczyzną wileńską. Celowo też cytuję użycia równoległe, bez akania. Rezygnuję (ze względu na bardzo ograniczoną liczbę przykładów) ze szczegółowej typologii materiału. Genezę i mechanizmy akania, z uwzględnieniem algorytmów przejmowania cech wymowy białoruskiej w pewnych kategoriach morfologicznych oraz asocjacji leksykalnych białoruskich przedstawiłam (wykorzystując metodę opisu W. Czekmana, 1975; 1982, 133–134) w sposób uporządkowany przy okazji charakterystyki systemu fonetycznego XIX-wiecznej potocznej polszczyzny północnokresowej na podstawie rękopiśmiennych danych Jana Karłowicza [por. Z. Sawaniewska-Mochowa, 1986, 40–42; 1994, 102–103, 109]. Materiał językowy, obrazujący zasięg akania w AWK (XVII–XIX w.) i innych źródłach XIX-wiecznych zestawiła Z. Kurzowa [1993, 86, 228–229].

---

[64] Pogląd ten został przedstawiony w dyskusji na sympozjum „Socjo- i psycholingwistyczne uwarunkowania sytuacji językowej w Wilnie i na Wileńszczyźnie", które odbyło się na Uniwersytecie Warszawskim 16–18 października 1997 r.

[65] Podobnie wpływem fonetyki litewskiej tłumaczą różne warianty artykulacji nieakcentowanego *e* w polszczyźnie mieszkańców okolicy Bijejki pod Onikształmi I. Adomavičiūtė-Čekmonienė i V. Čekmonas [1999a, 43].

o > a w pozycji przedakcentowej

(górna część) *panczochy*, panczoszek** L AII 134v, w innych źródłach leksykograficznych wyłącznie postać z *o*, zapis *ponczocha* pojawia się w Zbiorze [k. 99], u Sutkiewicza [1848, 59] i Dowkonta [1993, 304]; *aranie* ŁLP A 11 (*a* najprawdopodobniej przez analogię do lit. *aré* 'orka', *aréjas*, *aréjis* 'oracz' L Adr 106–107), *atwarto* (?) L AII 114, *chrapowaty* L GI 44 (zmienione na *chropawy* L GII 83), *rapucha** PL 121v, L RI 27, ts. Gross 170 (nie wykluczam analogii do lit. *rapuže*) || *ropucha* L RI 27; *szaruję** || *szoruję* PL 94 v., *szarujący* (*nogami*) L TI 36; *skawronek** RLR 7; kontynuacją starszej postaci z prefiksem *pa-* niż akaniem *o* tłumaczyłabym raczej zapis *paręcz** L PI 32, 77, TI 44, AII 157v, RLR 14, l. mn. *paręcze* PL 63v, oceniony w SWil jako przest., Dowkont [1995, 316] posługuje się już wyłącznie nowszymi formami z *po-*, u Sutkiewicza [1848, 164, 205] utrzymują się jeszcze warianty równoległe *poręcznik* || *paręcznik* 'poręczyciel'.

o > a w pozycji poakcentowej

Dokumentuje tylko odosobniony i dość niepewny zapis AJ *kobieta kona jadąca* 'konno' L KI 41.

hiperpoprawne o zamiast a

nogietka PL 45v, *pogurek** L GI 49, AII 157 || *pogórek** L GII 93, KII 80, ŁLP K3, *pogórkowaty** L KI 7 || *pogorek*, L KI 7, ale: *pagorek* ŁLP C3; *łoskotać** L PI 49[66]; *tobakira** ŁLP D8; natomiast *łomać się* (i formacje prefiksalne *odłomać się*, *wyłomać się*) RLR 3, 18, 33, potwierdzone wyłącznie u JJ, można oceniać w kategorii archaizmu SSE V 169, ESJP II 102 lub dialektyzmu polskiego SGP PAN III 76, wspartego asocjacją z ros. wieloznacznym *ломать, ломаться* Dal II 224.

[66] BSE 686 dostrzega tu ruską wokalizację, ESJP II 97 w związku z etymologią *łechtać* także wskazuje na ukr. *лоскати, лоскотати* 'łechtać' od **lъsk-ъt-a-ti*.

e > *a* w pozycji przedakcentowej

Brak wyrazistych przykładów, użycia *lasczyna* ŁLP L2, (*lasek z olchy*) i *laszczyny* L TI 27, (*na*) *laszczynie* L VI 40 wskazują raczej na analogię do leksemu *las*.

e > *a* w pozycji poakcentowej

Odosobniony zapis *zadak* 'zadek' L PI 54 i problematyczny, z powodu trudności odczytania, *pokosztowac co jest zabroniona* L II 26.

4.10. Inne zjawiska

Warto może nadmienić, że zdarzały się w zapisach I i II redakcji L próby sygnalizowania miękkości niektórych spółgłosek przez zastosowanie odrębnego ich znakowania jako *ni*, *ci*, *li*, *mi*, np. *skłaniac się* L NI 14, *odchwycić się* (*o ogniu*) L AII 153v, *na ciele* (*włos*) L GI 14 || *na cielie* (*włos*) L GI 23, *u łapcia* (*sznurek*) L AII 98, *obaliający się* L AI 59, *nadliód* L AI 13, *zmarzlioch* L AI 86, *kolioru* L BI 37, *wieliość* L DI 9, *osmiugarcowy* L AII 110. Taki sposób oznaczania palatalności wystąpił również w formach litewskich i zapewne przez analogię został wykorzystany w zapisach polskich. Mało prawdopodobne (choć teoretycznie możliwe) jest w tym przypadku zasugerowanie się przez Juszkiewicza osobliwym pomysłem gramatyka i kodyfikatora języka polskiego z pierwszej połowy XIX w. J. Mrozińskiego, by zamiast kreskowania spółgłosek (np. *ń*) stosować odrębne oznaczenia typu *ni* [por. I. Bajerowa, 1986, 21]. Wpływ grafii litewskiej odzwierciedlił się najprawdopodobniej także w sposobie zapisu partykuły przeczącej (*ne* zamiast *nie*), o czym świadczą dość nieliczne przykłady: *usiąść ne w miejscu* L AII 147v, *nemężatka*, *nenawistny*, *nenawiść* PL 44. Nie można jednak całkowicie odrzucić hipotezy, że przytoczone użycia dowodzą obecności w wymowie kowieńskiej dyspalatalizacji *ń*. Osobliwe stwardnienie tej spółgłoski notowała u współczesnych informatorów z Kowieńszczyzny A. Zielińska [1999a, 18].

Wracając do systemu grafii przyjętego przez Juszkiewiczów, należałoby na zakończenie podkreślić, że odzwierciedla on również pisownię opartą na etymologii (lub pseudoetymologii). W ówczesnej normie teoretycznej, jak i uzualnej mieszczą się zasadniczo zapisy bezokoliczników przez *-dz* i rzeczowników przez *-ztwo* [por.

I. Bajerowa, 1986, 42]: *módz* L PI 9 || *modz* RLR 12, *biedz* L DII 99, *pobiedz* L PI 2, *zwycięztwa* PL 136v. Natomiast końcowe *-dź* w formach *zmodź* 'zmóc' L NI 19, *biedź* L DI 38, *postrzedź* L SI 57 oraz postać *nabydz się* 'nabyć' L II 16 wskazują na krzyżowanie się zasady etymologicznej z lokalną tendencją graficzną do kreskowania bądź niekreskowania spółgłosek w wygłosie (por. wahania *-c* || *-ć*). Nie wykluczm też, że zjawisko pomieszania *-dz* i *-dź* mogło być, przynajmniej na płaszczyźnie idiolektalnej, obecne w wymowie kowieńskiej. Liczne zapisy z końcowym *dź* odzwierciedlają inne słowniki rękopiśmienne z terenu guberni kowieńskiej, por. powtarzające się użycia *biedź*, *dopomódź*, *ledź*, *ostrzedź*, *przebiedź*, *przemódź*, *przyprządź* w materiale polskim Iwińskiego [I, 61, 197, 520; II, 1029, 1297, 1327, 1473], *przywledź się* u Sutkiewicza [1848, 39] czy *ostrzydź*, *pobiedź*, *postrzydź*, *strzedź się* w Dykcjonariuszu [s. 52, 96, 200, 338].

Za przestarzałe, z punktu widzenia ówczesnych tendencji upodabniających, trzeba uznać, oparte na pseudoetymologii, zapisy *zwycięzski* L AI 17, (do) *Krożskiego gimnazjum* KJJ 276. XIX-wieczna kodyfikacja w tym zakresie zmierza do usankcjonowania zakończenia *-ski* [I. Bajerowa, 1986, 42–43], gdy tymczasem w polszczyźnie północnokresowej (co poświadczył już J. Karłowicz) utrzymują się wciąż, zwłaszcza w przymiotnikach utworzonych od nazw miejscowych, pierwotne, nieuproszczone grupy spółgłoskowe *žs*, *šs* i inne, np. *poniewieżski*, *paryżski*, *ryżski*, *kaliszski* [Z. Sawaniewska-Mochowa, 1986, 66].

Dokonany w rozdziale czwartym przegląd cech językowych, które, według przyjętej koncepcji, uznano w większości za „pograniczne", czyli odzwierciedlające w pierwszej kolejności wahania grafii (głównie diakrytyki), a w dalszej — wariantywność wymowy dwujęzycznej szlachty kowieńsko-żmudzkiej, rzutującą (w sposób mniej lub bardziej decydujący) na pisownię, (chodzi głównie o zjawiska ujęte w rozdz. 4.2. – 4.8.] można podsumować ogólniejszym spostrzeżeniem: pomiędzy krystalizującą się normą teoretyczną, praktyką kodyfikacyjną i ortoepiczną polszczyzny ogólnej XIX w. a mocno zróżnicowanym regionalnym uzusem kowieńskim panuje wyraźna dychotomia [por. W. R. Rzepka, 1993, 150].

5. TENDENCJE SŁOWOTWÓRCZE

Omówione będą tu tylko formacje i modele słowotwórcze odznaczające się znaczną frekwencją w rękopisach słowników (regionalizmy frekwencyjne), odzwierciedlające sposób widzenia świata, a przede wszystkim człowieka w obrębie społeczności[67].

5.1. Formacje przymiotnikowe

W materiale leksykalnym Juszkiewicza bardzo liczne są formacje przymiotnikowe z sufiksami *-owaty, -asty, -isty* || *-ysty, -liwy* || *-lywy,* wyrażające intensywność (stopień natężenia cechy), emocjonalność, podobieństwo, a także skłonność do wykonywania pewnych czynności[68], funkcjonujące, choć może nie w takim natężeniu, w świetle danych KSGP, także w gwarach polskich:

-owaty: np. *ciepłowaty* L AII 32, RLR 9, *czarnowaty* RLR 22, *dołkowaty* 'jamisty, o nierównej powierzchni' PL 13, por. *dołkowata* (*gruszka*) z okolic Bielska Podl. KSGP, *dymowaty* L DI 38, *dziupłowaty* '(o drzewie) mający dziuplę' L DII 94, *dziurkowaty* 'o tkaninie' L AII 8v, AIII 5, *głuchowaty* L AII 39v, A3, 23, *głupowaty* 'małomówny' L MII 64, 'cierpiący zawrót głowy' L AII 172, w różnych odcieniach znaczeniowych znane z gwar polskich KSGP, *grubowaty* L AII 38, AIII 23, w KSGP w znacz. 'grubawy, dość gruby' zasięg płn.-wsch., *iłowaty* PL 21, *jabłkowaty* 'jabłkowity (koń)' L CI 2, CII 1; *kamuszkowaty* L ŻI 26, *klatkowaty* 'o tkaninie' L MII 15v, *łękowaty* PL 46, *miodowaty* L MII 27v,

[67] Celowo rezygnuję ze szczegółowego opisu słowotwórczego, uwzględniającego kierunki motywacji i relacje zachodzące między derywatem a podstawą [por. klasyfikację zastosowaną przez R. Grzegorczykową, J. Puzyninę, K. Kallas i H. Wróbla w II tomie *Gramatyki współczesnego języka polskiego — Morfologia*, Warszawa 1984, s. 307–506], za nadrzędną kwestię w analizie materiału regionalnego uznaję natomiast prześledzenie najczęściej stosowanych wykładników formalnych (formantów), które służą wyrażaniu różnych relacji semantycznych.

[68] O sposobach kategoryzowania świata za pomocą kategorii słowotwórczych, w tym także przymiotnikowych szerzej w: R. Grzegorczykowa, B, Szymanek, 1993, 466–474.

miodunowaty L AII 15, *mulowaty* 'mulisty' L DII 101 || *mułowaty* L Ddr 363, *oczkowata* (*kartofla*) ŁLP 1, *oczkowaty* (o tkaninie) L AII 8, AIII 5, szersza geografia gwarowa KSGP, *paskowaty* L DI 34 || *pręgaty jak tęcza* L DII 91, *siwowaty* L ŻI 13, *starowaty* RLR 1, *żyłowaty* L GI 25, *wałkowaty* PL 106v, *welnowaty* L VI 37, *wierzchowaty* (*napełniony z wierzchem*) L KII 398, *wrzodowaty* L VI 50, *pleszowaty* 'bez włosów, łysiejący' L PI 92, *cielęciowaty* L VI 30, *swiniowaty* L KII 86[69];

-asty: *bloniasty* L PI 31, *gębiasty* 'mający bujne oblicze' L BI 40, ts. Dowkont [1993, 206], KGSP z Kociewia *gąb'asti* 'mający tłuste policzki, pucołowaty', *kliniasty* 'klinowaty' PL 25, *żądliasty* ŁLP Dż 1; *drewniasty* L MI 12;

-isty || *-ysty*: *bakambardzisty* || *bakenbardzisty* 'mający okazałe bokobrody', L AII 103, *ciąglisty* L DI 23, *cielisty* 'dobrej tuszy' L AII 50k, *duplisty* 'mający dziuplę' RLR 10, *głosisty* L BI 4, *gliniste* (*miejsce*) L MII 58v, *głosisty* (*głosny*) L GI 11, *włosisty* L GI 14, *jajisty* L KI 22 || *jaisty* L KII 94, *łomisty* || *łomny* PL 34, *obłoczysty* PL 46, *odzieżysty* L DII 69 || *odzienisty* L DI 26, *skwarzysty* RLR 1,17, *spuścisty* 'pochyły, łatwy do spuszczenia' L VI 19, *stoczysty* 'pochyły' PL 89v, *stręczysty* L AII 19, AIII 11, *twarzysty* L VI 19, *uszysty* L A II 171v, *warcholisty* L Mdr 4, *wrzodzisty* L VI 50, *zamczysty* 'wyposażony w dobry zamek (do zamykania) i okucia' PL 124v, *zarzysty* 'pełen żaru' PL 127, *żilisty* L GII 44 || *żylisty* L GII 44, RLR 13[70];

-liwy || *-lywy*: *biegliwy* L BIII 23, *błędliwy* L BI 22, BII 38, BIII 48, SL 'błądzący, błąkający się', *gniewliwy* L AII 56, KSGP 'fochowaty' z okolic Oławy i Cieszyna, 'skłonny do gniewu' z okolic Bielska i Kasz śr., *gruzliwy* RLR 14, *gryzliwy* L GI 26, *języczliwy* (poprawione na *języczny*, *który dużo mówi*) L LI 13, LII 41, LBug z10, *niedotkliwy* PL 44, jako 'ktoś, kto z powodu najmniejszej krzywdy robi dużo hałasu' z okolic Białegostoku KSGP, *padliwy* (*predko padający*) L DI 26, *pękliwy* L RI 2, *potkliwy* || *kopycący się* L KI 53, KII 231, por. *koń potkliwy* w rejestrze Sutkiewicza [1848, 151], *przebaczliwy* L AI 77, AII 128v, *słuchliwy* L GII 57, *szepietliwy* (*mowic przez zeby, szepietliwie*) L ŠI 28, 29 'sepleniący',

---

[69] Por. odpowiednie przymiotniki w materiale Iwińskiego, np. *chrupowaty* [I, 118], *ałunowaty* [I, 10], *dółkowaty* [I, 191, *dołowaty* [I, 192].

[70] Por. identyczne formacje u Iwińskiego, np. *ałunisty* [I, 10], *bąbelisty* [I, 27], *badelisty* [I, 29], *drzenisty* [I, 223]; *głowisty* w rejestrze polskim Dowkonta [1993, 212].

wg SDor daw., *tuczliwy* L TI 41, *usterkliwy* L KII 231, *zajękliwy* L MII 30v, 32 || *zająkliwy* PL 123.

Zastanawia wysoka frekwencja przymiotników „łatwościowych" typu *bolki* 'bolesny, łatwo wywołujący ból' GI 28, L SI 19, SI 44, też 'ostry' L SI 30, 'zadający bolesne ciosy' L SI 4, SGP PAN II 367 dokumentuje ostatnie znaczenie z Litwy [za SGP I 104], *brydki* (*brdnący z ochotą*) L BII 44, BIII 55, *capki* 'łatwy do złapania' RLR 14, *czepki* 'łatwo przyczepiający się' L KI 2 KII 8, w dodatnim znacz. 'czepiający się wszystkiego, chętny do każdej pracy, zaciekawiony wszystkim' forma znana gwarom Maz płn.-wsch. SGP PAN V 77, *dziorki* 'łatwy do darcia' L DI 27, *jedki* (*skłonny do jedzenia*) L VI 6, RLR 11, 24, *jedki bez wyboru* L ŠI 11, w KSGP 'chętnie, dużo jedzący (o zwierzętach)' z Litwy [za SGP II 246], wg SWil (o pokarmach) prow. w znacz. 'gryzący, kaustyczny, apetyczny', *kąski* 'chętny do kąsania' KI 9, *klejki* (*slizki, np. błoto na ulicy*) L TI 16, *klejki* (*o zgestniałym płynie*) L BI 23, w KSGP *klejki* 'kleisty (o nieudanym chlebie)' z okolic Mławy, Ostrołęki i Bielska Podl., *kładki* || *kładnący wciąż wiele* L DI 15 || *niosący się* (*jaja*) L DII 40, *kolki* (*kłujący jak oścień, kolec*) L RI 3 || *kolki* (*ostry*) L DI 19, DII 49, *kotki* 'łatwo dający się toczyć' L RI 19, *krętki* 'łatwy do kręcenia' L SI 75, *lipki* 'łatwo klejący się, lepiący się' L GI 29, LI 18, 19, PL 32v, RLR 9, 35, LBug z12, KSGP z Suw, *łomki* 'łatwy do złamania' L GII 89, LI 27, 'kruchy' LBug, w KSGP jako 'łatwo łamiący się, kruchy' z Suw i okolic Sejn, *mierki* (*prędko mierzący*) L SI 1, *nioski* 'łatwo, lekko chodzący' L NI 5, *palki* 'łatwo palący się, upalny, parny' L DI 2, KI 4 || *pałki* 'nagrzewający się' L DII 4, KII 18, por. *pałki* 'łatwo palący się' SWil, *siewki* (*wiele przestrzeni zasiewający*) L SI 1, *skotki* (*letko skaczący*) L DI 26, *porki* 'łatwo prujący się, kopiący, ryjący ziemię' L AI 62, AII 106, *szczepki* 'łatwo dający się pociąć, porąbać (o drzewie)' PL 93, L SI 17, także z okolic Sejn i Suwałk KSGP, *szczypki* RLR 14, *tulki* (*lgnący, potulny*) L GI 27, GII 50, *walki* 'łatwy do przewrócenia' L VI 42, *wiortki* (*prędko idący*) L RI 28, *wrotki* (*prędko walący się, niezgrabny*) L VI 42 || *wrótki* L AII 100, *wrzątki* 'prędko wrzący, gotujący się' L VI 14, *żywki* 'łatwo zdrowiejący' L GI 5.

W XIX-wiecznej polszczyźnie (ogólnej i regionalnej) przymiotniki „łatwościowe" były znacznie bardziej produktywne niż obecnie, o czym przekonuje choćby analiza przykładów zawartych w SDor. Posługując się indeksem a tergo do tego źródła, ustaliłam, że w zasobie leksykalnym współczesnej polszczyzny ogólnej

funkcjonuje 12 form tego typu, przy czym większość z nich opatrzona została kwalif. *dawne*; *czepki* zakwalifikowany został jako daw., dziś reg., *pałki* i *lipki* jako daw., dziś gwar. Można przypuszczać, że przyczyna rozpowszechnienia tych form w polszczyźnie kowieńskiej, a zwłaszcza w jej odmianie socjolektalnej, wiąże się z pojemnością znaczeniową tych wyjątkowo syntetycznych form, bardzo przydatnych do kategoryzacji świata w warunkach pogranicza, mocno utrwalonych w tradycjach językowych wspólnoty komunikatywnej WKL. Dla niektórych z przytoczonych przymiotników (*bolki*, *capki*, *czepki*, *kolki*, *palki*, *walki*) można wskazać, choćby na podstawie słownika Dala, zbieżności strukturalno-semantyczne w zasobie leksykalnym rosyjskim, ale niekoniecznie trzeba te fakty językowe interpretować wyłącznie w kategorii zapożyczeń leksykalnych rosyjskich czy szerzej wschodniosłowiańskich.

Odnotować też należy znaczącą obecność przymiotników z przedrostkiem *bez-* jako wykładnikiem negacji[71], np. *bezkosci* L BI 11 || *bezkosty* L BIII 23, lit. *bekáulis*; *bezciały* L BI 11, BIII 23 || *bezciały* L BII 20, lit. *bekúnis*; *bezduchy* L BI 11 BII 20, lit. *bekvápis*; *bezojcy* L BI 13, lit. *betévis*, *bezmozgi* L BII 24, por. SWil 'nie mający oleju w głowie, głupi' bez kwalif., SGP I 69 z Litwy oraz przymiotników złożonych, głównie o strukturze przymiotnikowo-rzeczownikowej, np. *gołodupi* L NI 21, *obrosłooki* L AI 60, *obrosłonogi*, L AI 60, AII 103, *okrągłotwarzy* L AII 97v, *obrosłoszczęki* L AI 60, AII 103, *obrosłopępny* L AII 99, *grubokosty* L AI 3, *wielkotwarzy* L AII 79, *miłojaji* 'o samochwale' L MI 15, *słaboumny* L MI 25, MII 49, GII 56, *słabomozgi* L GI 30, *obwisłouchi* RLR 34, *osrapięty* || *osrapięta* (*niechluj*) L AI 41, AII 70.

Podobnie jak liczne przymiotniki złożone wyrażaniu emocji służą też intensiwa przymiotnikowe na *-eńki*, np.: *bialeńki* RLR 5, *biednieńki* RLR 5, *młodzieńki* RLR 22, odznaczające się również znaczną ekspansywnością w potocznej i gwarowej polszczyźnie wileńskiej [por. H. Turska, 1939/1982, 66; B. Dubicka, 1986, 77, B. Dwilewicz, 1997, 67– 68].

---

[71] O derywatach z przedrostkiem *bez-*, wyrażającym brak, niedostatek, negację, w dialektach polskich na podstawie materiału zaczerpniętego ze słownika Sychty i innych słowników gwarowych pisała ostatnio J. Okoniowa [2000, 203], która z kartoteki i indeksu SGP PAN wyekscerpowała 249 leksemów z przedrostkiem *bez-*.Tendencja do posługiwania się formacjami przymiotnikowymi i rzeczownikowymi z prefiksem *bez-* zaznaczyła się też wyraźnie w materiale polskim słownika Iwińskiego, por. przykładowo *bezbolność* [I, 45], *bezczułość* [I, 47], *bezludzki* [I, 50], *bezmozgi* [I, 50], *bezwątpliwy*, *bezwdzięczny* [I, 56] oraz w Dykcjonariuszu, por. *bezoczny*, *bezbrodny*, *bezchlebny*, *bezkońcowy*, *bezgłówny*, *bezchestnik* [s. 77].

5.2. Formacje rzeczownikowe

Wśród formacji rzeczownikowych zwracają uwagę nacechowane ekspresyjnie nazwy wykonawców czynności i nosicieli cech, procesów i stanów na:

-un: *bredun* 'kłamca, bluźnierca' L P I 90, VI 8, BIII 52, por. gwar. *breda* SGP PAN II 45, *chodun* L ŻI 12, 'dobry piechur' OPJW 75, *drystun* (*spiesznie robiący*) L TI 34, 'człowiek mający biegunkę' LPI 112 [zob. *drystac*, s. 138], jako wyzwisko z okolic Suwałk i Sejn KSGP, *hałasun* L TI 50, *krzykun* ŁLP K 13, L ŻI 21, KI 40, KII 180, KSGP z okolic Nowej Wilejki, *lizun* L LI 3, 19, *podlizun* P I 21, *łasun* 'chciwy przysmaków', L GII 16, SGP III 67 *łasún* 'łakomy, lubiący coś zlizać' z Litwy, *łazun* (*na czterakach*) L RI 13, *piardun* (*co pierdzi ciągle*) ŁLP 22, w KSGP w znacz. 'wypuszczający głośno wiatry' z Białej Podl., jako wyzwisko z okolic Sejn, *rzekun* 'zwiastun' L TI 6, *sysun* (*osesek*) L ŻI 13, poświadcza także Zbiór [k. 100], jako 'dziecko przy piersiach' notuje KSGP z okolic Białej Podl., w polszczyźnie płn.kres. używa się głównie przy określaniu małych prosiąt KJPW 435, RSWJ I 104, JPPW 417, *szeplun* (*bełkot*) PL 94, *wrzaskun* L GII 12;

-och || *-ocha*: *szczoch* L MII 56, *bzdzioch* L BI 14 [zapis *bździoch* z 1806 r. w ESJP I 105], *zmarzlioch* L AI 86, AII 140 || *zmarzloch* L SI 86, ŠI 2, *zmarszczocha* L RI 25;

-uch || *-ucha* || *-(u)ha*: *slepuch* L AI 6, AII 9, AIII 5, L ŻI 1, *slepucha* L AII 9, AIII 5, *siedziuch* L TI 26, *przymruha* (*ten, który ma oczy przymrużone*) L PI 125, ŻI 18;

-acha: *rozdziawiacha* (*gawron*) || *rozdziawiacho* PL 16v, L AII 164, GI 56, GII 109, VI 18, 27, wariant fonetyczny *rozdziewiaka* w materiale polskim Sutkiewicza [1848, 391], KSGP jako przezwisko z okolic Trok, pogard. 'o człowieku, który jest mało obrotny, gapa', z okolic Białej Podl. i Sejn, *rozkaracha* || *rozkaraka* L II 61, K II 102;

-ik: *marudnik* 'człowiek powolny, guzdrała' L DI 4, KSGP z Suw, KJPW 386 i OPK 52 z Kresów płn., *slimazarnik* L LII 16 || *slimizarnik* L AII 70, *panszczyznik* RLR 5 || *pańszczyznik* RLR 33, postać *panszczyznik* też w rejestrze polskim Sutkiewicza [1848, dodatek, s. 2];

-ec (*-eć*): *odrystaniec* L AI 46, AII 79, AII 95 || *odrystanieć* 'brudas, flejtuch' L AI 55, *odwaleniec* 'ktoś, kto siedzi odchylony do tyłu' L AI 80, L AII 131v,

poch. od *odwalić się w tył* (*siedząc lub stojąc*) L AII 148, *smaganiec* 'ktoś wysmagany rózgami' PL 85v, *wyszczerzeniec* (*co chce płakać*) L AII 61, *zasranieć* L SI 91, postać z *-ec* we współczesnej polszczyźnie potocznej kwalifikowana jest jako wulg. w znacz. 'z niechęcią o mężczyźnie, zwłaszcza młodym, niedojrzałym' SPP 27.

Są to modele słowotwórcze — jak wykazała B. Dubicka [1986, 76–77] — dobrze znane wileńskiej polszczyźnie gwarowej i potocznej, ale też, jak w przypadku augmentatiwów na *-och* || *-ocha*, *-uch* || *-ucha*, zbieżne z tendencjami słowotwórczymi gwar polskich [por. W. Cyran, 1977, 86, 90].

W zbieżności z uzusem polszczyzny ludowej, ale i praktyką słowotwórczą dialektów żmudzkich, litewskich i białoruskich pozostaje żywotność złożeń, obecnych w różnych rękopisach Juszkiewicza; obok formacji neutralnych typu *cedziworek* PL 7 'worek płócienny do cedzenia', w SWil bez kwalif., *drewowoz* L MI 13 || *drzewowoz* L Mdr 8 'czas zwożenia drewna', *gnojowoz* 'czas wywożenia nawozu na pole' L MII 37v, *kłosozbior* (*czas zbierania kłosów*) || *kłosoryw* L VI 12, *listonos* L GI 43, *łapcioplat* 'wyplatający łapcie' L VI 47, *ziarnowoz* (*woziciel ziarna*) L GI 45, GII 85, *ciężaronos* L NI 4, Ndr 76, *małojad* L MII 24, por. gwar. (o człowieku i zwierzęciu) *małojadek* || *małojadka* KSGP, *mięsojad* L MII 36, Mdr 34, *owcowodz* 'owczarz' AI 105 || *baranowodz* L AII 173, *borowodz* 'borowy' L BI 8, *prątkorob* L Ndr 98 || *prątkorób* L Ndr 86, *wołopas* RLR 22, *jamokop* (*grabarz*) L DII 93, *konopas* 'pasterz koni' L AI 63, AII 107, AIII 63, *konopodziob* L KI 9 || *konopiodziob* 'o wróblu wydziobującym konopie' KII 36, *kosogór* (*ukos, odgórze, bok góry*) L AII, 22, 156 || *kosogór* (*nadurwisek, nad krętem*) L AII 154, *owcorez* || *baranorez* L AII 173, *koziobrod* (ziele) L OI 2, por. gwar. *koziobrod* || *kozibroda* KSGP, *grudomroz* 'sucha gruda' L GI 45, GII 85, *brodogol* L BIII 16, wg SWil 'cyrulik' nieużyw., *glinokop* L MI 29, MII 59v, *jeżorez* L EII 6, *prątkorob* L NI 9, *trumnorob* L GI 35, GII 65, *żarnokuj* L GII 43 występują w jego polskich przekładach licznie złożenia ekspresywne o zróżnicowanej strukturze, np.: *darmojad* L DI 44, DII 104, PL 12, znane także Iwińskiemu [I, 164], w znacz. 'próżniak, darmozjad' szerszy zasięg gwarowy SGP PAN V 382, por. gwar. wil. *darmojèd* OPJW 75, *chwalibog* (*pobożny*) L DI 16, por. *chwalibóg* 'człowiek lubiący się chwalić, samochwała' Mp płd. SGP PAN IV 152, *jednojajca* 'samiec o jednym jaju' L VI 25, *dziwostroj* (*komedijant*) L MI 20, *miękojaj* 'człowiek uległy' L MII 48v, *misoliz* L BI 22, BII 38,

BIII 48, *smarkoliz* L SI 42, *smarowoz* L SI 38, por. 'brudas' z okolic Biłgoraja i Włodawy KSGP, *wodkopój* L AII 106, *wiatrogłow* L VI 19, *obwisłouch* L LI 11 || *abłauch(a)* L LI 4, (*być abłauchem, niezręcznym*) L AII 52, w KSGP *obłaucha* jako przezwisko z okolic Sejn, z pow. wil.-troc. potwierdzam też *obłauch(a)* || *abłauch(a)* pogard. 'niedorajda' PJPG 143, *abłauch* 'ts' jako rzadkie z gwar wil. RSWJ I 97, *okodzior* || *drapieżny* L AII 8, AIII 4, *psołup* L ŠI 25, *błotowłok* 'włóczęga' L PI 144.

Zastanawiająca jest również produktywność rzeczownikowych formacji prefiksalnych z *nad-* (nieobecnych w staropolszczyźnie w świetle danych K. Kleszczowej, 1996) w rodzaju *nadbrózdek, nadbrózdzie* L AI 13, AIII 15, *nadchlewie* L AI 13, AII 25, AIII 15, *nadkieszonek* L AI 11, *nadmiedzek* (*brzeg miedzy*) L AI 12, AII 21, *nadoczek* (*wklęsłość nad powiekami pod brwią*) L AI 12, AII 21, AIII 24, *nadogonie, nadogonek* L AI 13, AII 25, *nadpis* L AI 13, AII 23, AIII 14, *naduszek*[72] L AII 21, *nadtył* L AII 24, AIII 14, *nadurwisek* L AII 154, AIII 88, *nadbocze* L AI 13, *nadbrzezek* L AI 11 || *nadbrzeżek* L AII 18, *nadsyp* L AII 27, których rozpowszechnienie w polszczyźnie Juszkiewicza należałoby wiązać z kalkowaniem litewskich rzeczowników z prefiksami *ąn-* (*an-*), *ąnt-* (*ant-*).

Bardzo liczne w zasobie leksykalnym szlachty kowieńskiej XIX w. są nawiązania do staropolskiego systemu nominalnego[73] [por. K. Kleszczowa, 1996, 34–40, 68–71, 139–143, 146–155, 166–168], głównie do odczasownikowych nazw wykonawców czynności, rzadziej do odrzeczownikowych i odprzymiotnikowych nazw subiektów (nosicieli) cech i stanów z formantami:

-ca: *borca* ŁLP J1, *dzielca* L DI 4, DII 11, PL 15, *jedca* L EI 1, EII 1, *kładca* L DI 11, *łakomca* L GI 1, *żerca* EII 1, *melca* L MI 4, Mdr 24, *modlca* L MI 4, *grabca* L GI 39, *odbywca* L AI 67, AII 113, *palca* L PI 10, DII 30-31, *pelca* L RI 9, *potwarca* PL 65, *przyczyńca* PL 71v;

[72] M. Marszałek i J. Mędelska [1999, 53] potwierdzają z międzywojennej polszczyzny kowieńskiej derywat *nadusze* 'miejsce nad uchem'.

[73] Przytoczony niżej materiał wykazuje pod względem strukturalno-semantycznym bardzo wyraźne zbieżności z leksyką ujętą w SL, którą T. Lewaszkiewicz [1980] klasyfikuje jako osobliwości panslawistyczne S. B. Lindego. AJ nie miał nic wspólnego z teoriami stworzenia wspólnego języka słowiańskiego, nie wiadomo też nic o tym, czy wykorzystywał SL, teoretycznie mógł do niego dotrzeć, bo wydanie 2. słownika ukazało się w 1854 r., a gromadzenie swoich zbiorów AJ rozpoczął od 1850 r. Wyraźne zbieżności z materiałem Lindego tłumaczyłabym jednakże nie „zapożyczeniami materiałowymi" z SL, czy zabiegami tworzenia sztucznych form słowiańskich, lecz przede wszystkim archaicznością leksyki kowieńskiej, kontynuującej staropolskie modele nazewnicze.

-(*i*)*ciel* || -(*y*)*ciel*: *bodziciel* (o krowie) LBI 1, BII 1, *broniciel* L GI 23, *chełpiciel* (*samochwał*) L GI 24, w SWil bez kwalif.; *garniciel* L KI 85, KII 398, *grabiciel* L GII 73, *gromiciel* L BI 9, *gryziciel* L GI 48 || *gryzak* L GII 91, *lzyciel* L DI 14, *gubiciel* L GI 49, GII 92, *nagliciel* (*do roboty*) L GI 5, GII 8, *opatrzyciel* L AI 36, AII 62, *paliciel* L DI 10, *prosiciel* L MII 31, *przepusciciel* L PI 23, *płaciciel* L MII 57v, *rozjuszyciel* L KI 41, *straszyciel* L BI 2, 9, *robiciel* L MI 20, DI 15, *moczyciel* L MI 26, MII 50, *lubiciel* (*miodu*) L MII 27, *łudziciel* L VI 37, *orzezwiciel* L GI 5, *traciciel* L GI 4, *uderzyciel* PL 101v, *wskaziciel* L PI 35, RI 20, *zwodziciel* L VI 36, *tańczyciel* ŁLP D3, *wrociciel* 'ten, który przerzuca ziemię' L VI 30;

-(*n*)*ik*: *kielbasnik* L DII 41 || *robiciel dešry* 'kiełbasy' L DI 15, *walecznik* PL 101v, *targownik* PL 96, por. SL 'handlarz, kramarz, przekupień', *chędożnik* (*wychudkow, ulic miasta*) ŁLP L11, *piechotnik* LPI 79, w SWil 'pieszy żołnierz' bez kwalif., *pieniężnik* 'mający dużo pieniędzy' L DI 18, stp. 'człowiek trudniący się wymianą pieniędzy' [zob., s. 185], *pirożnik* L PI 78, wg SWil 'ten, co pirogi robi, przedaje lub jadać je lubi', por. lit. *pyrãgininkas* 'ciastkarz, cukiernik' LLKŻ 353, DLKŻ 586, *bezładnik* L MII 66, *walusznik* L VI 22 'obsługujący *walusz*' [zob., s. 179]; *czatownik* (*szpieg*) L DI 20, w SWil 'czyhający, czatujący na co; stróż nocny, obozowy, szyldwach' bez kwalif.;

-*acz*: *błąkacz* PL 3, *charkacz* L KI 75, *czychacz* (*na gotowe*) L GI 12, *macacz jaj* L KI 58, ČI 7, Č II 7, *matacz* 'kłamca, krętacz' PL 36, *łamotacz* L LI 24, *łykacz* L MII 22, *mrugacz* L MII 50, 50v, *nabawiacz* (*strachu*) L BII 15, B III 18, *nabywacz* PL 40v, *napędzacz* (*do roboty*) L GII 8, *podpieracz* || *odpieracz* (*scian*) L AI 90, L AII 148, *podrzezniacz* PL 60v, *podstrzegacz* PL 60v.

W zasobie leksykalnym AJ zaznaczają się też neutralne pod względem semantycznym nazwy lokatywne na:

-(*n*)*ik*: *cielętnik* (*łąka ogrodzona*) L AI 31, AII 55, AIII 32, notuje również Iwiński [I, 127], SGP PAN IV 92 jako 'pastwisko przeznaczone dla cieląt' z pow. wil.-troc., SWil bez kwalif., *dzienik* L DI 12 || *dzienik* (*bydła*) L DII 55 || *dzienik* (*dziedziniec chlewny*) L LI 2, L Bug z1, *dziennik* jako dziedziniec przed zabudowaniami gospodarskimi poświadcza JMŁD 10 z pow. kiejdańskiego (okolice Datnowa), geografia płn.kres. w znacz. 'miejsce przed chlewem (oborą); miejsce, gdzie dawniej odpoczywało bydło' KSGP, w SWil *dziennik* z kwalif. posp. 'miejsce ogrodzone żerdziami lub dylami, służące do zamykania bydła w lecie

podczas silnego upału, gdy zaczynają dokuczać bąki', *kacznik* (*chlew dla kaczek*) L AI 13, AII 22, też jako 'miejsce na podwórzu wydzielone dla kaczek' PL 23, szerszy zasięg gwarowy w znacz. 'chlew kaczy' KSGP, *karmnik* PL 24, w KSGP jako 'chlew, gdzie się tuczy wieprze' z okolic Białej Podl. i Litwy, jako 'pomieszczenie dla wieprzy' z Przemyskiego, Maz, *swinik* PL 92 || *swiniarnik* L KI 21, warianty *swinnik* || *swiniarnik* też u Sutkiewicza [1848, 145], w SL *świnnik* 'świni chlew', ts. na Kasz KSGP, z pow. wil-troc. *świniarnik* 'chlew dla świń (często przybudówka)' RSWJ II 73, *świnarnik*, *świniarniczek* 'odrębne pomieszczenie dla świń lub tylko zagroda w chlewie, oddzielająca świnie od krów czy owiec' z pow. kiejdańskiego (okolice Datnowa) JMŁD 10, 16;

-(*l*)*nia*: *kąpalnia* L MII 21, 21v, por. ros. *купальня*, *susznia* 'suszarnia' L DżII 2, Dżdr 384, *płukalnia* L VI 22 'miejsce, w którym się płucze', *szczalnia* L MII 56.

Godną odnotowania kategorią strukturalno-semantyczną w badanym materiale są rzeczowniki kolektywne[74] od nazw roślin z przyrostkiem *-ak* lub rzadziej *-nik*[75]: *chrósniak* L BI 36 || *chrusniak* L BII 56, *dzięcielniak* 'miejsce porośnięte dzięcielinę' L DII 65, *maczniak* || *makowisko* L AI 3, AII 5, Adr 4, *jasioniak* L VI 7, *brzozniak* L BI 13, 17, BII 23, 29, BIII 36, ŁLP B4, ts. Sutkiewicz [1848, 49], *łozniak* L BI 20, BII 36, BIII 45 || *łoźniak* L Bdr 220, *wierżbniak* L GI 31 || *wierzbniak* L GII 57, *odrostnik* (*miejsce pokryte odrostkami*) L AII 163, Adr 169 || *odroslnik* L AI 88, *olszniak* L AI 7, AII 13v, AIII 8, *osiniak* (*las osinowy*) L AI 56, AII 37, por. także *trzciniak* w rejestrze Sutkiewicza [1848, 165].

Charakterystyczne dla socjolektu szlachty kowieńskiej (ze względu na frekwencję) są nazwy czynności, procesów i stanów, jak i nazwy wytworów (rezultatów) czynności i stanów, powstałe w wyniku derywacji paradygmatycznej, np. *gryz* (*bol wnętrzny*) L GI 49, GII 92, *roztwor* (*książki*) L AII 155 || *roztwór* (*książki*) L AIII 88,

[74] Przyjmuję tu szerokie rozumienie collectivów, por. przegląd stanowisk na ten temat w: G. Habrajska, 1998, 119–121 oraz R. Grzegorczykowa, J. Puzynina, 1984, 383.

[75] K. Kleszczowa, 1996, 151 kwalifikuje tę grupę nazw jako odrzeczownikowe formacje lokatywne. Trzeba jednak podkreślić, że niezależnie od tego, jakiej klasyfikacji formalnej dokonamy, nazwy odzwierciedlające zbiorowiska roślinności należą w zasobie leksykalnym szlachty kowieńskiej do produktywnej klasy słownictwa. O tym, że są one bardzo ważnym składnikiem północnokresowej leksyki przyrodniczej świadczy także ich obecność w innych odmianach terytorialnych, np. w języku polskim Nadberezyńców, ludności polskiej rozsianej po wsiach, zaściankach i chutorach dawnego powiatu bobrujskiego, por. L. Bednarczuk, 1999, 208. Autor znajduje także dla nazw na *-nik* liczne zbieżności z formami białoruskimi.

Adr 160, *odcior* (*odwycieranie lnu*) L AII 133, *odkaz* (*zrzeczenie*) L AI 100, AII 165 || *odkaz* (*zrzeczenie się czego*) L Adr 172, *odwag* || *odważenie* L AII 160, *uchwyt* (*czasu wolnego dla siebie*) L NI 21, Ndr 111, *wychod* PL 115, *odrys* (*portret, odbicie w wodzie*) L AII 85, 138, jak i derywacji sufiksalnej, np.: *odczerpka* (*przy ważeniu jadła*) L AII 140, *odwiewki* (*ziarny*) L AII 164, *urywka* PL 104, *wydziorka* (*z drzewa*) L DI 27, DII 72, *wczepka* (*co się plącze, wczepia do odzienia, np. trzaska, polanko*) L AII 138, *popojka* L MI 1, ŁLP Dż 2 || *popójka* (*po dokonanej ugodzie*) L Mdr 4, *odkrajka* L AII 155v, *okrojka* (*chleba*) L AII 42 || *okrajka* (*np. chleba około bochona*[76]) L AI 24, por. *okrojka* w znacz. 'okrągła kromka chleba, glonek' z okolic Garwolina KSGP, *osuszka* (*na odkrojonem chlebie*) L AI 48, AII 84, por. *osuszek, osuch* 'suchar' SWil.

Znacznie mniej liczne w zasobie leksykalnym Juszkiewiczów są rzeczowniki abstrakcyjne, wyraźnie zaznaczającą się klasę stanowią jedynie nazwy odprzymiotnikowe na *-ość*[77], a wśród nich regionalnie nacechowane formacje typu *gorszkość* (*gorycz*) PL 18v || *gorżkość* RLR 25, *głupość* RLR 14, *jalkość* L GI 5, 26 || *jałkość* L GII 7, *letkość* || *lekkość* RLR 34, *ciepłowatość* RLR 9, *zorkość* LVI 4.

Nie znajduje wyrazistego odzwierciedlenia w rejestrze AJ tendencja do nadużywania form zdrobniałych jako charakterystycznej cechy uzusu kresowego. Deminutywa rzeczownikowe pojawiają się natomiast częściej w materiale polskim JJ, są to zarówno modele słowotwórcze zadomowione w XIX-wiecznej potocznej polszczyźnie płn.kres., np. *ogródczyk* RLR 8, *żurawczyk* RLR 13, *wolik* RLR 22 [por. SPK 1984, III, 54, 71; Z. Sawaniewska-Mochowa, 1990, 12], jak i rozpowszechnione w gwarach polskich nazwy pomniejszające typu *okneczko*, *desczeczka* RLR 34, *kaczeczka* RLR 1 [por. W. Cyran, 1977, 50–51].

[76] Postać fonetyczna *bochon* z refleksem przejścia *ъ > o [odnotowana też w słowniku Grossa, s. 138] była już znana polszczyźnie północnokresowej w XVIII w., KJPW 90 sygnalizuje wpływ ruski, OJPW 67 białoruski, dziś jest to już forma zleksykalizowana, potwierdzam ją od informatorów z pow. wil.-troc., SGP PAN II 319 z okolic Suwałk.

[77] Nazwy abstrakcyjnych cech na *-ość* są w polszczyźnie klasą otwartą, nieustannie pomnażaną, pomimo istnienia pewnych ograniczeń o charakterze semantycznym i formalnym, por. J. Puzynina, 1984, 358–359.

5.3. Czasowniki prefigowane

Historyk języka, czerpiący materiał ze słowników przekładowych, jest zmuszony do znacznej ostrożności w formułowaniu wniosków na temat zasobu leksykalnego historycznej odmiany socjolektalnej, badanej na podstawie tego typu źródeł. Przed „sztucznymi", potencjalnymi formami, które powstają w wyniku słowotwórczej pasji leksykografów, dążących do zachowania swoistej „symetrii" przekładu przestrzegała już K. Handke [1976, 153–157], wskazując na częste zabiegi wypełniania przez translatora odpowiednimi neologizmami słowotwórczymi wolnych, ale możliwych w danym systemie słowotwórczym, miejsc. Czy takie praktyki stosował również A. Juszkiewicz, który musiał podać ekwiwalenty polskie dla gwarowej i potocznej leksyki litewsko-żmudzkiej?

Najbardziej intryguje w materiale polskim Juszkiewicza liczebność prefigowanych czasowników (zwrotnych i niezwrotnych), których obecność w polszczyźnie szlachty kowieńskiej tłumaczę niżej dwojako: z jednej strony dostrzegam tu silne wpływy miejscowego substratu i transpozycję odpowiednich litewskich formacji prefiksalnych, a z drugiej — kontynuację staropolskich i średniopolskich czasowników prefigowanych, wyrażających aspekt dokonany. Nie można też pominąć w opisie omawianych czasowników zgodnie z zastosowaną do analizy materiału regionalnego metodą perspektywy paraleli i kontekstu, pewnych zbieżności strukturalno-semantycznych z formami rosyjskimi czy białoruskimi. Zauważone podobieństwa wynikają też z faktu, że leksykograf chętnie używa formacji zawierających stare (ogólnosłowiańskie) podstawy czasownikowe. Niemniej rosyjskie odpowiedniki prefiksalne powinny być, dla kompletności opisu, brane pod uwagę w dociekaniach nad genezą poszczególnych leksemów „kowieńskich", choć zasygnalizowane pokrewieństwa nie są tak oczywiste, by można było wyłącznie wpływami rosyjskimi uzasadniać rozpowszechnienie samej tendencji słowotwórczej i zaskakującą produktywność czasowników prefigowanych w regionalnej odmianie socjolektalnej, por.:

lit. *at-* > pol. *od-* (*ode-*), np. lit. *atkùrsti* — pol. *odgłuchnąć* (*odzyskać słuch*)[78]

L Adr 130, zob. *zagłuchnąc*, s. 127; lit. *atklìbinti* — pol. *odruchać* 'wprawić coś

[78] Dokładne oddanie znaczeń omawianych czasowników prefigowanych jest czasami kłopotliwe. W pierwszej kolejności podaję definicje lub konteksty polskie zapisane przez samego AJ, czasami uzupełnione przez redaktorów w drukowanej części *Słownika litewsko-*

w ruch, rozruszać np. nogę stołu' L AII 125, Adr 127; lit. *atkrùsti* — pol. *odruchać się, odżyć* L AII 127v, *rozruszać się, ożywić się* L Adr 129; lit. *atlégti* — pol. *odwilżec się* L AI 78, *odpuscić się* L AII 129, *odelgać, odlegać się, zelżeć* (*o zimnie, mrozie*) L Adr 132, por. ros. *омнусмумъ* 'ociepleć' Dal II 619; lit. *atnoréti* — pol. *odchcieć* L AII 134, *odechcieć się, przestać pragnąc* L Adr 138; lit. *atríti* — pol. *odełknąć* L AII 139 || *połknąć nazad* L Adr 143; lit. *atsvalninti* — pol. *odswobodzić* 'uwolnić' ŁLP A17, SWil przest. 'uwolnić, wyzwolić, wybawić', JPPW 346 *oswobodzić* 'zwolnić (o pomieszczeniu)' z polszczyzny powojennej prasy wil. jako kalka semantyczna z ros., por. *освободить* 'wypuścić, zwrócić wolność, uwolnić' Dal II 575; lit. *atpléšti* — *odedarc* L AI 83 || *odedarć* 'odedrzeć, oderwać' L AII 135v, por. ros. *отодрать* 'ts.' Dal II 610; lit. *atrajtótiliti* — pol. *odkocić* (*rękawę*) 'zakasać (rękawy)' L AII 137, zob. *kaczać, kocić*, s. 161; lit. *atsiésti* — pol. *odjeść się* 'przybrać na wadze, odżywić się' L AI 87, *odkarmić się, utucznić się, potłuścieć, przyjeść się* L Adr 147, ESJP II 375 podaje *odjeść się* 'przestać jeść' 1776 r. (z Krasickiego) i stmaz. *otjeść* 'odżywić się' (o wygłodzonym bydle) 1426 r., SWil *odjeść* jako przest. w znacz. 'najadłszy się do syta, jeść przestawać; nasycać się', por. ros. *отъесться* 'przybierać na wadze, tłuścieć, odkarmić' Dal II 636; lit. *atsikurnéti* — pol. *odchwycić się* (*przyjść do siebie po zemdleniu*) L AII 146, Adr 150, SWil *odchwycić* 'na powrót chwytać, np. oddech, porywać'; lit. *atsikùrti* — pol. *odchwycić się* (np. po

---

polskiego. Jeśli nie dysponuję takimi danymi, to próbuję ustalić znaczenie formy „kowieńskiej" na podstawie kontekstów litewskich i tłumaczeń rosyjskich. Szczegółowy opis znaczenia omawianych czasowników prefiksalnych wymaga wręcz wprowadzania do definicji wyrazów, które w słownikach języka polskiego [np. w ISJP] kwalifikowane są jako słowa potoczne. Rozstrzyganie, czy omawiane formacje prefiksalne nie są tylko słowotwórczymi neologizmami AJ, utworzonymi sztucznie jako ekwiwalenty haseł litewskich i żmudzkich, ułatwia perspektywa paraleli i kontekstu. Istotne znaczenie mają tu potwierdzenia materiałowe i rozstrzygnięcia SWil. Z tym słownikiem porównywał J. Juszkiewicz polskie słownictwo AJ, przygotowując rękopisy brata do druku. Pisał na ten temat do Baudouina de Courtenay w liście z 2 września 1884 r.: *pomaga tu mi słownik Polski Olgebranda* (sic!), *którym jednak z uwagą korzystam* KJJ 281. Doceniając historyczne i dokumentacyjne znaczenie spuścizny rękopiśmiennej AJ, staram się przytaczać odpowiednie zapisy litewskie, podobnie jak i polskie, w oryginalnej grafii, z jednym wszakże wyjątkiem: normalizuję, wzorem redaktorów i wydawców *Słownika litewsko-polskiego*, sposób zapisywania przez Juszkiewicza zakończeń bezokolicznikow litewskich, wprowadzając konsekwentnie *-ti*. Nie uzupełniam, ani też nie poprawiam oznaczeń akcentu, choć odbiega on niejednokrotnie od współczesnej normy języka litewskiego, por. V. Vitkauskas, 1995.

chorobie) L AII 146, Adr 151; lit. *atsisèkti* — pol. *odsledzic* (*odszukac np. sladami*) L AI 91, *odsoczyć, dójść śladami* 'wyśledzić' L AII 150v, Adr 153, por. ros. *отслéдить* 'wyśledzić (zwierzę)' i *отсочить* 'odzyskać, znaleźć' Dal II 624, 625, SWil tylko ndk. *soczyć* 'sidła, sieci zastawiać na kogo, podchodzić kogo'; ogpol. *osaczyć* 'otoczyć, okrążyć' ISJP I 1185; lit. *atsitáuškinti* — pol. *odplaskać się* L AII 151, *zbijać się, zużywać się plaskaniem* '(o biczu) zdeformować się wskutek częstego używania' L Adr 156, por. pot. *rozklapać się* (o butach) ISJP II 476; lit. *atžėldinti* caus. — pol. *odroscic* L AI 101 || *odrościć, wyrościć trawę* L Adr 173, *odrościć* 'spowodować, że odrosło' (XVI w.) ESJP II 385, SWil bez kwalif., inny odcień znaczeniowy ma notowany przez JPPW 462 z języka powojennej prasy wil. czasownik *wyrościć* 'wyhodować, uprawiać' zakwalifikowany jako białorutenizm (błr. *вырасцiць*), który znalazł oparcie w ros. *вырастить*, por. też ros. *отра(о)стить* 'ułatwić, spowodować rośnięcie czegoś' Dal II 620;

lit. *ap-*, *api-* > pol. *o-*(*ob-*, *obe-*), np. lit. *apgailáuti* — pol. *obżałowac* L AI 17 || *obżałować* 'pożałować kogoś' L AII 32v, postać z *ob-* z odsyłaczem do *żałować* odzwierciedla KSGP z Kaszub, to samo źródło odnotowuje formę imiesłowową *obżałowany* 'rozżalony' z okolic Poniewieża, *obżałować* 'opłakać' z międzywojennej polszczyzny kowieńskiej poświadcza OPK 54[79], podobieństwo z dawnym terminem prawnym *obżałować* 'oskarżyć, obwinić' (XIV–XVIII w.) ESJP II 357, por. także ros. *обжаловать* 'zaskarżyć' Dal II 482, jest wyłącznie formalne; lit. *apkánsti, apkąsti* — pol. *obkąsac* L AI 26 || *obkąsać* L AII 45 'pokąsać, przygryźć, nagryźć', *przykąsić język* L Adr 44[80], por. ros. *обкусать*

[79] Postać prefiksalna *obżałować* 'użalić się nad kimś' potwierdzona została również z polszczyzny północnokresowej doby powojennej (ze źródła wydanego w Kownie w 1941 r.), por. J. Mędelska, M. Marszałek, *Kowieńskie „Nowe czytanki": nowe państwo, nowa ideologia, nowy język*, „Przegląd Polonijny" 2002, XXVIII, 1, s. 108.

[80] J. Mędelska i M. Marszałek [2001, 264] w związku z „kowieńską" formą *zakąszony* 'przygryziony' dowodzą, że *kąsać* 'gryźć' odnosi się obecnie w polszczyźnie ogólnej tylko do zwierząt, w północnokresowej — także do ludzi, co w regionalnej odmianie można tłumaczyć wpływem semantycznym błr. *кусаць*, ros. *кусать*. Choć dziś istotnie *kąsać* cofa się w języku ogólnym na rzecz *gryźć* (ISJP I 610 podaje jednak pewne konteksty odnoszące się do osób), to w polszczyźnie szlachty kowieńskiej ten stary (ogsłow.) czasownik, derywat od **kąsъ*, jak i formacje prefigowane występowały bez ograniczeń, nawiązując do stp. *kęsać, kąsa, pokęsać* (od XV w.) oraz XVI-wiecznych form z prefiksami *na-, o-, prze-, u-, za-*, wrażających aspekt dokonany SSE II 121, ESJP I 654.

'objadać, ogryzać' Dal II 491, zob. *odkąsić*, s. 148; *wkąsić*, s. 127, *zkąsić*, s. 130; lit. *apklujkinti* — pol. *obałamucic* 'zbałamucić, otumanić, odurzyć' ŁLP A7, por. ros. *обаламутить* 'oszukać, zauroczyć, ogłuszyć, otumanić' Dal II 469; lit. *apknókti* — pol. *obrukać się* 'wybrudzić (się), zbrukać' L AII 59, SWil posp. 'brudzić się, walać się brudem ze wszech stron', por. też *ubrukać* (XVII w.) ESJP I 80; lit. *apgirdyti*, *apgýrdinti* caus. — pol. *opoić* (człowieka lub konia) 'upić, upoić, napoić z nadmiarem' RLR A1, L Adr 33, SWil z ods. do *opajać* 'do zbytku poić', por. ros. *опоить* 'dawać pić z nadmiarem i w nieodpowiednim momencie, upić, napoić zgonionego konia' Dal II 558; ESJP II 678 wiąże postaci prefiksalne *na-*, *o-*, *prze-*, *u-*, *s-poić* z **poj-i-ti*, ogsłow. czasownikiem kuzatywnym do **piti*, zob. *opojek*, s. 194, *podpojony*, s. 152, *zapoić*, s. 127; lit. *aplàkti* — pol. *obloktac nie co* L AI 31 || *obłoktać nieco* '(o psie) zacząć chłeptać jakiś płyn' L AII 51, AIII 30[81], por. ros. *облокчить*, *облокать* || *олокать* '(o psie) wychłeptać, pochłeptać, wylizać' Dal II 496; lit. *aplą́mditi*, *aplą́mdyti* — pol. *obłamotać* 'obłamać, pognieść, poobrywać' L AII 51, 52, Adr 50, zob. *łamotać*, s. 145; lit. *apkársti* — pol. *ogorksznieć* 'zgorzknieć (o potrawie)' L AII 46, *ogorzknieć*, *gorzknieć*, *stać się gorzkim* L Adr 45; lit. *apkártinti* caus. — pol. *ogorksznić* L AII 46, *ogorznić*, *robic gorzkim* L Adr 45, SWil *ogorznąć*, por. ros. *огоркнуть* '(o produktach, zwłaszcza tłuszczach) stać się gorzkim, zepsuć z powodu długiego przechowywania, zjełczeć' Dal II 536; lit. *apdérkti*, *apdérgti* — pol. *opeckać* L AII 30, *opaskudzić*, przen. *oczernić*, *oszkalować* L Adr 30, 'ubrudzić' z okolic Sokółki KSGP, zob. *peckać* (*się*), s. 151; lit. *apiparkṹti* — pol. *okrostawieć*, *oparszywieć* L AII 39, AIII, 24, Adr 39, SWil *okrostawiéć* 'zostać osypanym krostami', *oparszeć*, *oparszywiéć* 'pokryć się parchami, stać się parszywym', por. ros. *окоростеть*, *опаршиветь* Dal II 552, 560, w polszczyźnie używane też były postaci bezprefiksalne *krostawieć* i *parszywieć* (XVI w.) ESJP I 823; II 505, SWil bez kwalif.; lit. *apsùlpti* — pol.

[81] J. Mędelska, M. Marszałek [2001, 264] podają z międzywojennej polszczyzny kowieńskiej postać *wyłektać* 'wychłeptać', którą kwalifikują jako gwarową, wskazując na paralelę z ros. *вылоктать*. Pomimo przywołanych zbieżności z czasownikami rosyjskimi formy regionalne używane przez szlachtę litewską nie muszą mieć bezpośredniej genezy rosyjskiej, mamy tu bowiem do czynienia ze starą (ogsłow.) podstawą, por. psł.* *lokati* 'wciągać płyn lub płynny pokarm językiem jak pies, kot, chłeptać, zlizywać z odgłosem', stp. *łokać* i *obłokać się* BSE 311, SSE V 152–153, ESJP II 101, por. też używane w podobnych znaczeniach lit. *lákti* DLKŻ 406 i gwar. *aplàkti* L Adr 50.

osmoktac L AI 52 || *osmoktać* L AII 90, *wyssać* (*plastr miodu*) L Adr 87, por. ros. przest. *осмоктать* '(kości, palce) obessać, oczyścić wargami i językiem' Dal II 580, zob. *osmoktać*, *smoktać*, s. 169; lit. *apsikubúrdyti* — pol. *oczubac się* L AI 41 || *oczubać* 'wziąć się za czuby, pokłócić się' L AII 70, w polszczyźnie ogólnej tylko postać ndk. *czubić się* ISJP I 228; lit. *apsimìžti* — pol. *obszczać się* L AI 42 || *obeszczać się* 'zasikać się, zlać się' L Adr 70, SWil *obszczać* z ods. do *oszczać* 'szczać na kogo, szcząc uryną oblewać'; lit. *apsivąndenũti* — pol. *owodnieć*, *obracać się w wodnistość* L AII 81, *robić się wodnistym* L Adr 79; lit. *apsismurglioti*, *apsismúrgloti* — pol. *owozgrzywić się*[82] (*flegmą*), *opeckać się* L AII 76v, 77, *owozgrzywić się*, *zawalać się smarkocinami* L Adr 74, por. ros. *завозгривить* 'zabrudzić, zapaskudzić smarkami' Dal I 508; lit. *apsipukũti* — pol. *opuszyć się* 'pokryć się puchem' L AII 74, Adr 72, SWil *opuszyć* dk. i *opuszać* ndk. 'nadymać; puchem lub piórami okładać, podszywać futrem, błamem', por. ros. wieloznaczne *опушиться* Dal II 570; lit. *apdabóti* — *opilnowac* L AI 15 || *wypilnować* 'upilnować, ustrzec, ochronić' L AII 30, AIII 18; lit. *apklújkti* — pol. *oczmucić się* (*od pijanstwa*) L AII 49v, *odurzeć* (*od trunku, gorzałki*) L Adr 48 'odurzyć się (alkoholem)', zob. *czmucić*, s. 137, *rozczmucic się*, s. 169; lit. *apkeliauti*, *apkeláuti* — pol. *opodróżować* 'zjeździć, odwiedzić różne miejsca' L AII 47, lit. *apžargìnti*, *apžargìnti* caus. — pol. *okaraczyć* (*wziąć między kroki*) L AII 102, 104v, KSGP jako 'okraczyć, siąść na coś wierzchem, objąć nogami' z okolic Sejn, to samo znaczenie ma też ros. *окарачивать* Dal II 548, zob. *rozkaraczyc*, s. 153; lit. *apibłùsti* — pol. *osałupić się* 'stać się sennym' L AII 38, AIII 23, Adr 37; lit. *apipauškéti* — pol. *opęcherzeć się* L AII 40, AIII 24 || *opęcherzyć się* 'wzdymać się, podnosić się' L Adr 39, por. ros. *опузыриться* 'wzdymać się, napęcznieć, nabrzmieć' Dal II 569;

lit. *ant-* (*ąnt-*) > pol. *na-*, np. lit. *antsésti* — pol. *nasiąść* 'przysiąść, nawsiadać' L AII 24, AIII 14, Adr 24, por. ros. *насесть* '(po)nawsiadać', także przen.

[82] Słowniki języka polskiego formy prefiksalnej nie notują, potwierdzają natomiast bez kwalifikatora postać *wozgrzywieć*, którą np. SWil definiuje jako 'stawać się wozgrzywym', z kolei *wozgrzywy* to ten, 'któremu z nosa ciecze wozgrza, czyli smark; smarkaty'; podstawowe *wozgrza* 'flegma, smarki' BSE 631 zestawia z cerkiewnym i ruskim *vozgrja* i uznaje za prasłowo. Wsród licznych użyć gwarowych, por. np. *wozgier*, *wozgry*, *wozgrza*, *wozgrzaciny*, *wozgrzesz*, *wozgrzewielina*, *wozgrzyć się*, *wozgrzywiec*, *wozgrzywny*, *wozgrzywność*, *wozgrzywy* KSGP, ISGP II 479 także brakuje postaci prefigowanej.

'wsiąść na kogoś, przyczepić się, przylepić się' Dal II 390, postać *nasiąść się* 'uczepić się kogoś' znam z gwar pow. wil.-troc.; żmudz. *ąntnerti, antnérti* — pol. *nanurzyć, nawleć* L AII 23, *nawlec, nanurzyć, nadziać* 'oblec, powlec (np. kołdrę, poduszkę)' L Adr 23, forma *nanurzyć* nie znalazła odzwierciedlenia w słownikach języka polskiego, w powszechnym użyciu dziś tylko czasowniki dk. *wynurzyć (się)* i *zanurzyć (się)*, w stp. liczniejsze formacje prefiksalne z *po-, u-, w-, wy-, za-nurzyć* || *-nórzyć* || *-norzyć* BSE 365, ESJP II 326; o ile *nanurzyć* jako transpozycja żmudzkiej formy prefiksalnej było wyrazem używanym tylko lokalnie, może nawet ograniczonym wyłącznie do idiolektu AJ, o tyle *nawlec* 'powlec, oblec' mieściło się w normie uzualnej polszczyzny XIX w., SWil bez kwalif. jako 'wkładać *nawłoczkę*, powleczenie na co' w następujących kontekstach: *nawlekać powłoczkę, pościel; nawlec krzesło, meble*; użycia *nawlec nawleczkę* potwierdzam od informatorów z pow. wil.-troc., por. ros. *навлекать, навлечь* 'pokrywać, nakrywać, naciągać, powlekać co, czym', zob. *nawleczka*, s. 164; lit. *ąntspėti, antspėti* — pol. *naparć się* L AII 24v, AIII 15, *napierać się* 'naciskać, domagać się' L Adr 25; SWil *naprzeć się, napierać się* 'uparcie czegoś żądać, natarczywie nalegać, gwałtem chcieć czego', pot. ISJP I 942;

lit. *nu-* > pol. *za-*, np. lit. *nulíbagauti* — pol. *zaubożyc (tj. doprowadzic do takiego stanu, ze zebrowac nie ma sił)* L NI 46, por. ros. *заубытчить* 'doprowadzić kogoś do upadku, ruiny finansowej' Dal I 584; lit. *nukalinti* — pol. *zanękać* 'znękać, pognębić' L NI 22, SWil bez kwalif. 'zamęczyć nękaniem', por. ros. *занукать* 'zamęczyć kogoś częstym poganianiem, zanudzić kogoś' Dal I 547; lit. *nuspirti* — pol. *zabryknąć (na drugą stronę)* 'bryknąć, czmychnąć' ŁLP A 24, por. ros. *забрыкнуть* 'wierzgnąć, kopnąć kogoś, pobić kopiąc' Dal I 503, zob. *przebryknąć*, s. 129; lit. *nudusinti* (chyba w związku ze słow. **dusiti* 'pozbawiać tchu, dławić', zachowanym tylko w pol. i czes. BSE 104, SSE I 181, ESJP I 311, por. też w rejestrze litewskim AJ *dusi̇nti, dusýti* 'dusić' L Ddr 370) — pol. *zad(ł)awic* 'zdławić, udusić' L NI 18, SWil *zadawić* z ods. do *zadławiać*, por. ros. *задавить* 'ts.'Dal I 516, blr. задавіць OPJW 76, 80[83], zob. *zadawic*

[83]Słowniki etymologiczne wskazują na obecność w polszczyźnie od XV do XVIII w. starego (ogsłow.) *dawić* 'dusić' (dziś gwar.) BSE 85, SSE I 147, ESJP I 252–253, jak i formacji perfektywnych *udawić, zdawić, zadawić*; wg ESJP **daviti* mogło być prastarym czasownikiem kauzatywnym o pierwotnie szerszym znaczeniu 'powodować zamieranie, śmierć' do niezachowanego w słowiańskim słowa o znaczeniu 'mrzeć'.

się, s. 128; lit. *nugargìnti* — pol. *zapoić* 'upoić, spić' L NI 190, SWil bez kwalif. w różnych znaczeniach: 'zacząć pić, pojąc zalać, pojąc o śmierć przyprawić', por. ros. *запоить* pot. 'przepoić, spoić, upoić' WSRP I 362, zob. *opoić*, s. 124, *opojek*, s. 194, *podpojony*, s. 152; lit. *nugélbėti* — pol. *zaratować* L NI 20, Ndr 108, znaczenie niejasne, *zaratować* może znaczyć 'poratować' (SWil bez kwalif. jako 'ratując za[po]biedz, wesprzeć'), jak i 'ratując zatracić', por. ros. *запатовать* 'zacząć ratować', *запатоваться* 'zapamiętać się w ratowaniu (ponad miarę)' Dal I 561;

lit. *nu-* > pol. *u-*, np. *nugíti* — pol. *uzdrowieć* 'wyzdrowieć, ozdrowieć' L NI 20, por. lit. *nugýti* '(o pryszczach, ranach) zagoić się' LRKŻ 442, *išgýti* 'wyzdrowieć, wyleczyć się' LLKŻ 163; lit. *nuglémbiti* — pol. *ugnębic* 'pognębić, zgnębić' L NI 20; lit. *numížinti* — pol. *usikac* 'posikać' L NI 28, SWil *usikać się*, *usiknąć się* 'moczyć się, szczać się'; lit. *nuvejzdėti* — pol. *uwidziec*, *stracic z oka* L NI 48, SWil *uwidzieć* jako 'spostrzec, zoczyć' i *uwidzieć się* 'przywidzieć się, ukazać się, pokazać'; lit. *nutikóti* — pol. *uczychac* (o kocie) 'czyhać, czatować, wyczekiwać (na kogoś, na coś') L NI 45, formacje prefiksalne od *czyhać* nigdy nie były w polszczyźnie używane, czasownik ten ma tylko aspekt niedokonany ESJP I 240, ISJP I 231–232, lit. *nutýkoti* słowniki przekładowe tłumaczą też jako 'przyłapać, przyłapywać' LLKŻ 290, 'podpatrywać, podchwytywać, wyśledzić (kogo, co)' LRKŻ 469, zob. *przyczychać*, s. 129;

lit. *už-* > pol. *za-*, np. lit. *užváginti* — pol. *zazłodzieic* 'zająć się złodziejstwem, zostać złodziejem' L UI 26, por. ros. *заворовывать*, *заворовать* 'stać się złodziejem, zacząć kraść' Dal I 510; lit. *užkùrsti* — pol. *zagłuchnąc* 'stracić słuch, ogłuchnąć' L UI 19, SWil bez kwalif. jako 'być zagłuszonym, nieco ogłuchnąć', por. ros. *заглохнуть* 'zamilknąć, zaniknąć (o mowie), zagłuszyć (o chwastach)' Dal I 513, zob. *odgłuchnąć*, s. 121; lit. *užmẽĺsti* — pol. *zamodlic* 'wybłagać' L UI 17, SWil tylko *zamodlić się* 'zagłębić się modląc', por. ros. *замолить* 'wybłagać (modlitwą), wymodlić przebaczenie czego' Dal I 539, pot. WSRP I 354;

lit. *į-* > pol. *w-*, np. lit. *įkabìnti* — pol. *wczepic* L Ł I 4, *uczepić*, *przyczepić* L Ł dr 513; lit. *įkąsti*, *įkánsti* — pol. *wkąsić* L Ł I 5, *ukąsić* L Ł dr 515, por. *wkąs* 'ukąszenie' w SWil z kwalif. nieużyw., zob. *obkąsać*, s. 123, *odkąsić*, s. 148, *zkąsić*, s. 130; lit. *įrakìnti* — pol. *wkluczyc* L Ł I 14, *włożyć* (*klucz*) *do zamku* L Ł dr 534; lit.

įgráužti — pol. *wgryść* L Į I 4, *nadgryźć* L Įdr 511, SWil tylko *wgryźć się* 'gryząc co, dostawać się do środka, wjadać się'; lit. *įkùsinti* — pol. *wnęcic* 'znęcić, przynęcić' L Į I 7, *skusić, pokusą do czego nakłonić* L Įdr 520, SWil *wnęcić*, przest. *wnącić* 'nęcąc wciągać, wwabiać, wprowadzać przez ponętę'; lit. *įkirméti* — pol. *wrobaczec* L Į I 6, *zrobaczeć* L Įdr 517;

lit. *iž-* (*iš-*) > pol. *wy-*, np. lit. *iżsiskùbinti, išsiskùbinti* — pol. *wyspieszyc się* L Į I 51, *pośpieszyć wyjść* L Idr 636, SWil *wyśpieszyć* 'z pośpiechem wygotowywać, śpiesznie robić, aby było gotowe na czas', zob. *wyspieszyć*, s. 131; lit. *iżžvejóti, išžvejóti* — pol. *wyrybowac, wyłowic riby* L Į I 61, *wyłowić* (*staw*) L Idr 664, w gwarach polskich tylko postać bezprefiksalna *rybować* (potwierdzona także z okolic Datnowa JMŁD 16) lub *wyrybić* ISGP II 239, 520; lit. *iżsiplógmiti, išsiplõgmiti* — pol. *wypsuc swój dom plciowy* L Į I 50, *rozklepać, zepsuć* (*swoje*) L Idr 633, SWil *wypsuć* 'psując wyniszczyć, wygubić';

lit. *pa-* > pol. *po-*, np. lit. *pasvejkéti* — pol. *pozdrowieć* 'wyzdrowieć' L PI 50, por. ros. *поздороветь* 'poprawić się na zdrowiu, wyglądać zdrowiej' Dal III 191; lit. *pasrúbti* — pol. *pochlobać* 'pochłeptać' L PI 48, w LRKŻ 533 odpowiednikiem lit. *pasriuõbti* jest ros. *похлебать* 'pochłeptać', ts. Dal III 298, zob. *pochlobka*, s. 151, *nachlobać się*, s. 130; lit. *padvisti* — pol. *posmiardnąc* 'zaśmiardnąć' L PI 8, w znacz. 'przejść smrodem' udokumentowane z dawnej polszczyzny ESJP II 913, zob. *nasmiardnąc*, s. 130;

lit. *pa-* > pol. *za-*, np. lit. *pasprìngti* — pol. *zadawic się* 'udławić się, udusić się' L PI 47, SWil w znacz. 'obwiesić się', por. ros. *задавиться* 'powiesić się' Dal I 517, WSRP I 392, OPJW 76 wskazuje na blr. *задавіцца*, zob. *zad(ł)awic*, s. 126;

lit. *pa-* > pol. *pod-*, np. lit. *papirkti* — pol. *podkupić* 'przekupić' L PI 30, SWil bez kwalif. 'przekupować, zjednywać kogo sobie, przechylać na swą stronę za pomocą datków', poświadczenia z międzywojennej i powojennej polszczyzny płn.kres. w JPPW 361, por. ros. *подкупить* 'przekupywać, ujmować, zniewalać' Dal III 151, WSRP II 101;

lit. *pa-* > pol. *z-* (*s-*), np. lit. *paklupti* — pol. *zpotknąc się, skopycic się* 'potknąć się' ŁLP P4, SWil bez kwalif. *skopycić się* 'potknąć się, pośliznąć się, powinąć nogę', nie notuje natomiast (*z-, s-*)*potknąć się*, por. ros. *спотыкнуться, спотыкнуться* 'natknąć się na coś, zawadzić nogą o coś, potknąć się' Dal IV 150, LRKŻ 493;

lit. *pra-* > pol. *prze-*, np. *praspíroti* — pol. *przebryknąć* 'wykopnąć' L PI 111, w pol. tylko postaci bezprefiksalne *brykać*, *bryknąć* '(o koniu) podskakiwać wierzgając, wierzgnąć', SWil bez kwalif., wg ESJP I 83 rutenizm, por. gwar. wil. *brykać nogami* 'kopać' RSWJ I 84, blr. *брыкаць*, ros. *брыкать*, *брыкнуть* 'kopać, kopnąć, wierzgnąć (jak koń)' Dal I 162, zob. *zabryknąć*, s. 126; lit. *prasapnűti* — pol. *przesnic*, *rozminąc ze snem* L PI 108, SWil w kontekście *prześnić noc* 'przemarzyć, przepędzić na sennym marzeniu', ze względów semantycznych wykluczam związek z ros. *переснуть* '(o rybach) być śniętym' Dal III 72;

lit. *pri-* > pol. *przy-*, np. lit. *prikénsti* — pol. *przycierpieć* 'ucierpieć' L PI 123, SWil jako 'ucierpieć z jakiegoś powodu, odpokutować, doznać (zadać sobie) trochę cierpienia', por. ros. *припетерпеться* 'oswoić się z (długotrwałym) cierpieniem' Dal III 368, pot. 'przywyknąć, przyzwyczaić się do czego' WSRP II 235; lit. *prisidvókti* — pol. *przybić się* (*do sąsiedniego dachu np. ogien*) 'przebić się' L PI 132, lit. *priplóti* — pol. *przyplaszczyc plaskiem* 'spłaszczyć coś uderzając o to jakąś płaską rzeczą lub ręką' L PI 132, SWil *przypłaszczyć* 'spłaszczyć z wierzchu, nieco płaskim uczynić', *plask* 'łoskot, odgłos, pochodzący od uderzenia ręką po czymś płaskim'[84]; lit. *priklausíti* — pol. *przysłuchać* (*usłyszeć do końca*) L PI 123, SWil oddaje tylko dawne znaczenie 'należeć, przynależeć', z gwar pow. wil.-troc. potwierdzam użycia *przysłuchać* z negacją jako 'nie usłyszeć (do końca)', JPPW 381 notuje z kolei w języku powojennej prasy wil. *przysłuchać się* 'zacząć nasłuchiwać', kwalifikując ten czasownik jako leksem recesywny, mający oparcie w ros. *прислухать*, *прислушать*, *прислушаться* 'przysłuchiwać się, wysłuchać uważnie, podsłuchiwać' Dal III 361, WSRP II 231; lit. *priblimsti* — pol. *przyzmierzchnąc* 'zmierzchać, przygasać (nieco)' L PI 118; lit. *pripérdinti* — pol. *przycwiczyc* 'przymusić' L PI 126, SWil 'wdrożyć do czego, przyuczyć ćwicząc', por. XVI-wieczny zapis *cviczyć* (o wszelkiej nauce i tresurze) ESJP I 246, zob. *cwiczyć z rózgą*, s. 100, 139, *wcwiczyc*, s. 131; lit. *pritíkoti* — pol. *przyczychać* L PI 135, ŁLP P24, LLKŻ 386 lit. *pritýkoti* tłumaczy jako 'przyczaić się, przyczajać się, podkraść się, podkradać

[84] O strukturach złożonych z czasownika i przysłówka, wykazujących reduplikację rdzenia, tworzonych przez AJ na wzór konstrukcji litewskiego „budinysu", będzie jeszcze mowa w rozdziale 6.3. przy okazji omawiania takich regionalizmów, jak np. *wiodkiem wiodąc*, *napust(ki)em napuszczając*.

się', zob. *uczychac*, s. 127; lit. *prisivinzgurti* — pol. *przyscibić się* 'wścibić, wściubić' L PI 132;

lit. *pri-* > pol. *na-*, np. lit. *prisisrúbti* — pol. *nachlobać się* 'nachłeptać się' L PI 131, por. ros. *нахлебаться* 'nachłeptać się (wody, rzadkiej potrawy)' Dal II 408, WSRP II 674, LRKŻ 631 (tu: *prisisrébti*), zob. *pochlobać*, s. 128, *pochlobka*, s. 151; lit. *prismìrti* — pol. *nasmiardnąc* 'nabrać brzydkiego zapachu, przejść brzydkim zapachem' L PI 132, por. ros. *насмердеть* 'nasmrodzić' Dal II 392, WSRP I 626, zob. *posmiardnąc*, s. 128;

lit. *su-* > pol. *z-* (*s-*), *za-*, np. lit. *sukánsti* — pol. *zkąsić* (*zęby*) L SI 73, SWil tylko *skąsać* 'zupełnie pokąsać', por. ros. *скусить* 'odgryźć, wyszarpnąć zębami' Dal III 83, WSRP II 460, zob. *obkąsać*, s. 123, *odkąsić*, s. 148 i *wkąsić*, s. 127; lit. *supràsti* — pol. *zwyknąć* 'przyzwyczaić się, przywyknąć' L SI 83, SWil 'nawyknąwszy mieć w zwyczaju' bez kwalif., JPPW 480 za SDor jako daw., w ISJP II 1403 książk.; lit. *susibrùkti* — pol. *zatulic się* (*w odzienie*) 'otulić się' L SI 87, SWil *zatulać* 'tuląc zasłaniać, zakrywać, zawijać', por. ros. *затулить*, *затулиться* 'zasłonić (się), zakryć (się)' Dal I 583; lit. *sudúmti* — pol. *zmyslic* 'wymyślić' L SI 69, SWil przest. w znacz. 'zamyślać co, w myśli mieć, myślić co', bez kwalif. jako 'wymyślać co, wynajdywać', por. ros. *смыслить* 'zamyślać, zamierzać, wymyślić, umyślić' Dal IV 105; lit. *sunérteti* — pol. *zakaprysić się* 'zacząć kaprysić, grymasić' L SI 81, por. ros. *закапризничать* 'uprzeć się, zacząć grymasić, kaprysić' Dal I 525, wg WSRP I 340 'rozkaprysić się, rozgrymasić się, *zakaprysić się* (sic!)'; lit. *susibùrditi* — pol. *znieść się* (*np. w miłość*) 'zejść się, schodzić się' L SI 87, SWil 'łączyć się, skupiać się, bratać się'. w gwarach pow. wil.-troc. *znieść się* jest eufemizmem oznaczającym 'uprawiać miłość w związkach nieformalnych, być w konkubinacie', por. ros. *сноситься* ndk., *снестись* dk. 'komunikować się, porozumiewać się, kontaktować się', *сношение* 'stosunek płciowy' WSRP II 483; lit. *sušùkti* — pol. *skrzyknąć* 'wykrzyknąć' L SI 96, por. ros. *вскрикнуть* 'wydawać okrzyki, wykrzyknąć' Dal II 269, WSRP I 157; *suvejzdèti* — pol. *spatrzeć* 'ogarnąć wzrokiem' L SI 100. SWil *spatrzeć* w dwóch odcieniach znaczeniowych: 'obaczyć, zobaczyć, oglądać' i 'przypatrzyć się czemu, doświadczyć', por. ros. *соглядеть* 'wypatrzyć, zauważyć, wyszpiegować, podejrzeć (z ukrycia)' Dal IV 118.

Choć nie znajduję dla wszystkich cytowanych czasowników prefiksalnych potwierdzeń w SWil, słowniku odzwierciedlającym normę uzualną XIX-wiecznej polszczyzny płn.kres.[85], to sam fakt obecności u innych autorów kowieńskich (np. u Sutkiewicza [1835] czy w anonimowym Dykcjonariuszu z 1820 r.) licznych wahań w doborze przedrostków czasownikowych skłania mnie jednak ku temu, by dostrzegać w tych użyciach Juszkiewicza nie „sztuczne", tworzone na potrzeby tłumaczenia formy słowotwórcze, lecz żywą po dziś dzień (w świetle badań A. Zielińskiej, 2002, 114–116) tendencję polszczyzny kowieńskiej. Dla porównania kilka analogicznych formacji prefiksalnych zaczerpniętych ze słownika Dowkonta: *odgodzić się* [1995, 165], SWil z ods. do *odgadzać się* 'odbiegać, odłączać się, oddalać', w ESJP II 375 postać dk. z XVI w. (z C. Bazylika); *obłądzic* [1995, 146], SWil *obłądzić* (*się*) || *obłędzić* (*się*) '(z-)błądzić, omylić się, wpadać w błąd', por. *obłąd* 'zmylenie drogi, omyłka, błąd, błędny postępek, błędna opinia' (XVI–XIX w.) od *obłądzić* (*obłędzić*) 'zmylić drogę, odstąpić od właściwego kierunku w drodze (przen. w postępowaniu), skręciwszy przez omyłkę w złą stronę' (XVI w.) ESJP II 344, por. ros. *обпужсдать* (окресности) 'obchodzić, objeżdżać błądząc' Dal II 496; *nasłychnąc, nasłyszeć* [1995, 54], SWil z kwalif. nieużyw. 'usłyszeć co, dosłyszeć, posłyszeć', por. ros. *наслушать*, *наслышать* 'podsłuchać, wysłuchać uważnie, posłyszeć' Dal II 392; *pożydziec* [1995, 345], SWil 'stać się Żydem', przen. 'stać się skąpym, chciwym'; *przyłaskawić* [1995, 414], SWil 'przyswoić, ugłaskać, obłaskawić, uczynić przychylnym', *łaskawić dzikie zwierzęta* (XVI w.) i czasowniki perfektywne (*ob-*, *przy-*, *u-*)*łaskawić* 'uczynić łaskawym' potwierdza też ESJP II 89, por. ros. *приласкать*, *приластить* 'popieścić, pogłaskać, przygarnąć, okazać życzliwość komu' Dal III 343, WSRP II 219, zob. *przylaszczyć*, s. 153; *wcwiczyc* [1996, 235], SWil 'ćwiczeniem, powtarzaniem nauki wprawić, ułożyć, wciągnąć, wdrożyć', czyli 'wyćwiczyć kogoś w czymś, wyćwiczyć co', zob. *przycwiczyc*, s. 129; *wyspieszyć* [1996, 295], zob. *wyspieszyc się*, s. 128; *zaskubnąc* [1996, 341], SWil 'zacząć skubać'.

[85] Por. B. Walczak, 1988, 273–296; 1991, 77–90, 105–123 [zwłaszcza rozdz. IV: *Wiarygodność słownika* i rozdz. VII: *Regionalizmy*]; J. Mędelska, 2000, 217.

6. LEKSYKA „KOWIEŃSKA" NA TLE POLSKIM, WSCHODNIOSŁOWIAŃSKIM I LITEWSKIM

Nadrzędnymi kryteriami przyjętymi przy opisie i klasyfikacji słownictwa regionalnego są: kryterium geograficzne (zasięgu)[86] i perspektywa paraleli i kontekstu [por. rozdz. 3.1.].

6.1. Regionalizmy o zasięgu północnokresowym

Najliczniejsze w zasobie leksykalnym drobnej szlachty litewskiej są wyrazy o zasięgu północnokresowym (zbieżności wileńsko-kowieńskie) i północno-wschodnim (zbieżności ze słownictwem Mazowsza północno-wschodniego i Podlasia), dobrze udokumentowane w literaturze przedmiotu. Te regionalizmy, jako wytwór wspólnoty komunikatywnej Wielkiego Księstwa Litewskiego, odbijają rezultaty interferencji słownikowych z języków i dialektów ruskich, litewskich, żmudzkich, współegzystujących na tym terenie na przestrzeni dziejów:

[86] Przydatność tego kryterium w opisie historycznego materiału kresowego pokazałam na przykładzie XIX-wiecznej leksyki północnokresowej, wyekscerpowanej z *Podręcznika czystej polszczyzny...* Jana Karłowicza [por. Z. Sawaniewska-Mochowa, 1990, 16–21]. Na trudności związane z doborem metody opisu słownictwa kresowego, zwłaszcza gwarowego, wskazywali już badacze pogranicza, np. E. Smułkowa, 1984; J. Rieger, I. Cechosz, E. Dzięgiel, 2001, 107. Autorzy projektu *Słownika regionalizmów Wielkiego Księstwa Litewskiego* [por. E. Koniusz, 1992, 36] przyjmują trzy kryteria wyodrębniania leksyki regionalnej: geograficzne, formalne i semantyczne (wspomagające), ale nadrzędną kwestią pozostaje w tym ujęciu zasięg wyrazu i znaczenia, ograniczonego terytorialnie do WKL (lub z tego obszaru rozszerzonego na sąsiednie tereny), nieznanego na terytorium etnicznie polskim. Można więc na podstawie tych założeń sądzić, że słownik nie obejmie leksemów, nacechowanych archaicznie, które wykazują zbieżności z polskim obszarem gwarowym, a skupi się na pokazaniu interferencyjnego charakteru słownictwa regionalnego, funkcjonującego we wszystkich językach używanych przez wielonarodową ludność WKL, por. M. T. Lizisowa, *Interferencyjny charakter słownictwa w przyszłym „Słowniku regionalizmów Wielkiego Księstwa Litewskiego"*, [w:] E. Feliksiak (red.), *Wilno — Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur.* Materiały I Międzynarodowej Konferencji Białystok 21–24 IX 1989, t. IV, Białystok 1992, s. 43.

ajer (*roslina, trawa, gatunek rośliny w jeziorze*)[87] L AII 4, 5v, 106 v, AIII 3, Adr 4, 5, SGP PAN I 61 w znacz. 'tatarak, Acorus calamus' dokumentuje zasięg płn.-wsch., odnotowuje też z Maz jako 'jakaś roślina wodna przypominająca wyglądem tatarak', geneza i historia formy w polszczyźnie płn.kres. w KJPW 331, OPK 47, OPL 72, SPJK 137, XIX-wieczny lituanizm, por. lit. *ájeras*, żmudz. *ájaras* L AIII 4;

arfa (*od zboża*) L PI 90, SGP PAN I 163 'maszyna rolnicza służąca do odsiewania ziarna, wialnia', zasięg głównie płn.kres., w tym także z Litwy etnicznej: *arpa* z „okolicy" Tawryni k. Wodakli i Rogowa w pow. poniewieskim [za: K. Nitsch, 1968, 368], wg KJPW 332 białorutenizm: błr. *арфа*;

bahun || *bahuń* (*wrzos*) L GI 3, ŁLP V5, postać *bahun* (Ledum palustre) notuje także Sutkiewicz [1848, 81], nazwa botaniczna *bagno* w znacz. 'wrzos' znana od XV w. SStp. I 57, jako 'ziele bagno (bagno pospolite) o silnym zapachu' udokumentowana z polszczyzny płn.kres. OPJW 73, 79, KJPW 333 i OPL 73, SGP PAN I 266 z okolic Trok, Wilna i Poniewieża, z gwar wil. RSWJ I 83, por. MAGP X, m. 518, błr. *багун*;

bajbak (*dziecie około 12 lat*) L BI 11, BIII 24, (*drągal*) PL 3v, w znacz. 'drągal, dryblas' KJPW 333, geneza i historia wyrazu w znacz. 'cymbał, drągal, leniuch' (od XIX w.) w SPJK 110, SGP PAN 281 przen. o 'leniuchu' z Litwy, RSWJ I 83 postać *bejbak* 'dziecko wyrośnięte, wyrostek' z gwar wil., por. ros., błr. i ukr. *баўбак*;

bałtusznik (*wyrabiacz owczynek*) L KI 2, KII 10, postać *bołtusznik* 'garbarz' zna SWil, z polszczyzny wil. (kulturalnej i gwarowej) podaje OPJW 75, 79, SGP PAN II 369 od przesiedleńców z Wil na Pom Zach., por. błr. *баўтушнік*;

biegun (*błąkacz*) PL 3, L BIII 4 'włóczęga, zbieg', w dawnej polszczyźnie o 'zbiegłych służących, dezerterach, włóczęgach, apostatach, także gońcach i szybkich koniach' ESJP I 48, SGP PAN II 182 [za SGP I 80] tylko jako 'człowiek mający kontakty ze złodziejami i pośredniczący w zwracaniu skradzionych rzeczy, paser': *w Wilnie biegunem zową ludzi zostających w ścisłych stosunkach ze zło-*

[87] W nawiasach, kursywą, po zasadniczym haśle podaję konteksty polskie, synonimy i definicje pochodzące od Antoniego Juszkiewicza. Jeśli AJ nie sprecyzował znaczenia, wówczas próbuję na podstawie kontekstów rosyjskich i litewskich je zrekonstruować. Umieszczam je po lokalizacji źródeł, zgodnie z praktyką stosowaną w słownikach, w cudzysłowach prostych ('nn').

dziejami i odnajdujących za opłatą rzeczy skradzione, arch., zbieżność z ros. *бегун* przest. 'zbieg, dezerter', także 'goniec, szybkobiegacz' Dal I 96, lit. gwar. *bėgúnas* 'zbieg, zbiegły, włóczęga' L Bdr 200, pot. *bėgū̃nas* 'człowiek często zmieniający miejsce pobytu, biegacz' DLKŻ 72, w gwarach błr. podane znaczenia nie zostały poświadczone SBGB;

bitnik RLR 6, PL 3v 'pszczelarz', SWil jako termin bartniczy 'mający cudze pszczoły u siebie na przechowaniu, wspólnik do połowy miodu i i rojów z nich zahodowanych', SGP PAN I 228 'człowiek wspólnie z kimś hodujący pszczoły na znak przyjaźni' wyłącznie z Kowieńszczyzny i Żmudzi[88], w gwarach wil. 'wspólnik w pszczelarstwie' RSWJ I 84 lub 'pszczelarz' SLMB 208, por. lit. *bìtininkas* 'pszczelarz', także 'wspólnik w hodowaniu pszczół, przyjaciel', synonim *bičiùlis* (znany AJ i JJ) DLKŻ 81, LKA I, m. 120;

bizun (*cyganski*) LŁP D4, RLR 6 'bicz', SWil *bizon, bizun* bez kwalif., ESJP I 54 'bykowiec, rzemień z byczej skóry do chłostania uczniów w szkołach jezuickich' (z cytatem z J. Słowackiego), SGP PAN II 230 'bicz, batóg' z Wil (Łop), Suw i Biał, OPL 79 z Litwy etnicznej, paralelne formy w błr., ros. i ukr., BSE 28 z węg., ESJP z łac. *bison*;

bleć RLR 6 'beczeć', SGP PAN II 254 '(o owcy lub cielęciu) wydawać przeciągły głos, beczeć, ryczeć' z okolic Sejn, Suwałk i Wil (Bogusze), por. błr. liter. i gwar. *бляць* 'beczeć (o owcy i kozie)', ros. *блеять* 'ts.' Dal I 134, lit. gwar. *bláuti* 'beczeć' L Bdr 216, *bliáuti* 'beczeć (o owcach, kozach, cielęciu)'; lekceważ. 'beczeć (płakać, o dziecku), ryczeć (śpiewać)' DLKŻ 84, LLKŻ 67, LRKŻ 116;

bołtac (*płyn, jadło*) L TI 16, *bołtac się* (*o płynach*) L TI 3, *bołtac się niepełna beczułkę płynu niosąc, wiozqc*) L TI 13, płn.-wsch. zasięg *bołtać* 'mącić, mieszać jakiś płyn, burzyć wodę' dokumentuje SGP PAN II 52 i SPJK 36–37, z gwar wil. RSWJ I 84, poświadczenia z polszczyzny płn.kres. (od XIX w.) w KJPW 336 ze wskazaniem na źródło ruskie, OJPW 67 i SPJK 37 jako białorutenizm, por. błr. *боўтаць, баўтаць* 'bełtać, mieszać płyn';

borysz (*popójka po dokonanej ugodzie*) L Ndr 2, Iwiński [I, 39] zapisuje jako *barysz*, szerzej o historii i geografii płn.-wsch. formy *borysz* 'poczęstunek przy kupnie' w SGP PAN II 395, KJPW 377, OPK 47, SPJK 110–111, rutenizm

[88] Za J. Petrowowa, *Bitnikostwo*, „Wisła" 1902, XVI, s. 796; por. Z. Sawaniewska-Mochowa, 1985, 74.

o genezie orientalnej (tureckiej) [por. T. Minikowska, 1980, 11 i T. Lizisowa, 1983, 112], w gwarach wil. też postać *boryszy* OPJW 76, RSWJ I 84, wg TLPB 80 białorutenizm przyjęty w dobie stp., wyraz zachowany także w ukr. i ros.;

bosonoż (*na boso obuty*) L BII 14, BIII 17 || *bosonoży* L BI 9, z potocznej polszczyzny płn.kres. XIX w. w znacz. 'boso, bosymi nogami' SPJK 38, ten sam odcień znaczeniowy ma *bosonóż* w gwarach wil. RSWJ I 84, SGP z Litwy i Aug, wg SGP PAN II 403 *bosonóż* 'w obuwiu bez pończoch i skarpet' wykazuje zasięg płn.-wsch., *bosonocz* 'ts.' z okolic Poniewieża MAGP VIII, m. 365, s. 59, por. błr. liter. i gwar. płn.-zach. *басаножс* SBGB;

bucz (*więcierz z nici*) L BII 69, (*siec z witek*) BI 35, RLR 7, SWil bez kwalif. 'kosz siecią ociągnięty', SGP PAN III 39 'rodzaj sieci do łowienia ryb w rzekach i jeziorach — więcierz' z Wil, okolic Sejn, Suwałk, także z gwar wil. SLMB 208, RSWJ I 84, z Litwy etnicznej OPL 75, tu też rozważania na temat pochodzenia nazwy w polszczyźnie płn.kres., por. lit. *bùčius* 'więcierz' LLKŻ 71, DLKŻ 93, błr. *буч*, gwar. *буча* SLB;

cieplić PL 9v 'palić w piecu', SL tylko jako 'ocieplić, grzać, ogrzewać', SWil prow., z potocznej polszczyzny płn.kres. XIX w. SPJK 39, SGP PAN IV 129 z okolic Wilna, także z gwar wil. OPJW 75 oraz z polskich gwar na Łotwie[89], por. błr. *цяпліць*;

cioska L BI 12, BII 20, *jednoimiennik* L Bdr 202, 'człowiek o tym samym imieniu co ktoś drugi' SGP PAN IV 187 z Litwy, historia form *ciosek*, *cioska* w polszczyźnie płn.kres. udokumentowana od drugiej połowy XVIII w. OPJW 75, 79, KJPW 342, SPJK 39, por. błr. *цёзка*;

ciwun (*dozorca roboty*): *służyc ciwunem* L TI 19, bogatą dokumentację źródłową na temat używanej w różnych wariantach fonetycznych nazwy, znanej w polszczyźnie w dwóch znaczeniach: 'urzędnik ziemski' i 'karbowy, dozorca robotników pańszczyźnianych w majątku' podaje KJPW 343[90], SGP PAN IV 446 przytacza następujący kontekst: *gumienny zowie się na całej Litwie i Polesiu „ciwun"* i wytycza płn.-wsch. zasięg leksemu (Litwa, Wil, Polesie), ze źródła

---

[89] Por. Ю. М. Паршута, *О диалектной лексике польских говоров на территории Латвийской ССР*, SPK 1984, III, s. 140.

[90] Urząd *ciwuna* || *tywona* w Wielkim Księstwie Litewskim oraz ewolucję znaczenia tej nazwy od 'urzędnika książęcego' do 'urzędnika ziemskiego', a w końcu 'włodarza, czyli karbowego folwarcznego' szczegółowo objaśnia ES I 246.

ruskiego (XVI w.) wywodzi T. Minikowska [1980, 37], T. Lizisowa [1983, 111], odnotowująca obecność nazwy w polskim tłumaczeniu III Statutu litewskiego (wydanie z 1614 r.), uznaje za pożyczkę staronordycką do strus. *tiunъ*, *tivunъ*, funkcjonującą w błr., ros., pol. i lit., por. w materiale AJ *tijunas* 'ciwun', *tijunáuti* 'spełniać funkcję ciwuna' L TI 19; *tijūnas* przest. DLKŻ 855;

cypki || *cipki*: *chodzic na cypkach* (*koncach palcow*) L DI 22, *stawac na cipki* || *stać na cypkach* L SI 517, *iść na cypkach* (*na wyprężonych palcach*) L SI 59, SGP PAN III 631 *chodzić na cypkach* 'chodzić na palcach, cicho, ostrożnie' z Łop, pow. wil.-troc.;

czeczotka (*brzoza kręta*) L MII 63v, SGP I 276 *cieciotka* z Litwy, jako *czeczotka* 'rodzaj drzewa brzozowego' znane od XV w. SSE I 115;

czerep PL 11v, z podanych przez AJ odpowiedników lit. i ros. wynika, że nazwa oznacza 'naczynie o okrągłym kształcie (miskę, czaszę, czarkę), a także czerpak' (synonim reg. *kowsz*, *kowszyk*, zob., s. 142), SGP PAN V 81 jako 'stare, popękane lub wyszczerbione, ale naprawione i nadające się jeszcze do użytku naczynie gliniane lub garnek' poświadcza z Wil (Łop, Dzimitry)[91], formie używanej w znacz. 'całe, dobre, nieuszkodzone naczynie gliniane' wyznacza zasięg płd.-wsch., a jako 'kawałek rozbitego garnka, skorupa' dokumentuje głównie z pasa wsch., z odosobnionymi poświadczeniami z ziemi chełmińsko-dobrzyńskiej, 'odłamki czegoś, np. garnka, stare metalowe sprzęty' z gwar wil. podaje RSWJ II 58, wg SSE I 117 późna pożyczka rus., ESJP I 225 kwalifikuje jako reg. wsch. z drugiej połowy XVIII w., wskazując na ukr. *черепъ* 'małe naczynie gliniane, zwłaszcza stare, rozbite, jego fragment (skorupa)', od *čerpъ 'prymitywne naczynko do czerpania wody z wiadra, sporządzane ze skorupy żółwia błotnego albo czaszki zwierzęcej, albo fragmentu stłuczonego garnka glinianego', por. lit. *čérpė* 'dachówka, donica, stłuczony garnek gliniany' DLKŻ 106;

czmucić L MII 12v, Ndr 11 'wprowadzać kogoś w błąd, łudzić, mamić, zwodzić' z okolic Drohiczyna, Aug i Litwy SGP PAN V 140, historia (XIX w.) i pochodzenie formy w KJPW 345 i SPJK 112, por. błr. *чмуціць* 'kręcić, zwodzić, tumanić, ros. *чмутить* 'ts.' Dal IV 405; zob. *oczmucić się* 'odurzyć się', s. 125 i *rozczmucic się* 'stracić przytomność', s. 169;

---

[91] Potwierdzam to znaczenie od informatorów z pow. wil.-troc. [por. Z. Sawaniewska-Mochowa, 1984, 171].

czutki L BI 36, RLR 6 'czujny', SGP PAN V 217 w znacz. 'czujny, wrażliwy, szybko reagujący (o człowieku i psie)' z okolic Białej Podl., Sejn, Suwałk i Wil (Łop) oraz Litwy [za SGP I 291], wg KJPW 346, 478 arch. leksykalny kontynuowany w polszczyźnie płn.kres. od XVI–XVII w., podtrzymywany wpływem białoruskim (błr. *чумкі*);

dążki L GI 5, 46, 47, GII 8, VI 23 || *dązki* PL 125v 'zapasy', *iść w dążki* L GI 28, GII 51 'mocować się', *dążac się* (*nie zgadzac się*) L TI 14, *dążac się* (*pchac się, wciskac się przemocą*) L GI 46 || *dążać się* L GII 88, *dążanie się* L TI 14, Iwiński [I, 228] poświadcza wyłącznie postać *dużać się*, SGP PAN V 415 tylko frazeologizm *iść w dążki* 'siłować się, pasować się' albo *dążać się* z okolic Lidy (Białoruś) i Litwy, historia form w polszczyźnie (od XVIII w.) w KJPW 348, wg SPJK 41 białorutenizm;

dokazac L DI 7 || *dokazać* L DII 21, w KSGP w znacz. 'donieść, dać znać' z okolic Bielska Podl., ale jako 'wykazać, udowodnić' szersza geografia gwarowa, por. stp. termin prawniczy o znacz. 'udowodnić w sądzie' (XV w.) ESJP I 281, w polszczyźnie płn.kres. arch. semantyczny KJPW 349, SPJK 22, wspomagany asocjacją leksykalną z błr. *дакazаць* bądź ros. *доказать* 'udowodnić, donieść na kogo' Dal I 420;

dotulac L PI 120 'dotykać', *dotulać*, *dotulać się*, *dotulić się* 'dotykać, dotknąć, przytulić się' tylko z Suw KSGP, z międzywojennej polszczyzny płn.kres. KJPW 350, por. błr. gwar. płn.-zach. *дамулiцца* 'dotknąć (czegoś, co jest bolące)', używane zazwyczaj z negacją SBGB;

drwotnia L MII 9v 'drwalnia, pomieszczenie do składania drew', KSGP z Litwy, OPJW 75 *dry'wotnia* z gwar wil., różne warianty fonetyczne i morfologiczne tej nazwy w polszczyźnie płn.kres. dokumentują (od XIX w.) KJPW 351 i SPJK 42, białorutenizm;

drystac, *drysciec* L BI 23, *dristać* L TI 35 ekspr.'mieć biegunkę, bryzgać rzadkim kałem', z gwar wil. RSWJ II 59, w KSGP *drystać* z okolic Białej Podl., pierwotne *drzystać* (dziś gwar.), reg. *dryzdać*, od psł. **drist-a-ti* BSE 99, ESJP I 308, postać płn.kres. zbieżna z błr. *дрыстаць*, por. też ukr. *дрыстamu*, zob. poch. *drystun*, s. 115, *odrystaniec*, s. 115;

dwuzłótka ŁLP J2, SGP I 406 z Litwy w znacz. 'dwuzłotówka', z XIX-wiecznej polszczyzny płn.kres. SPJK 22;

dybkiem PL 14v, dawne *dybkiem* (XVII–XVIII w.) 'ukradkiem' ze wskazaniem na źródło ruskie podaje ESJP I 315, SGP I 407 'na palcach, cichuteńko' z okolic Drohiczyna i za SWil;

dyndy (bić) L DI 21, *dynda* (*próżnowanie*) L DII 55, *dyndy bić* 'wałęsać się, próżniaczyć' w SGP I 415 z Litwy;

dyrsa L DI 23, RLR 9 || *mietlica* L DII 60, *dyrsiasty* || *mietlicowy* (*jeść chleb dyrsiasty* || *mietlicowy*) L DII 60, *dyrsa* || *dersa* || *girsa* w znacz. 'kostrzewa, stokłosa, chwast rosnący w życie' z okolic Sejn, Suwałk, Augustowa, Sokółki, także z Litwy etnicznej (Poniewież) notuje KSGP; dokumentację z Kresów płn. z XIX w. podaje KJPW 353, z międzywojennej polszczyzny kowieńskiej OPK 49 i T. Graczykowska [1999, 380], z gwar wil. *dirsa* || *dyrsa* OPJW 93, RSWJ I 87; lituanizm, por. lit. *dirsė* L Ddr 331; przym. *dyrsiasty* nie został poświadczony w rejestrach leksyki kresowej;

dyrwan (*zostawic kawał pola dyrwanem*) ŁLP A14, RLR 9, w KSGP *dyrwan* w znacz. 'odłóg, ugór' z Wil, Litwy i okolic Sejn, *dzirwan* z okolic Białegostoku, z gwar wil. OPJW 94, SLMB 209, RSWJ I 87, historia i dokumentacja formy z polszczyzny płn.kres. w SPJK 136 i KJPW 353, z odmianki kowieńskiej potwierdza T. Graczykowska [1999, 380], lituanizm o długiej tradycji, zapis polski z 1624 r., por lit. *dirvónas* 'ugór', *dirvà* 'rola, niwa', przyjęty bezpośrednio lub przez medium błr., por. gwar. płn.-zach. i zach. *дзірван*, *дзярван* SBGB, GBL 173, DABM, m. 275;

dziazyc || ***dziazyć*** (*bic bolesnie*) L DI 24, (*cwiczyć z rózgą*), KSGP *działyć* w znacz. 'bić' z okolic Sejn i Suwałk, jako 'batożyć skórę' ze Żmudzi [za SGP I 426], 'chłostać' z Aug, por. błr. *дзяжсыць* 'katować, chłostać, smagać rózgami', gwar. płn.-zach. '(o deszczu) lać mocno' SBGB, lit. gwar. *dýžti* 'smagać, łupić skórę, trzeć' L Ddr 334; żmudz. 'zdzierać (buty, ubranie); bić (kogo czym), chłostać, smagać; ciągnąć (mocno)' DLKŻ 143;

dzieciniący się L MII 26, KSGP tylko *dziecinnieć* 'stawać się dziecinnym' z okolic Rawicza, Krotoszyna i Gostynina, postać imiesłowową znam z pow. wil.-troc.;

dziedziniec L AII 155v, 156 'podwórze przed domem', SWil w nieco szerszym znacz. 'podwórze przed domem, pałacem, zamkiem', SGP I 426 z Litwy jako 'podwórze'; KSGP także z Suw, poświadczenia formy w polszczyźnie płn.kres. w KJPW 354 i OPL 80, ESJP I 324 jako reg. 'plac przed kościołem, cerkwią

pełny dziadów-żebraków w dni odpustowe', co do genezy nazwy: T. Minikowska [1980, 20] uznaje za wyraz ukr. w języku literackim XVI w., natomiast H. Turska [1970, 90] — za pożyczkę błr. dokonaną w dobie stp.; kontynuacja nazwy *dziedziniec* 'podwórze' na obszarze półn.-wsch. pozostaje w zbieżności z błr. dial. *дзядзінец*, zob. *dzienik* (*dziedziniec chlewny*), s. 118;

dziergacz L BI 30, BII 48, (*krzyczec jak dziergacz*) DI 30, SWil z ods. do *derkacz*, z gwar wil. *dziorhacz* 'derkacz' notuje OPJW 73 ze wskazaniem na źródło błr., KSGP w znacz. 'ptak z rzędu chruścieli' z Aug, por. błr. gwar. płn.-zach. *дзяркач*, *дзеркач*, *дзяргач* SBGB;

dziwaczyć się (*dziwactwa stroić*) L MII 5, 14v, w znacz. 'zachowywać się dziwacznie' znam od informatorów z pow. wil.-troc., jako 'dokazywać, rozrabiać nieszkodliwie' zachowało żywotność w polszczyźnie gwar. na Wil, co dokumentuje RSWJ II 68, por. błr. gwar. płn.-zach. *дзівачыцца* 'rozjuszyć się' SBGB;

fanaberzysty L SI 54, SGP II 6 w znacz. 'nieprzystępny, dumny' z okolic Drohiczyna, *fanaberzysty* || *fanaberysty* 'człowiek kapryśny, strojący fochy, grymaszący' znam od informatorów z pow. wil.-troc., ts. z gwar wil. RSWJ I 88, por. błr. gwar. płn.-zach. *фанабэрысты*, *фанабарысты*, *хванабэрысты* SBGB, z ods. do pol. *fanaberia*;

gilować (*kryć się od owadów*) L GII 38, (*o bydle w upały*) RLR 13, ts. SWil, znam od informatorów z pow. wil.-troc. '(o bydle) biegać po pastwisku wskutek ukąszeń bąków, gzów itp. owadów (nazywanych *gilami*)', ts. potwierdza z gwar wil. RSWJ I 88, por. błr. gwar. płn.-zach. *гілаваць* 'ts.', *гілі* 'różne owady' SBGB i lit. *gyliúoti* 'gzić się (o bydle), *gỹlys* 'giez' LLKŻ 127, DLKŻ 211;

gorączowac (*mieć gorączkę*) L KI 14, SWil prow. w znacz. 'zapalać się, unosić się, zapominać się', SGP II 105 z Litwy, SPJK 33 z XIX-wiecznej potocznej polszczyzny płn.kres., wskazując na zbieżność z ros. *горячиться* Dal I 359 i błr. *гарачыцца*, por. KJPW 357;

gruzołki l. mn. RLR 6 'grudki', SL notuje *gruzełka*, *gruzołka*, KSGP podaje *gruzałek* z Litwy [za SGP II 135], *gruzełka* z okolic Nowego Sącza i Limanowej, *gruzełki* z okolic Opoczna, por. stp. *gruzła* 'wrzód, bąbel, nabrzmiałość' [K. Kleszczowa, 1996, 173];

gumnisko L KI 54, w znacz. 'podwórze przed stodołą, plac wokół gumna, plac przed gumnem' KSGP podaje z Litwy, Wil, Białej Podl., również na Litwie funkcjonuje w znacz. 'przestrzeń w stodole do młócenia ziarna, klepisko', o specjalizacji znaczeń podstawowej formy *gumno* i jej zasięgach gwarowych w KJPW 358;

hadki (*brzydki*) L BI 31, KSGP z Wil i Podl, w znacz. 'obrzydliwy, wstrętny, paskudny' udokumentowane w polszczyźnie płn.kres. od XIX w. KJPW 359, SPJK 44, białorutenizm: błr. *гадкі*;

hadzic się L DI 18 || *hadzić się* L DII 47, KSGP 'brzydzić się' poświadcza z Wil i okolic Bielska Podl., obszerna dokumentacja z polszczyzny płn.kres. (kulturalnej i gwarowej) od XIX w. w OPJW 77, 79, KJPW 359, SPJK 44, białorutenizm: błr. *гадзіцца* 'brzydzić się';

hultaj (*podpieracz scian*) L AI 90, AII 4v, A II 148, AIII 2, 'leń, próżniak', KSGP w tym znacz. z okolic Siedlec, Bielska Podl. i Zamosza, pow. Łuniniec, w SWil 'próżniak, leniwiec' bez kwalif., AJ używa też postaci *hultai* (*włocęga*) PL 20v;

indeks (*wskaziciel u zegara*) ŁLP C1, w znacz. 'wskazówka zegara lub kompasu' płn.kres. arch. semantyczny KJPW 364, SPJK 150, por. łac. *index* 'wskaźnik, palec wskazujący';

jałki (*cierpki*) PL 9v || *jalki* L AI 4, *jałki* L AII 6 'zjełczały', polszczyźnie płn.kres. znana jest od XIX w. tylko postać *jełki* 'zjełczały' KJPW 365, OPK 50, w KSGP z Wil i Biał, por. błr. *ёлкі*, ros. *елкий*;

jednosielec (*zaścianek*) L VI 25, podany przez AJ synonim *zaścianek* wydaje się nieadekwatny znaczeniowo, być może chodzi o transpozycję XIX-wiecznej formy ros. *односелок* 'pojedyncza siedziba, dwór-samotnik' Dal II 542, SGP I 247 notuje jednakże odrębne znaczenie 'osadnik, rolnik siedzący pojedynczo, nie we wsi' z Aug;

jusznik RLR 22 'zupa z krwi, czernina, czarna polewka', 'zupa z krwi gęsi' Iwiński [I, 398], KSGP potwierdza *jusznik* z Litwy, Wil, okolic Suwałk i Sejn, *jusnik* 'szary barszcz, szara polewka' z okolic Tykocina, *juśnik* z Bielska Podl. i Aug, *juszka* z Grodzieńszczyzny, por. MAGP IX, m. 421–422, historia form w znacz. 'czernina, zupa z krwi kaczki, gęsi lub świni' w polszczyźnie płn.kres. w KJPW 365, etymologicznie trzeba łączyć *jusznik* z formą *jucha* 'krew zwierzęca', używaną powszechnie w XV–XVII w. w znacz. 'wywar z mięsa, (czarna) polewka' SSE I 585–6, wg SPJK 22–23 arch. płn.kres. podtrzymywany wpływem ruskim;

kita (*wiązka siana*) L VI 26, PL 24v, historia i płn.-wsch. geografia formy w znacz. 'snopek, wiązka' w SPJK 25, *kita* jako 'kiść, pęk, wiązka np. włókien' znana polszczyźnie od XII w., jako 'miara lnu, konopi' używana do XVIII w. SSE II 178; *kitka* RLR 27 'snopek, wiązka, naręcz siana, słomy' KSGP lokalizuje na Litwie, z gwar. wil. RSWJ I 91, etymologia niepewna SSE, najprawdopodobniej w polszczyźnie płn.kres. wzmocnione asocjacją leksykalną z błr. *кіма*, *кімка* 'wiązka' SPJK 23;

kołupać RLR 28 'dłubać palcem', w KSGP jako 'dłubać (palcem), wiercić' z Aug, Suw i Wil (Łop), ts. z gwar wil. RSWJ I 91, por. błr. gwar. płn.-zach. *колупаці*, *калупаці* 'oddzielać cząstki od całości', zdrapywać (strup)' SBGB;

komel L SI 61 *komel słomy* L BI 38, BII 62, w SGP II 410 w znacz. 'grubszy koniec ściętego drzewa' z Litwy, 'ts.' bez kwalif. w SWil, w KSGP jako 'dolna część snopa' z okolic Bielska Podl., Suwałk i Wil (Łop) [por. MAGP XI, m. 541], 'część snopa ucięta u dołu' z Suw i 'koniec gałęzi' z Kurpiów, *kombel* 'pień, odziomek drzewa' z gwar wil. RSWJ I 91, co do etymologii, por. SSE II 389 pod hasłem *komolec*, w polszczyźnie płn.kres. najprawdopodobniej białorutenizm SPJK 117, por. błr. gwar. płn.-zach. *камель*, *камбель* 'niższa część pnia drzewa, część snopa poniżej powrósła' SBGB, lit. *kamblỹs* 'odziomek, gruby koniec pnia drzewa' LLKŻ 197, DLKŻ 306;

komornik ŁLP K3, L MII 20v, RLR 23, w znacz. 'geometra, mierniczy' płn.kres. arch. semantyczny KJPW 373, SPJK 23;

kopył RLR 31 'kopyto szewskie', w polszczyźnie płn.kres. od XIX w. KJPW 374, SPJK 118, KSGP z Wil (pow. wil.-troc.) i Horodyszcza Poleskiego, w podanym znacz. znane w błr., ros. i ukr.;

kotuch (*zagroda w kącie chlewa dla owiec, kóz*) L GI 53, AJ używa tej formy także jako 'zasiek', 'gniazdo', 'kosz', a nawet 'buda dla psa', JJ potwierdza *kotuch* w znacz. 'grzęda' RLR 32, z ludowej i kulturalnej polszczyzny płn.kres. w znacz. 'zagródka dla drobiu, świń' podaje OPJW 75, 79, historia (od XVI–XVII w.) i płn.-wsch. geografia formy *kotuch* 'kojec, kurnik' udokumentowana w KJPW 375 i SPJK 47–48, białorutenizm TLPB 90;

kowszyk RLR 25, zdrob. od *kowsz* 'czerpak, skopek', bogatą historię tych wyrazów poświadcza KJPW 373 (zapis *kouszyk* z XVI w., *kowszyk* z 1706 r.) i SPJK 179. T. Minikowska [1980, 78] notuje jako ukrainizm w XVI-wiecznej polszczyźnie

literackiej, ale w polszczyźnie płn.kres. prawdopodobne jest też źródło bałtyckie SSE III 22, SPJK 180, por. zapisane przez JJ lit. *kaušelis* RLR 25, *kaušẽlis* DLKŻ 324;

kozyrek (*u czapki*) L LI 13, L II 40, LBug, KSGP jako 'daszek u czapki' z okolic Tykocina, Grajewa, Siemiatycz oraz Wil (Łop), jako 'czapka' z okolic Bielska Podl., polszczyźnie płn.kres. w znacz. 'daszek u czapki' znane od XIX w. SPJK 120, z Litwy etnicznej OPL 77, najprawdopodobniej forma reg. jest późną wtórną pożyczką wsch.słow., por. na temat etymologii SSE III 29;

kramnik ŁLP K 23, 'o handlarzu' (1621 r.) ESJP I 810, w SL 'właściciel kramu, drobny kupiec' rzadkie obok *kramarz*, z XIX-wiecznej potocznej polszczyny płn.kres. SPJK 24, 49 (z potwierdzeniem obecności wyrazu w języku kancelaryjnym WKL w XVII w.), arch., por. blr. liter. i gwar. *крамнік* 'sklepikarz' SBGB;

kroba PL 28v, *krobka np. z kory* || *jaszczyk* L DI 17, poch. *krobkarz*, *krobkowy*, stp. *krobia* 'łubiane lub plecione naczynie, pudło, koszyk' (XIV w.) SSE III 112, ESJP I 818, od XV w. też *krobka*, *króbka*, KSGP *kroba*, *krobka* 'kobiałka z kory, koszyk pleciony, pudło' z Litwy, Tyk i okolic Białej Podl., arch. podtrzymywany w polszczyźnie płn.kres. wpływem ruskim KJPW 377, SPJK 24;

kruk L KI 23 'hak', KII 99, *kruk do zawieszania kotła* L AII 20, *kruk u wozu* L BII 44, BIII 56, KSGP odnotowuje trzy znaczenia 'hak', 'zawiasy', 'pogrzebacz', wszystkie z obszaru płn.-wsch. [por. MAGP XII, m. 556; A. Kowalska, 1991, 56], *kruki* 'haki do zawiasów' z Maz płn.-wsch., z polszczyzny płn.kres. (od XVII w.) w znacz. 'hak' dokumentują KJPW 378 i SPJK 166, wskazując na źródło ruskie, odosobnione użycie zdrob. *kruczek* 'szydełko' (*robiciel kruczkiem*) w rękopisie AJ L MII 41 oraz *kruczek do awtki* 'haczyk' Zbiór [k. 87];

kudachtać RLR 30, KSGP *kudakczeć* 'gdakać' z Wil (Michaliszki), *kudaktać* 'o głosie wydawanym przez kurę' z okolic Suwałk, *kudakać* 'ts.' z okolic Bielska Podl., postać *kudaktać* potwierdzam również od informatorów z pow. wil.-troc., natomiast OPJW 76 poświadcza z gwar. wil. *kudachtać*: *kura kudachczy*^{l}, wskazując na źródło blr., por. gwar. płn.-zach. *кудакмаць*, *кудахмаць*, *кудакаць* SBGB, lit. *kudakúoti* DLKŻ 387;

kukować RLR 30, w KSGP 'o głosie kukułki' z Wil (Łop i pow. wilejski), 'biedować, biedzić się' [za SGP II 515] z Litwy, w polszczyźnie płn.kres. potwierdzone w drugim znacz. (od XIX w.) ze źródła blr. lub ros. KJPW 379, SPJK 121;

kulka (*koziołek*) L KI 82, KII 380, SGP II 521 notuje zwroty *kulki przewracać, wywracać* 'fikać koziołki, koziołkować' z Litwy, KJPW 462 poświadcza *przewracać, wyprawiać kulki* z XIX-wiecznej i międzywojennej polszczyzny, SPJK 34 ujmuje jako innowację semantyczną dokonaną na gruncie rodzimym, pozostającą w związku znaczeniowym z *kulić się* 'przewracać się, koziołkować, toczyć', *kulać* SSE III 342;

kulowy przym. od *kul* L KI 81, KII 379, w KSGP *kulowy* 'młócony spod cepów' z Suw, *kulowa słoma* 'wzięta ze snopa, niezmięta, prosta' z Litwy i Suw, ten sam związek z XIX-wiecznej polszczyzny płn.kres. potwierdza SPJK 180, zob. *kul*, s. 162;

kużelny (*o tkaninie*) L AII 39 || *kurzelny* L AI 22, ze słownictwa III Statutu WKL *kużelne* (*płótno*) dokumentuje T. Lizisowa [1983, 109][92], kwalifikując jako reg. semantyczny białoruski o podstawie psł., przym. od stbrus. *kužel̕* 'rodzaj płótna', SWil zna *kużel* i *kużelny*, z polszczyzny wil. (gwarowej i kulturalnej) podaje OPJW 74, 79–80 jako 'najlepszy gatunek płótna domowego' i również wskazuje na źródło błr., w KSGP termin tkacki *kużel* 'cienkie płótno lniane' [za B. Falińską, 1974, 138] z Podl, Ostr, Warmii i Mazur, Pom, ZZP, ts. z gwar wil. RSWJ I 93, w kontekście przytoczonego wyżej znaczenia na pomyłkę AJ wygląda umieszczony obok formy *kużelny* synonim polski *grubowaty* L AII 39;

kwaszanina L KI 45, DI 29, *galareta* DII 76, *zsiadać się, gęstnieć* (*kwaszanina*) L KII 213, w znacz. 'zastudzona galareta z cielęcych lub wieprzowych nóg' z Aug i Wil KSGP, z gwar wil. także RSWJ I 93 i PJPG 144, historię i zasięg różnych wariantów fonetycznych tego wyrazu dokumentuje KJPW 382, białorutenizm (fonetyczny i semantyczny) w polszczyźnie płn.kres. (od XIX w.) SPJK 50;

lazurek (*sina farba*) L MII 31v, Iwiński [I, 519] notuje *łazur, łazurek, łazurowy*, wg SSE IV 82 w języku polskim od XV w. *lazur* 'kamień barwy niebieskiej', wtórnie 'barwnik niebieski', obszerna dokumentacja reg. formy *łazurek* 'niebieska farba do prania' w KJPW 384 i SPJK 51, postać płn.kres. (znana od XIX w.) zgodna pod względem fonetycznym i semantycznym z błr. *лазурак*;

lenty (*spokojny*) L LI 6, *niespieszny, powolny, niesmiały* L LI 13 || *lęty* (*łagodny, niesrogi*) LBug, *lęty, powolny* w rejestrze Sutkiewicza [1848, 166], SGP III 26

[92] E. Koniusz [1992, 36] uznaje za regionalizm Wielkiego Księstwa Litewskiego.

w znacz. 'powolny, flegmatyczny, opieszały' z Aug, okolic Tykocina i z Litwy, z dialektu płn.kres. XX w. poświadcza KJPW 383, znam ten przym. w znacz. 'powolny, nieśmiały, bez inicjatywy' od informatorów z pow. wil.-troc., por. też RSWJ I 94, wg SSE IV 157 wyraz ze źródła polskiego został zapożyczony do lit., por. lit. gwar. *lántas* L AI 6, *leñtas*, *lẽntas*;

lewsza (*robiący lewą ręką*) ŁLP K 8, w KSGP *lewcza*, *lewsza* 'mańkut' za SWil, który kwalifikuje te formy jako prow., potwierdzam w tym znaczeniu postać z akcentem oksytonicznym *lewszak* z gwar pow. wil.-troc., por. błr. gwar. płn.-zach. *ляўша* SBGB, ros. *левша* Dal II 203 (również z oksytonezą);

łachmocie (*prosty len*) ŁLP S7, od informatorów z pow. wil.-troc. znam podaną formę w znacz. 'szmaty, łachmany, gałganki', por. błr. gwar. płn.-zach. *лахмач* 'łachman' SBGB;

łamotać (*miętosić*, *gnieść*) L MII 13, 65v, L Mdr 11, KSGP tylko w znacz. 'czynić hałas przy poruszaniu się' z Suw; potwierdzam z pow. wil.-troc. w znacz. 'gnieść, tłamsić, ściskać', zob. *obłamotać*, s. 124;

łatoszyc (*bic kijem*) L KI 5 || *łatoszyć* (*bić z pięścią, z kijem*) L KII 22, SGP III 68 *łatoszyć* 'bić, targać, szarpać' z Litwy, w tym znacz. potwierdzam z pow. wil.-troc., por. błr. gwar. płn.-zach. *латашыць*, *латажсыць* 'm.in. bić, łoić' SBGB;

maczanka (*sos zawiesisty, sos do pomaczania*) L DI 9, w KSGP w zbliżonych znaczeniach jako 'smażona słonina wraz z tłuszczem, najczęściej zaprawionym śmietaną' z Wil (Łop), 'rzadka jajecznica ze skwarkami do maczania pieczywa, polewania kaszy itp.' z okolic Wilna, szerzej znane w gwarach pol. jako 'roztopione masło wlewane na środek misy z gęstą zacierką' z okolic Myślenic, 'maczanka z syra i śmietany' z okolic Tomaszowa Lub.;

majtki (*spodnie*) L BII 60, *chodzic w szyrokich majtkach* L DI 39, *odziewać się w majtki* L KII 115, *powroz od majtek* L KI 27, *wysunąc koszulę z majtek* L EII 70, w KSGP w znacz. 'spodnie (męskie lub chłopięce)' z Wil (Łop) i Litwy, w tym Litwy etnicznej (Rogów k. Poniewieża), jako 'spodnie robocze lub krótkie chłopięce' z okolic Białegostoku, Białej Podl., Miechowa, wg SPJK 52 najprawdopodobniej XIX-wieczna innowacja leksykalna pod wpływem błr.;

malawka (*gatunek ryby*) L MII 8v, SGP III 197 notuje *mulawka* || *malawka* 'ryba jadalna' z pow. lidzkiego (dziś Białoruś);

marmotać (*mówić niewyraznie, pijany*) L MII 17, ŁLP M 11, SGP III 117, *marmotać* || *mormotać* 'mruczeć pod nosem, szemrać' za SWil;

maznica L TI 15 'brudas (o dziecku, które wymazało się w błocie)' || *maźnica* L SI 38, PL 36 'naczynie na maź', w pierwszym znacz. KSGP nie notuje, w drugim podaje szerszy zasięg gwarowy, odzwierciedla też inne odcienie znaczeniowe '(złośliwie) zbyt długi a brzydki człowiek' z okolic Białegostoku, 'płaksa' z okolic Tarnobrzega, z pow. wil.-troc. znam użycia *maźnica* 'brudna, niechlujna kobieta';

merla (*tkanina rzadka*) LKII 177, KSGP nie notuje tego znaczenia, od informatorów z pow. wil.-troc. znam jako 'gaza, cienka, wytarta tkanina bawełniana', JPPW 314, 317 *marla, merla* 'ts.' z polszczyzny prasy wil. ze wskazaniem na ros. *марля*, por. blr. gwar. płn.-zach. *мэрля, марля* SBGB;

mikać L MII 44v, AJ używa w dwóch odcieniach znaczeniowych, udokumentowanych w SWil '(o bydle rogatym) głos wydawać', 'mówić z cicha'; por. lit. *mikéti* 'mówić drżącym głosem, jąkać się' LKŻ VIII 176, *mỹkti* 'mruczeć, ryczeć (o krowie)' LLKŻ 258; blr. gwar. płn.-zach. *мікаць* 'wydawać głos (o krowie)' SBGB, ros. płd.-zach. *микать* 'bąkać, dukać, mamrotać' Dal II 276;

mlon (*drążek od mlonu u żarn ręcznych*) L KII 204, jako 'drążek do ręcznego obracania kamienia mielącego w żarnach' nazwa zapisana po raz pierwszy przez K. Kluka (1778 r.) [M. Maryniakowa, 1996, 214], wg ESJP II 197 słowo prawdopodobnie stmaz., występujące współcześnie na Maz płn.-wsch., por. MAGP III, m. 118, XII, m. 597, znane też płn.-zach. gwarom blr. SBGB;

moczula L MII 16 'dół do moczenia lnu', SGP III 178 [za Kolbergiem] *moczuły* 'doły do moczenia lnu' z Maz, KSGP podaje [za B. Falińską, 1974, 167] postać *moczuła* 'miejsce, gdzie się moczy len' z Krajny (od przesiedleńców z Kresów płn.) i Sztumskiego, por. blr. gwar. płn.-zach. *мочала, мочула* 'dół do moczenia lnu' SBGB;

myczeć (*bóczec*) L BI 9, *myknąć* L BII 15 'ryczeć, ryknąć jak wół', *myczeć* 'mruczeć' z polszczyzny prasy wil. notuje JPPW 323, kwalifikując jako rusycyzm, KSGP podaje głównie z Podlasia: „*mycyć* mówią o cichym głosie bydła, a o głośnym *rycyć*" z okolic Drohiczyna, *myczeć* 'wydawać głos (o cielętach)' z okolic Białej Podl., 'cicho ryczeć (o krowie)' z okolic Bielska Podl., por. lit. *mikénti* || *mykénti* 'beczeć (o głosie wydawanym przez kozę, owcę, bekasa); mówić nie-

wyraźnie, jąkać się' LKŻ VIII 175–176, blr. gwar. płn.-zach. *мычэць, мыкаць* 'wydawać głos (o bydle)' SBGB, ros. *мычать, мыкнуть* 'ryczeć, ryknąć (o krowie)', przen. 'mruczeć, mamrotać (o człowieku)' Dal II 309, WSRP I 617;

naczapurzony LPI 49, JPPW 324 z polszczyzny prasy wil. jako poch. od *naczapurzyć* 'nasrożyć', znam od informatorów z pow. wil.-troc. postać *natapurzony* '(o człowieku) nadęty, nastroszony', ts. w RSWJ I 96;

na dom (*ożenić na dom, ożeniony na dom*) L AII 27 'o mężczyźnie, zamieszkać po ślubie w domu teściów', od szlachty kowieńskiej potwierdza A. Zielińska, 2002, 124, znam także od informatorów z byłego pow. wil.-troc. PJPG 153;

namiotka (*ubrać głowę namiotką*) L AII 59, *namiotek* (*ubior głowy kobiet*) notuje Iwiński [I, 642], pierwsze poświadczenie *namiotki* 'gatunek płótna', stblr. *nametki* podaje T. Lizisowa [1983, 112] z regionalnego słownictwa III Statutu litewskiego, kwalifikując jako reg. semantyczny zachodnioruski o źródłosłowie orientalnym, SGP IV 73 [za A. Kremerem, 1870/1999, 304] odsyła do *peremitka* || *namitka* 'ubranie głowy u wieśniaczek na Polesiu i Rusi', SWil traktuje jako prow. i podaje dokładny opis etnograficzny, KSGP poświadcza [za L. Jucewiczem]: na Litwie *namiotki* 'długi perkalowy biały szal zawiązany na głowie' noszą zamężne kobiety, reg. etnograficzny obszernie dokumentuje z XIX w. i okresu międzywojennego KJPW 392, wskazując na źródło blr.;

nasmiewiska PL 42v 'pośmiewisko', w tym znaczeniu znam od informatorów z pow. wil.-troc., w KSGP *naśmiewisko* z okolic Dębicy;

nasmieszka RLR A2 'naśmiewanie się, dowcipkowanie', w KSGP l. mn. *naśmieszki* z Kaliskiego, postać r.ż. potwierdzam z pow. wil.-troc., por. ros. *насмешка* 'wyśmiewanie się (z kogo)' Dal II 392;

necka (*do mieszania ciasta, chleba*) 'niecka' L DI 40–41, DII 105, *necka do niesienia* DII 106, SGP II 294 *necka, necułka, necułeczka* z Litwy, historia form znanych polszczyźnie płn.kres. od XIX w. w KJPW 393 ze wskazaniem na zbieżności z postaciami blr. i ukr., KSGP z Wil (Łop), także z gwar wil. PJPG 147 i RSWJ I 96, por. MAGP III, m. 101;

niejúż (*nie bez czego*) L BI 14, BIII 24, L Ndr 7 'czyżby, czyby', historia formy w SPJK 52, KSGP zna z Litwy, H. Safarewiczowa[93] uznaje tego typu mody-

[93] Por. recenzję powieści Marii Kuncewiczowej, *Leśnik*, w: „Język Polski" 1958, XXXVIII, s. 50.

fikatory wprowadzające w zdaniach pytajnych za charakterystyczne dla dialektów płn.kres., najprawdopodobniej w polszczyźnie pogranicza płn.-wsch. z błr.;

nosowka (*smarkaczka*) L ŠI 19, KSGP podaje różne warianty fonetyczne z Wil (w tym z Łop), Suw, Aug i nad górną Biebrzą oraz z Warmii i Mazur, potwierdzam postać *nosówka* od informatorów z pow. wil.-troc.[94], por. lit. *nósinė* 'chustka do nosa' DLKŻ 504;

obora, oborka (*sznurek u łapcia lub chodaka*) L AI 25, AII 44, 98, l. mn. *oborki* L AI 57, OPJW 74, RSWJ I 97 z gwar wil. jako 'sznurki do przywiązywania łapci', potwierdzam też od informatorów z pow. wil.-troc., por. błr. gwar. płn.-zach. *абора, аборы* SBGB;

odkaraskać się (*odczepić się*) L AII 145, L Adr 149, *odkaraskac się* (*zbyc się*) L Kl 66, 'uniknąć, pozbyć się, uchować się' (XVII w.) ESJP II 375, SSE II 66, historia formacji prefiksalnych (*s-, w-, od-*)*karaskać się* w polszczyźnie udokumentowana w SPJK 116 ze wskazaniem zbieżności leksykalnych z formami błr. i ukr., gwar. *odkaraskać* 'odczepić się od kogo' z okolic Bielska Podl., 'uwolnić się od natrętów' z Suw, okolic Białegostoku i Siemiatycz KSGP;

odkąsić RLR A3, w znacz. 'odgryźć' z okolic Siemiatycz i Białegostoku oraz z Wil (Łop) podaje KSGP, por. błr. *адкусіць*, ros. *откусить* Dal II 606, zob. *obkąsać*, s. 123, *wkąsić*, s. 127, *zkąsić*, s. 130;

odliga L AI 90, AII 148 'odwilż', KSGP z okolic Siemiatycz, Bielska Podl., Białej Podl., Sokółki, Suwałk i z Wil oraz ze wsi Stankiewicze k. Szczuczyna (Białoruś), historia wariantów *odliga, otliga* w polszczyźnie płn.kres. (od XIX w.) w KJPW 398 i SPJK 142, lituanizm przyjęty przez medium błr., por. lit. gwar. (wsch.) *atlygà, atlėgà, atlaigà* LKŻ I 391, 395, 397, *atlėgti* L Adr 132, błr. gwar. zach. i płn.-zach. *отліга, одліга, адліга, адлега* SBGB, GBL 164, zob. *odwilżec się*, s. 122;

odryna L DI 7, *odrynka przy gumnie* L TI 37 'pomieszczenie przeznaczone do składania siana na zimę, szopa', z reg. słownictwa III Statutu WKL notuje T. Lizisowa [1983, 109], szersza dokumentacja wyrazu z Kresów płn. (od XIII w.) w KJPW 398, OPK 54, OPL 73, JPPW 340, w KSGP zasięg płn.-wsch.

[94] Ten regionalizm zachował się nawet w słownictwie młodego pokolenia Polaków na Wileńszczyźnie, por. H. Karaś, *Uwagi o języku uczniów polskojęzycznych szkół średnich na Litwie*, [w:] J. Rieger (red.), *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, t. 2, Warszawa 1999, s. 54.

(Wil, okolice Sejn i Brasławia na Białorusi), potwierdzam od informatorów z pow. wil.-troc. PJPG 150–151, por. RSWJ I, 99, białorutenizm: blr. *адрына*;

odsoić (caus. *odessać, ssaniem obudzić wydzielanie mleka*) L AIII 96, *soic* L ŻI 13, por. także *wysoić* || *wysosić* w rejestrze polskim Sutkiewicza [1848, 129], z XIX-wiecznej polszczyzny płn.kres. poświadcza *soić* (*sosić*) 'karmić, dawać piersi' SPJK 55 ze wskazaniem na źródło blr., KSGP *odsoić* 'wykarmić piersią' z Suw, AJ poświadcza też formę *odsosek* 'niemowlę karmione mlekiem matki' L AI 101, AII 165 i *niesojek* 'dziecko karmione sztucznie, nie piersiami matki' L GII 41;

odstawny (*żołnierz*) L ŻI 1 'dymisjonowany', dokumentacja z XIX-wiecznej polszczyzny płn.kres. w KJPW 398–399, SPJK 76, SWil jako prow., SGP z Litwy, rusycyzm kancelaryjny z dłuższą tradycją w języku polskim;

odryganie L AII 39 || *odryg* L AI 85, derywaty od *odrygać się* L AII 149, 150 '(o pokarmach) odbijać się, przypominać się', KJPW 398 i SPJK 124 z XIX-wiecznej polszczyzny płn.kres., OPK 54 z międzywojennej odmianki kowieńskiej ze wskazaniem na źródło blr., SGP z Litwy, por. także ros. *отрыгаться, отрыганье* Dal II 623;

odszpilić L AII 141 'odpiąć', *odszpilać* 'odpinać guziki, haftki lub zatrzaski przy ubraniu' z okolic Białegostoku, Siemiatycz, Wil (Łop) KSGP, historię tego zapożyczenia wsch.słow. w polszczyźnie płn.kres. (od XIX w.) omawia KJPW 399 i SPJK 125;

okurek L GI 3 || *w okurach* L GII 3 'bardzo wcześnie, po pianiu pierwszych kurów, mniej więcej między godziną 12 a 2 w nocy', KJPW 399–400 z dialektu wil. z powołaniem się na H. Turską [1939/1982, 118–119], która traktuje omawiane formy gwarowe [por. RSWJ I 98] jako kalkę lit. compositum *apygaidis*, tłumaczonego w L Adr 37 jako *przedkurze, czas przed pianiem kogutów z rana*, por. także lit. dial. i pot. *apýgaidžai* DLKŻ 24;

ołatki || *pampuszki* PL 54 'placuszki, racuszki', por. *ołatka* || *pampuszka* || *pączek* u Sutkiewicza [1835, 5], *ołatki* z XIX-wiecznej i międzywojennej polszczyzny płn.kres. notuje OPJW 74, 80 i KJPW 400, *oładki* z języka powojennej prasy wil. poświadcza JPPW 344, KSGP podaje różne warianty słowotwórcze i odcienie znaczeniowe z Wil, Suw, okolic Wysokiego Maz., Siedlec, Grajewa, Siemiatycz i Bielska Podl., od informatorki z Białorusi, przesiedlonej na

Pom Zach. odosobnione znaczenie 'placki niesione noworodkowi' poświadcza K. Węgorowska [2000, 95], wg BSE 686 pożyczka małoruska, JPPW uznaje za białorutenizm, wskazując na błr. liter. i gwar. płn.-zach. *аладка* SBGB, ale nie wyklucza oddziaływania na powojenną polszczyznę wil. postaci ros. *оладья*, por. też *оладьи*, *аладьи*, *оладки* i inne warianty ujęte u Dala II 355, w rejestrze lit. AJ użył formy *aładzios* PL 44;

opatrywka (*gospodyni*) L AII 44, *opatrywka* (*oprzątnięcie się w gospodarce* — dopisane innym pismem niż AJ) L AIII 23, poch. *od opatrywać się* (*w gospodarce*) L AII 54, formę *opatrywka* w powyższym znaczeniu znam od informatorów z pow. wil.-troc., natomiast *opatrywać* 'oporządzać' ma szerszy zasięg gwarowy KSGP;

osiec L DI 35 || *osieć* L DII 93, RLR 22 'suszarnia', KJPW 400 'suszarnia zboża, chmielu, lnu' dokumentuje z XIX-wiecznej i międzywojennej polszczyzny płn.kres., OPK 54, OPL 73 i PJPG 152 z odmianki kowieńskiej, KSGP *osieć* (zwana też na Litwie *jewnią*, por. lit. *jauja* RLR 22) z pow. wil.-troc., okolic Poniewieża i Brasławia, por. błr liter. i gwar. płn.-zach. *асеўь* SBGB, płn. i płd. *осеўь*, *восеўь* 'stodoła ze specjalnym urządzeniem do suszenia zboża' SLB;

oskoruznąć (*okrywać się łuską*) L AII 46, *oskoruźnieć* (*obeschnąć skorupą*) L AII 84, *oskoruzniec* (*oschnąc na powierzchni np. otkrojonego chleba*) L AI 47, *zaskoruznąć* L AII 84, *naskoruzniec* (*o garnku zaskorupiałym*) L PI 132, *skoruzniec* (*osychac*) L TI 42 || *skoruznieć* L SI 28, w KSGP tylko postać *oskoruźlak* 'niedorostek' i *oskoruźni* || *oskorużły* 'brudny' z Suw, od informatorów z pow. wil.-troc. znam (*o-*, *za-*)*skoruznąć* '(o garnku) okleić się czymś, pokryć nalotem, kamieniem', *oskoruźlak* przen. '(o człowieku) nędzny, brudny, niedomyty', por. także gwar. wil. *oskoruzły*, *oskoruznięty* 'brudny, zaniedbany, lepiący się od brudu' RSWJ I 97, zbieżność z ros. *оскорузнуть* 'obeschnąć, zaschnąć', *заскорузнуть* 'zrobić się szorstkim, chropawym, stwardnieć, skostnieć, zeskorupieć' Dal II 569, 578, WSRP I 370;

owczynka L AI 105, AII 173, *owczynka kandzierzawa* (*baranek*) L BI 8, BII 12, BIII 15, KJPW 401 poświadcza postać *owczyna* 'skóra barania' z międzywojennej polszczyzny płn.kres., ts. RSWJ I 98, KSGP *owczyna*, *owczynka* 'skóra owcza wraz z wełną' z pow. wil.-troc. (Łop), ts. PJPG 149, SBGB nie potwierdza;

peckac (*np. bieliznę*) L ČI 8 || *peckać* (*szczać*) L ČII 16, *peckac się* L BI 42, w ogólnym znacz. 'brudzić (się), smarować (się)' potwierdza KJPW 403 z XIX-wiecznej i międzywojennej polszczyzny płn.kres., (*za-*)*peckać* z języka powojennej prasy wil. JPPW 351, 469 ze wskazaniem na źródło błr.: *пэцкать*, podobna kwalifikacja w OPK 54 z odmianki kowieńskiej, KSGP z okolic Sejn, Suw i Wil (Łop, Wilejka, Bogusze, Hołowacze), z gwar wil. też RSWJ I 99, SBGB nie notuje, zob. *opeckać* (*się*), s. 124, 125;

peckel L GI 28 || *peckiel* L GII 51 'partacz', jako 'lichy malarz, marudziarz, guzdrała' z polszczyzny płn.kres. (od XIX w.) potwierdza KJPW 403, a z międzywojennej kowieńskiej OPK 54, wskazując na źródło błr., KSGP notuje w znacz. 'partacz' z okolic Sejn i 'zły kucharz' z Tykocińskiego, por. błr. formę gwar. płn.-zach. *пэцкаль*, przy której SBGB umieszcza ods. do pol. *peckiel*; kierunek zapożyczenia nie jest więc tak jednoznaczny, jak to sugeruje OPK;

płoskoń (*suszka konopi, samiec*) L PI 87, por. *płoskun* 'osobnik męski konopi' (XVI w.) z Maz, później wtórnie *płoskon* || *płoskoń* || *płaskoń* ESJP II 628, SWil notuje *płoskoń* || *płoskuń* || *płoskun*, w KSGP *płaskun* 'konopie męskie' z okolic Olecka, *płoskonki* || *płoskony* z Maz płn.-wsch. [A. Kowalska, 1991, 57];

pochlobka (*polewka*) L SI 53, źródła słownikowe nie notują, KSGP pogard. 'wodnista, chuda, niesmaczna zupa' z okolic Sejn i Białegostoku, od informatorów z pow. wil.-troc. znam *pochlobać* 'jeść rzadką zupę, chłeptać', drugie znacz. też w Suw, por. błr. gwar. płn.-zach. *пахлёбка* 'polewka, chuda zupa' SBGB, ros. *похлёдка* 'każda rzadka potrawa, gdy spożywa się ją chłepcąc' Dal III 298, zob. *pochlobać*, s. 128, *nachlobać się*, s. 130;

pochmiel (*odurzenie głowy*) L PI 10, SWil posp. 'podchmielenie sobie, podpicie, niezupełne upicie się', z XIX-wiecznej i międzywojennej polszczyzny płn.kres. warianty z prefiksem *po-* i *pod-* potwierdza KJPW 406, od informatorów z pow. wil.-troc. znam postać *pochmiałka* 'leczenie kaca metodą zwaną potocznie klin klinem', *pochmielanie* 'ts.' podaje JPPW 359 z języka powojennej prasy wil., KSGP notuje tylko *pochmielić* 'podpić sobie' z Suw, JPPW dostrzega związek z błr. *пахмяліцца* i ros. *похмелиться*, por. też błr. *пахмялле* i ros. *похмелье* 'samopoczucie po pijaństwie, kac', jak i 'leczenie kaca przez wypicie alkoholu' Dal III 299, zob. *chmielic* (*się*), s. 189;

podpojony PL 60v 'podpity, nieco pijany', w SWil bez kwalif., por. ros. *подпоить* 'upić, napoić, doprowadzić do upicia (niepijącego)', *подпоенье* 'upicie, podpicie' Dal III 161, zob. *opoić*, s. 124, *zapoić*, s. 127;

popojka (*bankiet*) L GI 19, *uczta* GII 33, notuje jedynie z międzywojennej polszczyzny płn.kres. jako 'pijatyka' KJPW 410, wskazując na źródło ros. bądź błr., SBGB nie notuje, por. ros. *подпойка* 'upicie, podpicie' Dal III 161;

potrucha (*kruszyna słomy, siana*) LP I 18, *potrucha od słomy* L ŠI 3 'szczątki, okruszyny siana', SWil bez kwalif., KSGP *patrucha* || *potrucha* z okolic Sejn, z gwar wil. 'drobne roztarte okruszyny siana' RSWJ I 100, por. błr. gwar. płn.-zach. *nampyxa* 'ts.' SBGB;

pralnik L KI 82, KII 183, RLR 30 'kijanka do prania', dokumentacja formy z polszczyzny płn.kres. (od XVIII w.) w KJPW 413, OPL 75, SWil bez kwalif., KSGP z Suw, Wil, Litwy etnicznej (okolice Poniewieża) i Nowogródczyzny, por. MAGP VI, m. 288, w gwarach wil. obok *pralnik* RSWJ I 100 też *pranik* [K. Węgorowska, 2000, 98], por. dial. błr. *пранік* i ukr. *прайник*, *пральник*;

prątek, ***prątki*** tylko w kontekstach: *robic prątkiem* || *ruszać prątkiem* L NI 9, *robienie prątkami* L Ndr 86 'druty do robót dziewiarskich', poświadcza postać l. poj. Zbiór [k. 98], z polszczyzny płn.kres. (od XIX w.) dokumentuje KJPW 413, wskazując na źródło błr., KSGP z Suw, Aug i Wil, a także odosobnione użycia z Sieradzkiego i Konińskiego, potwierdzam postać l. mn. od informatorów z pow. wil.-troc., ts. RSWJ I 100, por. błr. gwar. płn.-zach. *прутак* SBGB;

pruszyna L ŠI 18, *pruszynka* (*atóm*), *pruszyneczka* RLR 30, brak poświadczeń w słownikach języka polskiego, postać *pruszynka* 'pyłek, drobinka, cząsteczka' potwierdzam od informatorów z pow. wil.-troc.;

przedrażniam PL 60v 'przedrzeźniam', rusycyzm znany XIX-wiecznej polszczyźnie płn.kres. SPJK 89, KJPW 415, por. ros. *передразниваю*, używany powszechnie przez leksykografów z terenu guberni kowieńskiej, z gwar pow. wil.-troc. *przedrażniać* 'złośliwie naśladować czyjeś ruchy, gesty, sposób bycia' poświadcza KSGP, zob. *podrzezniam*, s. 185;

przemknięty (*o drzwiach*) L PI 114, wyraz nienotowany w słownikach, w polszczyźnie pot. tylko *przymknięty* 'o kimś kto został aresztowany' ISJP II 370, potwierdzam od informatorów z pow. wil.-troc. jako 'uchylony (o drzwiach)', postać reg. może być kalką lit. *pràviras* L PI 114, *prãviras* 'uchylony' LLKŻ

371, AJ często transponuje lit. *pra-* jako pol. *prze-* [por. czasowniki z prefiksem *prze-*, s. 129];

przepuszczać PL 70v 'odprowadzać odjeżdżającego', w SWil prow.;

przylaszczyć (skreślone *przymilić się*) L PI 130, KSGP poświadcza *przyłaszczyć* 'przyswoić, oswoić' z Białegostoku i Siemiatycz, od informatorów z pow. wil.-troc. znam w znacz. 'wkraść się w łaski (o zwierzęciu)', por. ros. *прилащивать*, *прилащать* 'przygarnąć, oswoić, otoczyć opieką, poskromić (zwierzę)' Dal III 343, zob. *przyłaskawić*, s. 131;

przysiewek (*dla sługi*) L Adr 250, SWil z ods. do *przysiew* w trzecim znacz. 'część zasiewu lub pola jako dodatek do gaży służącego';

rogoża PL 76 'kępa wiór z drzewa liściastego używana do szorowania w łaźni, włochata gąbka, myjka', SL, SWil tylko w znacz. 'mata pleciona z sitowia', KSGP *rogożka* || *rohożka* z Wil (okolice Nowej Wilejki, Łop), *rahoża do szorowania* z pow. wil.-troc., JPPW 390 *rogożka* 'szmatka z grubego płótna' z polszczyzny powojennej prasy wil., ze wskazaniem na źródło błr., por. gwar. płn.-zach. *рагожа* 'sitowie', *рагожка* 'myjka, gruba gąbka do szorowania czegoś' SBGB;

rozczuchać się (*ze snu*) L BI 25, *rozczuchanie się ze snu* BI 25, KSGP potwierdza różne warianty z obszaru płn.-wsch.: *rozczmuchać* się 'oprzytomnieć po śnie' z okolic Bielska Podl., *rozczmychać* się 'rozbudzić się na dobre' z Siemiatycz, *rozczmuchać* 'rozruszać' z okolic Radzynia, ale *rozczuchać się* nie potwierdza, w gwarach wil. używane są formacje prefiksalne *o-*, *od-*, *wy-*) *czuchać*, ale w odmiennym znacz. 'wybrnąć z czegoś, wyzdrowieć' RSWJ I 107, por. błr. gwar. płn.-zach. *расчухаўца*, *рашчухаўца* 'rozbudzić się (na dobre)' SBGB;

rozkaraczyc, rozkaraczony L II 61, KJPW 422 dokumentuje *rozkaraczyć się*, *rozkaraczać się* 'rozkraczyć się, rozkraczać się' z XIX-wiecznej i międzywojennej polszczyzny płn.kres., KSGP z Suw, Aug, okolic Drohiczyna i Białej Podl., pokrewne czasowniki w błr., ros. i ukr., zob. *okaraczyć*, s. 125;

samołowka PL 81 'pułapka', SWil 'ts.' w znacz. dosłownym i przenośnym, KSGP *samołów*, *samołówka*;

skierdź RLR 26 'główny pastuch', ts. u Sutkiewicza [1848, dodatek, s. 7], *skerdziować* 'pełnić zadanie głównego pastucha' RLR 26, notuje SWil 'starszy wśród pastuchów', KJPW 429 dokumentuje z polszczyzny płn.kres. (od XIX w.), OPL

75 z Litwy etnicznej, T. Graczykowska [1999, 382] z języka wydawanej w Kownie w okresie międzywojennym „Chaty Rodzinnej, KSGP jako 'pastuch, który pasie krowy całej wsi' z Suw, 'starszy pasterz' z Suw, Aug i znad górnej Biebrzy (rzadkie), z gwar wil. RSWJ I 102, od lit. *skeřdžius*, czasownika *skerdziować* polskie źródła gwarowe nie notują, por. lit. gwar. *kerdžiũti* || *kerdžiáuti* (*służyć skierdziem*) L Kdr 82, pot. *skerdžiáuti* DLKŻ 126;

skomieć L MII 40 '(o zębach) drętwieć', SWil notuje *skoma* 'drętwienie zębów', od informatorów z pow. wil.-troc. potwierdzam *oskomieć* 'zdrętwieć (o zębach) po zjedzeniu owoców', por. błr. gwar. płn.-zach. *скамець* 'o odczuciu w ustach po zjedzeniu czegoś kwaśnego' SBGB;

skorynka (*chleba*) PL 94 'skórka', forma występuje też w materiale polskim Paszkiewicza [I, 627, dr 168], z XIX-wiecznej i międzywojennej polszczyzny płn.kres. potwierdza KJPW 429, *skorynka* || *skórynka* z języka powojennej prasy wil. JPPW 403 ze wskazaniem na źródło błr., KSGP z Wil (Łop, Bogusze, Hołowacze) oraz z okolic Witebska, potwierdzam z gwar pow. wil.-troc., ts. RSWJ I 103, postać l. mn w słownictwie wil. na Pom Zach. [K. Węgorowska, 2000, 100], por. błr. *скарынка*, ukr. *скорына*, *скорынка*;

snitka (ziele) ŁLP G 2, nazwa znana też w postaci *śnitka* i *sznitka* 'podagrycznik pospolity, zwany też kozią stopą', odnotowana w XVIII w.[95], SWil bez kwalif., w KSGP *sznitka*, *śnietka*, *śnitka*, *śnitek*, z pow. wil.-troc. PJPG 159, występuje w ukr. i błr.;

syrojeszka (*grzyb*) L GI 48, GII 91, SWil bez kwalif., z polszczyzny powojennej prasy wil. dokumentuje JPPW 416, KSGP notuje różne warianty: *syrajeszka*, *syrojeżka*, *serajeszka* 'surojadka bedłka, rodzaj grzyba', ale wyłącznie z obszaru płn.-wsch. (z okolic Brasławia, Święcian, Trok, Sejn, Białegostoku, Sokółki, Grajewa, Bielska Podl.), z pow. wil.-troc. potwierdzam postaci *syrajeszka*, *syrojeszka* PJPG 19, 155, RSWJ II 73 także *surajeszka*, wg JPPW białorutenizm, por. też ros. *сыроежка* 'grzyb z rodziny bedłkowatych' Dal III 213;

szanc, ***szancuję*** PL 82v 'szczęście, powodzenie', *szańcować* 'szczęścić się, wieść się, powodzić się', *poszańcować się* 'poszczęścić się, zdarzyć się, powieść się' potwierdza SWil jako przest. prow., OPL 78 z Litwy etnicznej postać *poszan-*

[95] Por. B. S. Jundziłł, *Opisanie roślin w prowincji W. X. L. naturalnie rosnących [...]*, Wilno 1791, s. 195, za: A. Spólnik, 1990, 37, 104.

cować 'ts.', od informatorów z pow. wil.-troc. znam związek *szukać szancow* 'szukać szczęścia, okazji', por. blr. *шанцаваць*;

szepietac (*mowić szepietliwie przez zeby*) L ŠI 29, potwierdzam *szepietać* od informatorów z pow. wil.-troc. w znacz. 'mówić sepleniąc', OPJW 76 z gwar wil. *szepielawy* 'sepleniący' ze wskazaniem na źródło blr., zob. *szepietliwy*, s. 112;

szuł (*czyli klepka od wiadra, kubka*) L ŠI 24, (*drzewo, którym się sciągają ściany*) L VI 17, SWil notuje *szuło* jako prow. w znacz. zbliżonym do drugiego z podanych przez AJ kontekstów: 'słup drewniany, którego koniec w ziemię idący opala się lub smołą obmazuje, reszta zaś na sposób płaszczaka ociosana, ma z dwóch stron wydrążenia, czyli pazy dla osadzenia dylów lub bierwion składających przęsło', BSE 557 wywodzi z niem., w gwarach pow. wil.-troc. *szuł* to 'rama, na której zawieszone są drzwi w stodole' SLMB 213, KSGP poświadcza z kolei jako 'pal u płota' z pow. kowieńskiego i okolic Suwałk ze wskazaniem na lit. *šùlas* 'słup stojący, ale też klepka w beczce, cebrze' DLKŻ 825, wg BSE 557 zapożyczone z pol., por. gwar. *szułek* 'klepka w beczce' MAGP III, m. 112;

trzasnik (*odcinki drzewa na trzasniku*) L MII 9v, L Mdr 8, z międzywojennej polszczyzny płn.kres. potwierdza *trzaśnik* 'miejsce, gdzie się rąbie drzewo' KJPW 443, z Litwy etnicznej OPL 74, KSGP z okolic Poniewieża i Niemenczyna, por. MAGP II, m. 60;

trzęsianka L MII 52, SWil 'mieszanina słomy z sianem jako pokarm dla bydła', ts. z Suw, Maz, Wil (Łop), okolic Białegostoku, Bielska Podl. i Siedlec poświadcza KSGP, odnotowując również użycie 'koniczyna ze słomą dla krów' z Lub, od przesiedleńców z Wil nazwa przyjęła się też na Kujawach (KSGP), potwierdzam ją także od informatorów z pow. wil.-troc. [Z. Sawaniewska-Mochowa, 1984, 172], por. blr. gwar. płn.-zach. *трасянка* 'mieszanka słomy i siana, pokarm dla bydła' SBGB;

walę (*samodział*) PL 106, od *walić* 'ubijać w foluszu, folować' SWil, KSGP 'zgęszczać, zbijać tkaninę wełnianą' z Wil (Łop), 'ts.' B. Falińska [1974, 332] z Ostr, Warmii i Mazur od informatorów z b. pow. oszmiańskiego, OPL 76 z Litwy etnicznej;

warwol (*ciecz*) L VI 14, SWil odsyła do *tran*, por. lit. *vàrvalis* L VI 14, *várvelis* DLKŻ 920;

widny L VI 4 'widoczny, widniejący', SWil potwierdza ten odcień znaczeniowy, w XIX-wiecznej i międzywojennej polszczyźnie płn.kres. rozpowszechnione było inne znacz., żywe do dziś, 'pokaźny, okazały, wspaniały' KJPW 448, SPJK 178, w gwarach płn.-wsch. *widny* to 'widoczny, widniejący' (z Suw, okolic Białej Podl. i Garwolina) i 'daleko widzący' (z okolic Białej Podl.) KSGP, por. ros. *видный* 'widoczny' Dal I 218;

wieczorinki (*wieczorne zabawy dla młodych*) L VI 5, KJPW 447 dokumentuje postaci *wieczorynka, wieczorynki* 'zabawa wieczorna na wsi' z XIX-wiecznej i międzywojennej polszczyzny płn.kres., wskazując na źródło wsch.słow. (blr. *вечарынка*, ros. *вечеринка*, ukr. *вечаринка*), KSGP poświadcza w podanym znaczeniu z Wil (Łop)[96], jako 'wieczorne rozmowy' z okolic Bielska Podl., 'wieczór towarzyski' z okolic Białegostoku i Siemiatycz i odosobnione 'wspólne przędzenie lnu' z okolic Olsztyna; zauważone zbieżności leksykalne wsch.słow. nie przekreślają jednakże hipotezy, że w odmianie kowieńskiej może to być raczej transpozycja lit. pot. i gwar. *vakarùškos* L VI 5, DLKŻ 909, LLKŻ 530, por. *wakaruszki* w kowieńskim tygodniku „Chata Rodzinna" [T. Graczykowska, 1999, 382];

wiejałka (*do wiania*) || *wiejadło* L VI 32, KSGP zna postać *wiejałka* 'drewniana szufla, którą sypie się zboże celem oddzielenia od plew' z Wil (Łop), 'wialnia służąca do oczyszczania, wiania zboża' z okolic Białegostoku, *wiejka* || *wialnia* z okolic Siemiatycz, por. blr. gwar. płn.-zach. *веялка* 'wialnia' SBGB;

wierszyna RLR G 12 'wierzchołek drzewa', KSGP dokumentuje z okolic Sejn, SGP VI 116 z Litwy, por. blr. gwar. płn.-zach. *вяршына* 'ts.' SBGB, zob. *wierzchowina*, s. 180;

wilczarnia L VI 36 'o lodowatym, nieogrzewanym przez długi czas pomieszczeniu', potwierdzam w tym znacz. od informatorów z pow. wil.-troc., por. lit. zapis AJ *vilkinïča* L VI 36, *wilkinicze* w Dykcjonariuszu [s. 655], w polszczyźnie pot. używane jest w tej samej funkcji semantycznej wyrażenie *zimno jak w psiarni* ISJP II 380;

---

[96] Nazwa *wieczorynka* || *wieczorynki* 'zabawa wieczorem, wieczorne spotkanie' jest znana także w gwarze przesiedleńców z Wileńszczyzny na Pomorzu Zachodnim, por. K. Węgorowska, 2000, 104.

wisny (*widzący daleko*) L RI 10, potwierdzam od informatorów z pow. wil.-troc. postać *niewisny* 'niewidomy';

wyjadki L JI 30 'pokarm niezjedzony do końca', SWil jako 'pasza niewyjedzona zupełnie przez bydło lub owce', KSGP postać l. poj. *wyjadek* 'kępka trawy niewyżarta przez krowę' z Suw;

wyjobac ŁLP I 4 'wyłajać', KSGP poświadcza *wyjopać* 'skrzyczeć' z ziemi chełmińsko-dobrzyńskiej i Kociewia, 'przeklinać, wyzywać, krzyczeć na kogoś' z okolic Mławy, od informatorów z pow. wil.-troc. potwierdzam *wyjobać* 'wyłajać, zwymyślać, zrugać', *obłożyć jobami* 'ts.', jednostka co do genezy pokrewna z *jebać*, *wyjebać* 'futuere' (XV w.) ESJP I 583, ekspr., ale pozbawiona tak silnego nacechowania wulgarnego, jakie mają wymienione czasowniki w polszczyźnie[97], postać z *o* może przez asocjację z ros. bardzo wulgarnym przekleństwem *ёб твою мать*[98];

wysznik (*w kartach*) L AII 168v || *wyżnik* L Adr 177 'król (w kartach)', SWil definiuje *wyżnik* jako 'karta do gry w kolei starszeństwa, idąca tuż po królu', bez kwalif.;

zaknechtać (*zwyciężać, odebrać możność, mordować*) L DII 66 || *zadawac gwałtowną smierc, męczyc* L DI 24, KSGP *zaknechcić* 'zadusić, zamęczyć kogoś na śmierć, bijąc pięściami i dusząc' z okolic Sejn;

zminda PL 133 'skąpiec, sknera', SWil *żminda, żmienda* 'ts.';

zorki (*oględny*) L DII 7, (*oswiecony*) RLR A 1, (*spostrzegawczy*) L RI 10, 'mający dobrą pamięć' L VI 34, poch. *zorkość* L VI 4, w znaczeniach podanych przez AJ potwierdzam *zorki* od informatorów z pow. wil.-troc., por. błr. gwar. płn.-zach. *зоркі* 'mający dobry wzrok' SBGB, ros. *зоркий* 'dobrze widzący, spostrzegawczy, przenikliwy, bystry', *зоркость* 'ostrość, bystrość, czujność, przenikliwość' Dal I 615, WSRP I 399–400;

żebrowac L DI 39 || *zebrowac* L NI 46, KJPW 458 *żebrować* 'żebrać, być żebrakiem' z XIX-wiecznej i międzywojennej polszczyzny płn.kres., też OPK 60, JPPW 445 *użebrować* 'wyżebrać' z języka powojennej prasy wil., KSGP z Wil

---

[97] Por. M. Grochowski, *Słownik polskich wulgaryzmów i przekleństw*, Warszawa 1996, s. 77–79, 163.

[98] Por. В. П. Белянин, И. А. Бутенко, *Живая речь. Словарь разговорных выражений*, Москва 1994, s. 91, pod hasłem: *мать за ногу*.

(Łop, Bogusze, Hołowacze), z okolic Sejn, Suwałk i Ostrołęki, pokrewne formy w błr. i ukr.;

żyrny Ł LP 7 'tłusty', SWil *żerny* || *żyrny* 'tuczny, tłusty', KSGP 'tłusty (o jedzeniu)' z okolic Siemiatycz, por. ogsłow. *żyr* 'nazwa tłuszczu' BSE 669;

żywusczy || *żywuszczy* (*przyżywający, zdrowiejący prędko*) L GI 5, GII 6, w znacz. 'żywotny, ruchliwy' potwierdza KJPW 459–460 z XIX-wiecznej i międzywojennej polszczyzny płn.kres., KSGP *żywuszczy* || *żywiuszczy* z okolic Sejn, Suwałk, Białej Podl., SGP VI 453 z Litwy, Aug i okolic Tykocina, białorutenizm SPJK 58, KJPW.

6.2. Regionalizmy o zasięgu wschodnim

Do tej grupy zaliczane są wyrazy mające geografię wschodnią, obejmującą Polskę północno-wschodnią, Kresy północne i południowe oraz Małopolskę południowo-wschodnią, regionalizmy ogólnokresowe:

bormotać RLR 7 'mruczeć, mówić cicho, niewyraźnie', SGP PAN I 403 poświadczenie *barmotać* 'mruczeć, mamrotać' z okolic Tomaszowa Lub., postać dk. *wybarmotać* z Litwy etnicznej OPL 79, por. błr. *бармацаць*, ros. *бормотать* Dal III 149, lit. pot. *barbėti*, *bambėti* 'burczeć, mamrotać' LLKŻ 37, 56, DLKŻ 66;

brus (*osełek*) L BI 35, BII 58, PL 5v, Iwiński [I, 87] poświadcza też *brusek*, ts. w gwarach wil. RSWJ II 67; SGP PAN II 555–556 w znacz. 'podłużna osełka do ostrzenia głównie kos' z gwar pasa wsch., w stp. (1385, 1472) 'kamień do ostrzenia';

bulba PL 6, SGP PAN III 91 'jadalne bulwy ziemniaka' z pogranicza wsch.: z Wil (Łop.), z okolic Przemyśla, Kolbuszowej, Rzeszowa, Lwowa, Stanisławowa, Grodna, por. MAGP XI, m. 545, z Kresów płd. notuje M. Brzezina [1979, 45–46], postać znana w znacz. 'kartofel' w ukr. i błr.;

chwytnąc (*w rękę i skryć*) L GII 53, SGP PAN IV 197 'ująć, wziąć coś (kogoś) szybko, na chwilę; złapać' z okolic Krakowa, Zamościa i Hrubieszowa, 'porwać, złapać istotę żywą, nie pozwalając jej uciec' z okolic Biłgoraja;

ciszkiem (*czyham, wkradam się ciszkiem, dybkiem, ukradkiem*)[99] PL 14v, 'po cichu, milczkiem, ukradkiem' (XVIII w.) ESJP I 193, SGP PAN IV 423 jako 'cicho' z zasięgiem od Tomaszowa Lub. po San i z okolic Lidy (Białoruś), SWil 'milczkiem, ukradkiem, z cicha, po cichu' bez kwalif.;

dopioro (*teraz*) L DI 1, DII 1, PL 13, Iwiński [I, 196], KSGP notuje *dopiero, dopioro* || *dopióro* 'teraz' z okolic Suwałk, Włodawy, Białej Podl., Bielska Podl. i Siemiatycz, historia form w polszczyźnie płn.kres. (od XIX w.) w KJPW 349, wg SPJK 32–33 neosemantyzm kresowy powstały przy udziale sprzyjających warunków lokalnych;

duha L KI 39, KII 173, por. zapis w *Słowniczku* K. Kluka *duha do wozka iednokonnego* (1778 r.) [I. Maryniakowa, 1996, 211], SWil *duga* || *duha* bez kwalif. z podanym wyżej cytatem, w znacz. 'kabłąk drewniany, przymocowany do chomąta w uprzęży jednokonnej' zasięg wschodni KSGP, z polszczyzny płn.kres. dokumentuje (od XVII w.) KJPW 352, kwalifikując jako rutenizm, OPJW 74, 79 z dialektu wil. (ludowego i kulturalnego) jako białorutenizm: błr. *дуга*;

gać (*faszyna, pomost*) PL 16, w stp. 'jaz młyński z mostem na rzece' ESJP I 399, zna SL, wg SGP I 40 *gać* || *hać* 'faszyna narzucana w rzeczkę albo bagienko dla przejazdu w zimie' z Litwy, 'grobla' z Aug, A. Kremer [1870/1999, 277] umieszcza wśród prow. podolskich jako 'zagroda, przegroda, płot, tama na wodzie z chrustu, słomy i kamieni zrobiona zwykle na wiosnę i trwająca tylko rok', por. błr. gwar. płn.-zach. *гаць* 'przejście przez błoto wykonane z faszyny' SBGB;

gadzina 'żmija' PL 16, znane w XVI w. głównie jako collectivum 'żmije, węże jadowite', ale też i w l. mn. *gadziny* ESJP I 400, z XIX w. poświadcza Zbiór [k. 87], z polszczyzny kresowej dokumentuje KJPW 356 i SPJK 156, w KSGP z Wil (Łop), okolic Suwałk, Siemiatycz, Włodawy, Biłgoraja, Lubaczowa, Tarnobrzega i z takich punktów, jak: Wilno, Duliby (k. Buczacza), Tuligłowy

[99] W. Cyran [1967, 177–178] wskazuje, że formacje przysłówkowe typu *ciszkiem, chyłkiem, omackiem, dorywkiem*, będące najczęściej z pochodzenia narzędnikami l. poj. rodzaju męskiego, są w polszczyźnie XVIII/XIX w. rozpowszechnione do tego stopnia, że wyodrębniony z nich formant *-kiem* stosowany jest do tworzenia nowych derywatów przysłówkowych od czasowników czy przysłówków. AJ posługuje się zarówno postaciami już nieco nacechowanymi archaicznie (np. *ciszkiem, dybkiem*), jak też neologizmami [por. omówione w rozdz. 6.7. *ochyłkiem, rozdziawkiem, usiadkiem*].

(k. Lwowa), Krzemieniec, leksem podtrzymywany w polszczyźnie pogranicza wsch. pod wpływem błr. bądź ukr.;

hlak (z gliny) ŁLP 21, KSGP *hlok* 'dzbanek' z płd. Polesia, SGP II 183 *hlak* 'kamionka' z Litwy [za L. Jucewiczem] i Aug oraz postać *hlek* 'dzbanuszek z rączką na wodę' z Podola [za A. Kremerem, 1870/1999, 281], z polszczyzny płn.kres. potwierdza (od XIX w.) KJPW 360, SSE I 421 uznaje za prow. płn.-wsch., SPJK 157 jako białorutenizm, swoistą innowację leksykalną AJ stanowi odosobnione użycie *hlak wielki* || *bęben* L BI 36;

hodować L AII 168 'wychowywać, żywić, pielęgnować, uprawiać, chować', por. u Sutkiewicza [1835, 41] *wychowanie* || *ohodowanie*, użyte jako ekwiwalenty lit. *augimimas*, czasownik potwierdzony od XVI w. SSE I 422, od XVIII w. wg ESJP I 529, z XIX- i XX-wiecznej polszczyzny płn.kres. poświadcza KJPW 361, (*wy-*)*hodować* z języka powojennej prasy wil. podaje JPPW 275, 459, z tekstów kowieńskich reprezentujących wariant szlachecki dokumentuje *hodować* 'wychowywać dzieci' i *hodowanka* 'wychowanka' A. Zielińska [2002, 118], w gwarach polskich *hodować* ma wyraźnie zasięg wsch., KSGP z Podl i Lub wsch., rutenizm wg SSE, T. Minikowska [1980, 55] dostrzega źródło równoległe, ukr. i błr., por. także lit. *augìnti* 'wychowywać, uprawiać, pielęgnować (rośliny), hodować' LLKŻ 50, DLKŻ 53;

hojdac (*na renku dziecie*) L UI 2, *hojdać dziecię na ręku* L ČII 14, L AII 171, *hojdanie* (*na rękach*) *np. dziecie* L CI 7, KSGP 'hustać (się), kołysać (się)' poświadcza z terenów wsch. (Krośnieńskie, Sanockie, Lub, Cheł, Biał oraz Wil), Z. Kurzowa [1983, 292] z polszczyzny Kresów płd., SSE I 423 uznaje za prow. wsch. obecny w języku polskim od XIX w., ts. dokumentuje KJPW 361, wskazując na źródło błr. i ukr., wg SPJK 158 białorutenizm w polszczyźnie płn.kres.;

hojdawka (*chustawka*, skreślone *kołyska*) PL 8v, KSGP z gwar płd. Podl, Biał, Wil, z polszczyzny Kresów płd. potwierdza Z. Kurzowa [1983, 292], z Kresów płn. dokumentuje (od XIX w.) warianty *hojdawka*, *hojdanka* i *hojdałka* w KJPW 361, wg SPJK 158 białorutenizm w polszczyźnie płn.kres.;

hołobla L EI 2, ŁLPI 1, zwykle w l. mn. 'dyszle podwójne, poboczne w wozie jednokonnym', KSGP z Lub wsch., Podl, Podola [za A. Kremerem, 1870/1999, 281], Kurpiów oraz Wil (Łop.), historię formy w polszczyźnie (od XVI w.)

i zbieżności z leksemami ukr. i błr. omawiają SSE I 426, KJPW 361 i SPJK 158–159, T. Lizisowa [1983, 108] uznaje za białorutenizm o podstawie bałtosłowiańskiej, por. lit. *głóbti* 'obejmować' LLKŻ 130, psł. **globiti* 'ściskać, spajać' SSE;

jaszczyk (*od masła, smietany*) L AI 2, AII 3, jako 'skrzynka, pudełko, paka' szerszy zasięg wsch. KJPW 364–5, SPJK 159, w znacz. 'nakrycie, koło laski ochraniające wylew śmietany', 'kółko na lasce osłaniające otwór między kijem i wierchem maślnicy' z Mp płd., jako 'naczynie na masło' między Brzozowem a Rozwadowem KSGP, etymologia niepewna, SSE I 524 jest skłonny uznać *jaszczyk* w znacz. 'naczynie na masło' za innowację rodzimą (od XVII w.), ESJP I 377 gwar. *jaszczek, jaszczek*, jako zdrob. od *jaszcz* 'drewniane pudełko na masło', łączy ze staro-wysoko-niemieckim *ask* 'rodzaj naczynia', inne hipotezy co do pochodzenia nazwy przedstawia szczegółowo SJPK 159–160;

kaban ŁLP P 36, w znacz. 'wieprz, tucznik' rozpowszechniony w pasie wsch.: Wil, Sejneńskie, Aug, Biał, okolice Białej Podl., Mławy, Ostrołęki i Siemiatycz KSGP, por. 'kastrowany samiec świni' MAGP IX, m. 433, w polszczyźnie kresowej znane od XVIII w.: z Kresów płn. dokumentuje KJPW 365–366, OPJW 79, SPJK 161, OPL 70, z Kresów płd. poświadcza Z. Kurzowa [1983, 177], leksem ma odpowiedniki w błr., ukr. i ros., ale do języków wsch.słow. trafił ze źródła orientalnego;

kabszuk (*od tytuniu*) L KII 7 || *kapszuk* (*od tytuniu*) L BI 22, BII 38, BIII 47, ŠI 4, *kapszuk od tytuniu sznurkiem sciągany* L TI 47, KSGP poświadcza *kapszuk* || *kapsiuk* 'kapciuch' z Suw, 'torebka na tytoń' z Cheł, *kapszuk z tytoniem* z Litwy, w SWil z ods. do *kapciuch*, ze wskazaniem na źródło tatarskie, potwierdzam formę *kapszuk* 'mieszek na tytoń' z gwar pow. wil.-troc.;

kaczac, kocic (*siano, kęs w gębie*) L VI 50 || *kaczac* (*kamień*) L RI 1 || *kaczac kameni do wozu w gurę* L BI 31, *kaczać* (*robić gomułkę*) L MII 66 || *kocić* L BII 49, zasięg wsch. (Kresy płn., Kresy płd., Podl) form *kaczać* (*się*) i pokr. w znacz. 'taczać, tarzać' dokumentuje (od XIX w.) SSE II 13, Z. Kurzowa [1983, 293], KJPW 367, OPL 77, SGP z Litwy i okolic Drohobycza, OPJW 76, 79 i SPJK 161 kwalifikują jako białorutenizm w polszczyźnie wil. (kulturalnej i gwarowej): błr. *каціць*, zob. *odkocić* (*rękawę*), s. 122;

kapcan (*niechluj*) L AII 55, w SWil bez kwalif. jako 'człowiek niedbały, niechędożny, niedołężny, ślimazarnik', zasięg wsch. (w tym Kresy płd.) tego ekspresywizmu dokumentuje KJPW 367, M. Brzezina [1979, 90] z płd.kres. polszczyzny Żydów jako 'głupiec', z międzywojennej odmiany kowieńskiej w znacz. 'biedak, oberwaniec' OPK 50, w KSGP z okolic Białej Podl., Drohobycza i Podola, wg ESJP I 22 jako 'oferma, biedak, byle kto' znany polszczyźnie od XVIII w., dziś pot. lekceważ. 'mężczyzna niesprawny fizycznie, nieporadny, niedołężny, niezdarny' SPP 67, zapożyczenie przez jidisz z hebrajskiego, znane też w ukr. i błr.;

karwasz (*mankiet, wyłoga, brzeg rękawa*) L KI 3, KII 14, ts. Iwiński [I, 418], KSGP notuje w zmienionym lekko znaczeniu 'czerwone obszywki na sukmanie' z Cheł i na płn.-wsch. Podl, 'wyłoga na rękawie' z Litwy [za SGP II 318], *karwasze* 'mankiety' z płd.-wsch. Podhala, *karwaszy* 'ts.' od Bojarów Międzyrzeckich, w KJPW 368 i SPJK 150 jako arch. leksykalny w polszczyźnie kresowej, udokumentowany z XVII–XVIII w., z węgierskiego *karvas* 'naramiennik blaszany';

koczerga LLP K 21, w znacz. 'pogrzebacz, ożóg' poświadcza KSGP z Wil, Polesia, okolic Siemiatycz i Sejn, SSE II 321 dokumentuje *kaczarga* już od XV w., tę postać potwierdza Iwiński [I, 445], z polszczyzny urzędowej WKL (XVI w.) *koczerha* || *koczerga* podaje TLPB 84, 90, w XIX w. nazwa ma charakter prow. wsch., znana jest też na pograniczu płd.-wsch., kwalifikowana jest najczęściej ogólnie jako rutenizm KJPW 372 lub białorutenizm w polszczyźnie płn.kres. TLPB, SPJK 163–164;

korowaj (*pirog weselny*) L KI 17, KII 68, SL z XVIII w., historia i wschodnia geografia formy udokumentowana w KJPW 374, SSE II 495 wskazuje na źródło ruskie;

kul (*słomy*) L KI 81, RLR 30, KSGP w znacz. 'snop' z Wil (Łop, Bogusze, Hołowacze), z Suw, Aug, Tyk, Ost, Cheł, historia formy w różnych znaczeniach w polszczyźnie płn.kres. w KJPW 380, pierwszy zapis po polsku jako 'snopek słomy' w 1596 r. SPJK 181, w literaturze różne poglądy na temat pochodzenia tej nazwy w językach słow. (pol., błr., ros. i ukr.), w polszczyźynie płn.kres. najprawdopodobniej zapożyczenie lit. dokonane przez medium błr. SPJK 181. por. lit. *kūlỹs* 'duża wiązka słomy, snop długiej słomy po wymłóceniu';

kulsza (*kość w kłębie*) L GII 107, RLR 3 'udo', najwcześniejsze poświadczenie w znacz. 'kość biodrowa' pochodzi z polszczyzny reg. WKL z 1580 r. SPJK 182, obszerna dokumentacja ze źródeł i literatury w KJPW 380, SPJK 182, w KSGP jako 'udo ptaka lub udziec wieprzowy, szynka' z Wil, Aug, Podl i Cheł, co do genezy wyrazu w polszczyźnie płn.kres. zdania są podzielone, traktuje się go jako bezpośrednie zapożyczenie z lit. bądź ze źródła lit. za pośrednictwem języków ruskich., zwłaszcza błr.;

łep (*czoło*) L KI 4, KII 20, PL 33v, *łebny* (*czelny*) L KI 5, KSGP z okolic Bielska Podl., Białej Podl., Sokółki, por. MAGP IX, m. 415, SGP [za A. Kremerem, 1870/1999, 293] z Podola, historia formy *łeb* 'czoło' (od XVIII w.) w SPJK 122, w polszczyźnie płn.kres. najprawdopodobniej białorutenizm, por. też ros. i ukr. *лоб* 'czoło';

maszonka (*kieska*) L MII 6, L Mdr 5 'sakiewka, kiesa, woreczek na pieniądze', SWil *moszna, moszenka* jako 'worek, torba' i 'worek jądrowy (u koni)', z bogatej dokumentacji SGP III 187 wynika, że nazwa, używana w zbliżonych znaczeniach 'sakiewka, woreczek na pieniądze, torebka, worek', ale w różnych wariantach gwar.: *maszonka, moszenka* (*moszenki* l. mn.), *moszanka, moszonka, muszenka*, miała w XIX w. zasięg wsch. (Litwa, Ruś), znana też Hucułom i Łemkom, współczesne poświadczenia w KSGP (z okolic Sejn, Białegostoku i Siemiatycz) oddają tylko znacz. 'woreczek jądrowy u samców ssaków', postać reg. można zestawiać z gwar. płn.-zach. *машонка* 'moszna (u barana), z której po wyprawieniu robiono mieszek na pieniądze lub tabakę' SBGB, por. też ros. *мошна, мошня* 'sakiewka, trzos, kabza, kiesa, mieszek na pieniądze', *мошенка* 'moszna (u zwierząt)' Dal II 300, *мошонка* WSRP I 611;

mogiła 'cmentarz', do hasła lit. *kapaj* (l. mn.) L KI 10, KII 42, w polszczyźnie płn.kres. postaci *mogiły, mogiłki* zapisane w 1727 r., bogatą dokumentację z języka XIX-wiecznych autorów podaje SPJK 170 i KJPW 388–389, wytyczając na podstawie danych KSGP wsch. zasięg nazwy, obejmujący Kresy płn., Kresy płd. i Podl [por. Z. Kurzowa, 1983, 293], SPJK 170 wskazuje na źródło błr. (w odmianie płn.kres.) i ukr. (w odmianie płd.kres.), w polszczyźnie kowieńskiej forma polska może wiązać się z podaną już z rejestru AJ postacią lit. *kapaĩ* 'cmentarz' DLKŻ 310;

mogoryczy RLR 37, w polszczyźnie (od XV w.) znana jest postać *mogorycz* || *mohorycz* 'zwyczaj picia trunku po zakończeniu umowy o kupno, sprzedaż, wymianę itp. w celu ich umocnienia' SStp, KSGP dokumentuje z pogranicza wsch. (Suw, okolic Białej Podl, Chełma, Zamościa i Hrubieszowa) i gwar polskich rozprzestrzenionych na terenach etnicznie ruskich, na Podolu, Wołyniu, m. in. w okolicach Komarna, bogate poświadczenia z Kresów płn. i płd. szczegółowo przedstawiają KJPW 389 i SPJK 170–171, wskazując na źródło ruskie, z ukr. wywodzi T. Minikowska [1980, 90–91], ale w polszczyźnie płn.kres. to raczej białorutenizm, z kolei formy wsch.słow. mają pochodzenie orientalne (zapożyczenie z arabskiego przez języki tureckie) SPJK 171;

nawleczka (*na poduszkę*) L AI 11, AII 27, AIII 16, poświadcza również Zbiór [k. 87], z polszczyzny płn.kres. dokumentuje (od XIX w.) KJPW 393 i JPPW 330, z międzywojennej odmianki kowieńskiej OPK 53, SGP III 277 z Litwy (za SWil), KSGP jako 'powłoka na poduszkę' z pow. wil.-troc. (Łop), z okolic Suwałk, Białej Podl., Ostrowi Maz., Włodawy, także Brasławia na Białorusi, JPPW uznaje za białorutenizm, ale nie odrzuca też oddziaływania (zwaszcza w dobie powojennej) ros. *наволочка* 'powłoczka' Dal II 324, zob. *nawleć* || *nawlec*, s. 126;

otawa L AI 82, AII 134v, RLR A 3, *kosić otawę* LŠ I 5 'potraw, tj. druga trawa, która odrosła po skoszeniu pierwszej, wiosennej; także siano z tej drugiej trawy', znane już w XV w., w XIX w. reg., który do literatury wprowadził A. Mickiewicz ESJP II 464, KJPW 401, z Litwy etnicznej OPL 76, w gwarach nazwa znana szerzej, głównie z terenów wsch. i płd.-wsch., KSGP dokumentuje z Wil, Polesia, Suw, Podl, Lub wsch., Kresów płd., okolic Buczacza, ale też z Podhala, Żywiecczyzny i Śląska Ciesz., w polszczyźnie płn.kres. białorutenizm, por. też lit. *atólas* L AII 134, DLKŻ 46;

otosa (*u wozu*) L AII 139v, (*postronek u hołobli*) L Adr 144, słowniki języka polskiego odnotowują różne warianty nazwy *odos*, *odosa*[100], *otos*, *otosa*, ten ostatni SWil kwalifikuje jako prow., w znacz. 'sznur albo pręt łączący oś wozu z hołoblą' z polszczyzny płn.kres. (od XIX w.) dokumentuje KJPW 401, z gwar wil. (pow. wil.-troc. i święciański) SLMB 210–210, RSWJ II 71, KSGP z Wil (pow.

[100] Por. zapis *odosy przy hołoblach iednokonnych wozow* w *Słowniczku* K. Kluka (1778 r.), za: I. Maryniakowa, 1996, 214.

wilejski, Łop, Bogusze, Hołowacze), z okolic Garwolina, Łukowa, Siemiatycz, Sokółki, Ostrołęki, także z Suw i Lub, zapożyczenie z lit. (*atasėja*, gwar. *atsajla* L Adr 144), prawdopodobnie przez medium błr. KJPW;

pirog PL 57 'bułka z pszennej mąki, chleb pszenny, ciasto drożdżowe pieczone w dużych brytfannach, placek', *pirog* || *pierog* Iwiński [II, 1110, 1111], bogatą dokumentację od stp. po okres międzywojenny podaje SPJK 127 i KJPW 405 oraz Z. Sawaniewska-Mochowa, 1996, 70 (ze Żmudzi) i OPK 55 (Kowno), JPPW 354 z języka powojennej prasy wil., KSGP w znacz. 'bułka, ciasto drożdżowe' z Wil (Łop, Bogusze, Hołowacze), okolice Radzynia Podl., Wysokiego Maz., Chełma, Lublina, Puław, Biłgoraja, Zamościa, Kraśnika, Niska, Kolbuszowej, Rzeszowa, *pieróg weselny*, czyli *korowaj* z Łomżyńskiego, od informatorów z pow. wil.-troc. znam *pirog* || *pierog* || *pieróg* 'świąteczna bułka, pieczona w dużych brytfannach' PJPG 161, rutenizm w polszczyźnie płn.kres. i w polskich gwarach wsch. [por. T. Minikowska 1980, 99], wg JPPW 354 białorutenizm (błr. *nipaz*), który z czasem zyskał oparcie w ros. wieloznacznym *nupoz*; z dokumentacji Dala [III 95] wynika, że nazwa ta w dialektach ros. oznaczała różne gatunki chleba, jak i ciasto drożdżowe na słodko, a także pikantne, nadziewane farszem z grochu, grzybów, kaszy, mięsa lub ryb, w gwarach wil. to ostatnie znaczenie nie jest jednak znane, por. też lit. *pyrãgas* 'ciasto, placek' LLKŻ 352;

porubnik PL 63v 'człowiek nierządny', SWil *poróbnik* v. *porubnik* bez kwalif. z następującą definicją: *który wolny z wolną nierząd płodzi*, odosobnione poświadczenie 'zły człowiek' z okolic Tarnowa KSGP, por. stp. *porubstwo* 'nierząd, wolna miłość' (XVII–XIX w.) || *poróbstwo* (XVI–XVII w.) ESJP II 706;

pojło L GI 18, GII 31 'poidło', (*napój, picie*) GI 19, GII 33, w SWil *pojło* || *poiło* 'to, co się daje pić za napój posilny dla bydła', z polszczyzny płn.kres. (od XIX w.) potwierdza KJPW 408 ze wskazaniem na źródło błr., KSGP jako 'specjalny napój dla krowy, która się ocieliła' z Tomaszowa Lub., i Maz wsch., 'pomyje dla świń' z okolic Białej Podl., postać *pojła* 'poidło' z okolic Sejn,'woda zmieszana z mąką, otrębami, makuchami do pojenia bydła' z gwar wil. RSJP I 100;

robaczliwy L KII 182 'robaczywy', dokumentacja z polszczyzny płn.kres. (od XIX w.) w KJPW 421, SPJK 153, JPPW 389, SL z XVIII w., SWil bez kwalif., KSGP

z Suw, okolic Sokółki, Białegostoku, Bielska Podl., Białej Podl., Łukowa, Puław, Siemiatycz i Biłgoraja, znane też z Kresów płd. [Z. Kurzowa, 1983, 225];

suponia L SI 5, notuje SWil w znacz. 'wąski rzemienny pasek służący do ściągania i zawiązywania dolnych końców kleszczy u chomąta', OPJW 74–75 i KJPW 433 potwierdzają *supoń*, *suponić* 'ściągać kleszcze chomąta suponiami', *zasuponić* 'zawiązać supoń', *odsuponić*, *rozsuponić* z XIX-wiecznej i międzywojennej polszczyzny płn.kres., KSGP *suponia*, *supoń* z Wil (Łop), okolic Tykocina, Białegostoku, Białej Podl., Bielska Podl. i Włodawy, RSWJ II 73 z pow. wil.-troc. i święciańskiego, najprawdopodobniej z błr.: *супоня*, *засупоніць*, *атсупоніць* OPJW 75, odpowiedniki też w ukr. i ros.;

uszak (*podwoj*) PL 61, postać *uszaki* znana już polszczyźnie regionalnej WKL w dobie stp. (XVII–XVIII w.) TLPB 90, I. Maryniakowa [1996, 211] podaje egzemplifikację ze *Słowniczka* K. Kluka (1778 r.), w znacz. 'futryna' z Kresów płn. (od XVIII w. do dwudziestolecia międzywojennego) dokumentuje KJPW 445 i SPJK 56, w gwarach pol. nazwa *uszak* jest dość rozpowszechniona[101], zwłaszcza w pasie wsch., przy czym można zauważyć pewną specjalizację znaczeń: jako 'futryna drzwi' KSGP poświadcza z okolic Sejn, Białegostoku, Ostrołęki, Przasnysza, Mińska Maz., Siemiatycz, Siedlec, Łukowa, Włodawy i z Wil, białorutenizm;

żmurki L LI 9, *łowić żmurki* (*grać w slepą babkę z zawiązanemi oczyma*) L LII 21, LBug, dokumentacja z XIX-wiecznej i międzywojennej polszczyzny płn.kres. w KJPW 458, SGP VI 446 z okolic Drohobycza, nazwa znana w ukr. i błr.

6.3. Regionalizmy kowieńskie

Jako wyrazy specyficznie kowieńskie traktowane są leksemy geograficznie ograniczone do terytorium Litwy rdzennej, niepoświadczone w danej formie fonetycznej i znaczeniu w rejestrach leksyki wileńskiej[102], w słownikach gwarowych

[101] Znana także w gwarach przeniesionych na ziemie zachodnie Polski, por. J. Basara, *Terminologia budownictwa wiejskiego w dialektach polskich*, cz. 1. *Dom mieszkalny*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964, s. 27.

[102] Punkt odniesienia stanowi tu przede wszystkim słownictwo „wileńskie" ze zbioru Leonarda Jaszczanina, opublikowane przez J. Riegera, 1996b, 79–109; 1999, 57–76 [skrót

(głównie SGP, SGP PAN i KSGP) bądź w ogóle nienotowane, bądź wyłącznie dokumentowane z Litwy:

abłaucha (*czapka z uszami*) PL 1, w SWil posp. 'tak lud litewski nazywa czapkę zimową z uszami lisimi', SGP I 1 z Litwy, w gwarach wil. *abłaucha* 'człowiek o dużych (obwisłych) uszach' OPJW 75, *abłauchaty* 'ts.' RSWJ I 82, blr. *аблаўхі*, zob. ekspr. *abłauch(a)* || *obłauch(a)* 'niedorajda, człowiek niezręczny, również przezwisko', s. 117;

bołbotać (*bołbotac snop do wody wetknąwszy*) L TI 46 'bulgotać', w SGP PAN II 47 tylko w znacz. '(o indyku) gulgotać' z okolic Bielska Podl., w gwarach płn.kres. *bołbotać* || *bałbotać* występuje tylko jako czasownik mówienia: 'mówić w sposób niewyszukany, prosty' [por. I. Maryniakowa, I. Grek-Pabisowa, A. Zielińska, 1996, 81], 'mówić prędko, niezrozumiale, nie do rzeczy, bełkotać' RSWJ I 83, PJPG 142, OPJW 75 jako białorutenizm, por. blr. gwar. *балбатаць* 'paplać, mleć językiem, mówić bez sensu' SBGB, w polszczyźnie kowieńskiej czasownik dźwiękonaśladowczy;

bołtać się (*przez noc w karczmie*) ŁLP N 8, w znacz. 'plątać się, włazić pod nogi' w SGP PAN I 52 tylko z Litwy, A. Zielińska [2002, 123] zanotowała od szlachcianki kowieńskiej z Bobiniszek, ur. w 1912 r., następujący kontekst: *ktoś do drzwi bołcze się*, zob. *bołtac* (*się*) 'mącić, mieszać płyn', s. 135;

bryndy (*u czypku*) L KI 68 || *brindy* (*korónka, siatka u czypka*) l. mn. L KII 307, por. blr. gwar. płn.-zach. *брынды* 'frędzle (u chustki, sukienki itp.), lit. *brìndos* SBGB;

bumboł L BI 16, *bumboły* l. mn. L GI 103, *laska z bumbołem na koncu* L BI 16 'zgrubienie nici w tkaninie, supeł, węzeł, gałka u laski', SGP PAN III 105 podaje *bumbul* zwykle w l. mn. 'pąk kwiatowy', 'owoc ziemniaka' z okolic Suwałk, por. lit. gwar. *bumbólas* (*węzeł na biczu*), *bumbúłas* (*gruzeł, skręt nitki*) L Bdr 250, także *bum̃bulas* 'główka, gałka' LLKŻ 72, 'duży supeł, guz, bryłka, kulka, pąk' DLKŻ 96;

RSWJ], zweryfikowane w terenie przez Irenę Masojć (rejon wileński), Barbarę Dwilewicz (Bujwidze, rejon wileński), Krystynę Syrnicką (rejon wileński), Alinę Kuzborską i Irenę Mikulewicz (rejon trocki), oraz słownik w monografii Z. Kurzowej, 1993 [KJPW], jak również leksyka ujęta w opracowaniu Z. Sawaniewskiej-Mochowej, 1990 [SPJK].

bunbuluki l. mn. (*na olchowym drzewie wiszące*) L VI 44 'pączki', SGP PAN III 105 poświadcza tylko warianty morfologiczne *bumbełka, bumbełek, bumbulek* 'owoc ziemniaka' z okolic Suwałk, zob. wyżej lit. *bum̃bulas*;

chwytkiem L PI 9 'chwytając, łapiąc (podstępnie), np. zwierzę'; SGP PAN IV 197 dokumentuje jedynie postać *chwytka* 'sposób postępowania — chytry, podstępny, przebiegły' ze Śl i za SWil, zob. *wiodkiem*, s. 170;

choruszka (*rozdziawiacha*) L AII 164v, w SGP I 199 *choruszek, choruszka* 'z politowaniem o chorym chłopcu, dziewczynie' z Litwy;

daremnikiem 'darmo' L BI 13, w SGP PAN V 378 tylko *daremnika* 'bezpłatnie, darmo' z Litwy [za SGP I 310], por. blr. gwar. płn.-zach. *даремна, даремне, даремно, даремня* 'za darmo' SBGB;

dwusiatkiem L DI 48, D II 122, w KSGP brak formy przysłówkowej, notuje tylko przymiotnik *dwusiadankowy* z Kociewia;

gargot (*w gardle*) 'o głosie wydawanym z gardła' L GI 10, 11, L GII 16, najprawdopodobniej transpozycja lit. *gargãlus*, tłumaczonego w L Gdr 414 jako *charkot, charchanie* L Gdr 414;

gargotać L GII 16 'wydawać chrapliwe dźwięki przy płukaniu gardła, bełkotać, bulgotać', *gargocić caus.* (*dusić*) L GII 17, z gwar wil. *harhotać* 'mówić niewyraźnie, niezrozumiale, bełkotać' podaje RSWJ I 89 m.in. w takich kontekstach: *harhoczą jak Żydy, zbierzy się para Żydków i już harhoczą*, postać *gargotać* 'o sposobie mówienia Żydów' potwierdzam od informatorki z Kowna, ur. w 1923 r. w majątku Użwarmie na Żmudzi, pochodzącej z zamożnej szlachty [por. A. Zielińska, 2002, 175], geneza wyrazu w polszczyźnie płn.kres. jest niejasna, u AJ prawdopodobnie transpozycja lit. *gargalũti*, tłumaczonego w L Gdr 413 dwojako: *bełkotać* (*o płókaniu gardła*) i *grać, tokować* (*o cietrzewiu*), *wrzeć bełkocąc* lub też *gargéti* [ib.] w pierwszym z podanych znaczeń, u Dala I 324 z kolei termin medyczny *гаргарис(з)ма* 'płukanie gardła', por. też blr. gwar. *гаргаць* 'gęgać, krakać' SBGB;

glurkotac L GI 31, w SGP I 83 tylko *glugotać* w znacz. 'chlupotać, glukać (o brzuchu', u AJ prawdopodobnie transpozycja lit. czasownika dźwiękonaśladowczego *glurgéti* (*szeleścić głucho, występować ze szmerem, klekotać, hurgotać*) L Gdr 449;

grabolić (*powierzchu*) L AII 35v, AIII 21, L MII 22, *zgrobolić się* 'wejść z wysiłkiem na miejsce wyższe' notuje ze Żmudzi Z. Sawaniewska-Mochowa [1996, 69], w dawnej polszczyźnie funkcjonowała postać *grabolić się* [ESJP I 472 z XVI w.], zachowana do dziś w gwarach wil. w znacz. 'wchodzić do góry, wdrapywać się' RSWJ I 88, u AJ najprawdopodobniej transpozycja lit. *grabalóti* (*szukać po omacku, chwytać*) L Gdr 457;

karystyny (*rok*) 'ciężki, nieszczęśliwy rok' L BIII 47, por. *karystja* 'niepowodzenie, klęska' z Aug SGP II 319;

kąpelek (*chleba*) || *okrojka* (*chleba*) L AII 42, AII 59, *kąpel* || *skiba* (chleba) L AII 3, AIII 2, *kąpelek* 'przylepka, okrajczyk u chleba' notuje tylko SGP II 330 z Litwy;

kugiel (*babka na wielkanoc*) ŁLP K 22, SGP II 513 w znacz. 'ciasto' z Litwy, 'podłużne bułki' z okolic Biłgoraja; u Żydów z Kresów płd. *kugiel* oznaczał 'rodzaj okrągłego ciasta i leguminę', M. Brzezinowa [1979, 91] wiąże tę nazwę z niem. *Kugel*, *Gugel*; od Stefanii Romer, związanej z Kowieńszczyzną, mam poświadczenie *kugiel* 'babka ziemniaczana' PJPG 145, por. lit. *kùgelis* 'potrawa z pieczonych tartych ziemniaków' DLKŻ 388;

napustem, napustkiem (*umyslnie napuszczając*) L AI 10, AII 21–26, zob. *wiodkiem*, s. 170;

osmoktać L AII 90 'wyssać ustami sok z czegoś', SWil notuje postać ndk. *smoktać* 'ustami lub językiem klaskać, cmokać, chlipać coś'; *smoktać, smochtać, smoknąć* 'o ssaniu' BSE 503, w KSGP *smoktać* 'ssać' z okolic Kowna, potwierdzam także od informatorów z pow. wil.-troc., ts. w RSWJ II 64, podana postać prefigowana nie została poświadczona z obszaru płn.kres., forma bezprefiksalna znajduje odpowiedniki w błr. *смактаць* i ukr. *смоктати*, zob., s. 125;

rozczmucic się L Į I 19, *dostać zawrotu głowy, stracić przytomność umysłu, okazać się bardzo nieprzytomnym* L Įdr 548, przytoczona postać prefigowana, odpowiednik lit. *įsisvaiguléti*, nie znalazła w podanym znacz. poświadczenia ani w odmianie pisanej, ani mówionej polszczyzny płn.kres., zob. *czmucić*, s. 137, *oczmucić się*, s. 125;

ruchledz (*rupiecie*, skreślone: *drobiazgi*) L GI 36 || *ruchledź* (*rupiecie, narzędzia*) L GII 74, *składac ruchledz* L GI 36, por. ros. *рухля(е)дь* 'skarby, majątek ruchomy' Dal III 541, pot. 'graty, rupiecie, starzyzna' WSRP II 396;

szpekucha L ŠI 21 'rodzaj bułeczek nadziewanych słoniną', SWil tylko *szpekknedle* 'gałeczki lub kluski ze słoniny i ciasta' ze wskazaniem na źródło niem., por. lit. gwar. *špikúlka* L ŠI 21;

wiodkiem wiodąc L VI 18, jest to najprawdopodobniej transpozycja skostniałej konstrukcji lit. „būdinysu", złożonej z przysłówka i czasownika o tym samym rdzeniu, w której przysłówek nie określa okoliczności, w jakich odbywa się czynność, lecz tylko na swój sposób potęguje charakter nazywanej czynności, por. lit. *bėgte bėgo, meste metė, klykte klykė, rėkte rekė, šaukte šaukė*[103]; odbiciem tego typu struktur są też chyba w polszczyźnie AJ wymienione wyżej przysłówki *chwytkiem* (*chwytając*) i *napust(ki)em* (*napuszczając*).

6.4. Dialektyzmy

W tej grupie słownictwa mieszczą się wyrazy wykazujące zbieżności z zasobem leksykalnym gwar rdzennie polskich:

biadować L AII 6, AIII 3, gwar. *biadować* (*się*) 'narzekać, skarżyć się, ubolewać, lamentować' SGP PAN I 109, 199, z międzywojennej polszczyzny kowieńskiej OPK 47, wil. pot. i gwar. *biedować* 'martwić się, narzekać przed kimś na kogoś' RSWJ II 58;

biegły PL 3, gwar. '(o koniu) szybki, żwawy, rączy', '(o człowieku) prędko chodzący, rwący się do pracy' SGP PAN II 180;

bodzic L BI 1 || *bodzić* L BII 1, BIII 1, SGP PAN I 38 'uderzać rogami, bóść' ze Śl i Suw, z międzywojennej polszczyzny kowieńskiej OPK 47;

budownik L BI 35, BII 58, PL 6, gwar. 'twórca budowli, ten, kto ją zbudował lub buduje; budowniczy' SGP PAN III 53, SWil 'budujący, budujący dla siebie, lubiący budować';

bytność PL 56v 'byt, bycie, bytowanie', gwar. 'pobyt, znajdowanie się, bycie, przebywanie, istnienie, czas życia' SGP PAN III 295, SWil bez kwalif. 'byt, bycie, egzystowanie', znane w stp. (XV w.) SStp I 209, ESJP I 104;

---

[103] Szerzej o funkcjach semantycznych przysłówka w strukturze „būdinysu", zbliżonych do roli partykuł imitujących, podkreślających lub intensyfikujących w: A. Valeckienė, *Funkcinė lietuvių gramatika*, Vilnius 1998, s. 197.

bzdurzyć PL 6v, L AII 6v, wg SGP PAN II 300 'mówić coś niedorzecznego, mówić głupstwa' szerszy zasięg gwarowy, SWil bez kwalif. 'lada co gadać, pleść ni w pięć, ni dziesięć';

chromac (*ruchac się z powodu nierównych nóg*) L KI 35 || *ruchać się* L KII 154, 'utykać na nogę' (XVIII–XIX w., sporadycznie od 1588 r.), por. stp. *chramać* 'kuleć, być ułomnym' (XV w.) SStp, (XIV–XVII w.) ESJP I 148, 151, SWil *chramać*, *chromać*, szerszy zasięg gwarowy wg SGP PAN IV 72, JPPW 243 kontynuację wyrazu w powojennej polszczyźnie wil. wiąże z wpływem ros. *хромать*;

chwoszcz (*gatunek rosliny*) PL 8v, L AII 109v, EI 3, EII 5, ts. Iwiński [I, 122], SWil *chwoszcz*, *chwoszczka* bez kwalif., w znacz. 'roślina, skrzyp polny (Equisetum)' szersza geografia gwarowa (Maz, Wp, Kasz, Litwa) SGP PAN IV 192, por. stp. *chwoszczki*, *choszczki* 'skrzyp' (XV w.) SStp I 272;

ciskawka LMII 40, w znacz. 'rodzaj zabawki (procy), patyk rozłupany na jednym końcu do rzucania kamieni' z okolic Limanowej, Nowego Targu, Myślenic, Iłży i Ostrołęki SGP PAN IV 419;

cyrkam (*doję*) PL 10v, *cyrkac* (*ciskac sok, np. przez scisnięcie*) L TI 27 'wyciskać', ESJP I 210 jako reg. 'kapać' z pierwszej połowy XIX w. (z S. Goszczyńskiego), SGP PAN IV 603 dokumentuje szereg szczegółowych znaczeń: 'lać płyn kroplami bądź małymi ilościami, po trochu' z Cieszyńskiego (Lachy Śląskie) i Litwy, 'kapać, wyciekać po kropelce' z okolic Żywca, 'wyciskać resztki mleka z wymion krowy pod koniec dojenia' z okolic Krosna, '(o krowie) skąpo dawać mleko' z okolic Żywca i Kolbuszowej, występowanie *cyrkać* w gwarach pol. na obszarze płd.-wsch. może wskazywać, że nazwa przyszła ze wschodu razem z pasterstwem, por. ukr. *цюркати* 'wyciskać mleko z wymienia krowy';

czochram wełnę PL 11, od *czochrać*, w XVI w. też *czechrać* 'czesać, skubać' stary termin włókienniczy, najpierw o ogławianiu lnu, potem o gręplowaniu włókna (lnianego, konopnego, wełnianego) SSE I 124, ESJP I 233, SGP PAN V 143 w znacz. 'czesać wełnę (na ręcznych szczotkach)' z różnych obszarów gwar., w tym bogata dokumentacja z Wil, por. B. Falińska, 1974, 41; 1977, m. 53;

dań (*płata za ziemię*) L DI 25, DII 67, 'podatek, czynsz, nadanie' (XII–XV w.) ESJP I 251, w znacz. 'stała opłata za coś', 'opłata za dzierżawę' szerszy zasięg gwarowy, ale bez poświadczenia z Litwy SGP PAN V 374;

dennica (*deska od wywozu gnoju, dwudesek*) L DI 39, DII 102, wg SGP PAN V 448 *dennica* || *delnica* w znacz. 'boczna deska w wozie używanym do wywożenia obornika' Mp płn. i Maz;

domacac się L DI 8, DII 22, w gwarach pol. w znacz. 'poczuć dotykiem' rzadko używane KSGP, SWil bez kwalif.;

dudlić L AII 16, w znacz. 'grać na skrzypcach, dudach' szerzej znane w gwarach pol. KSGK;

durzyc (*bałamucic*) L BI 3 || *dużyć* (*bałamucić*) L BII 4, BIII uzup., w znacz. 'zawracać głowę' z okolic Tarnowa, Łęczycy, Konina, Raciborza i Wil KSGP, wg KJPW462 zwrot *durzyć głowę* 'łudzić, dokuczać, męczyć, zawracać głowę' wykazuje wyraźnie wsch. zasięg (historycznie i współcześnie);

dziewosłąb (*swat*), *dziewosłąbię* 'swatam' PL 15, stp. 'zalotnik, swat, starosta weselny, drużba' (XIV–XVIII w.) ESJP I 330, szerszy zasięg gwarowy wg KSGP i SGP I 431, por. kasz. *dzevosłąbca*, *devosłąbca*, *devosłąbc* 'swat' [H. Popowska-Taborska, W. Boryś, 1996, 91], *dziewosłębieć* 'swatać' KSGP;

dzindzik (skreślone *frężla*) L BIII 13, KI 91 (*drzeć się w dzindziki, gałganki, o brzegach odzienia*) L AII 154 || *dzyndzyk* L KII 422, KSGP *dzyndzyki* 'frędzelki' z Krakowskiego, 'mały kutasik wszelkiego rodzaju, zwłaszcza w kształcie kulki' z okolic Czchowa nad Dunajcem;

dzwono (*u koła*) PL 15v, z polszczyzny płn.-wsch. XVIII w. postać l. mn. *dzwona u kol poiazdowych* (zaczerpniętą ze *Słowniczka* ks. K. Kluka) dokumentuje I. Maryniakowa [1996, 210]; wyraz jest używany bez zmiany znaczenia w gwarach pol. do dzisiaj, w KSGP *dzwona* || *dzwono* || *zwona* 'drewniana część koła, na którą nakłada się obręcz', por. też MAGP I, m. 21;

gawronić (*oglądać się*) L DII 7, w KSGP 'przeglądać się' z Sandomierskiego;

głowacz L GII 11'człowiek myślący', w SGP I 88 'człowiek niegłupi' z Krakowskiego, 'mądrala' z Kaliskiego;

gumiennik L KI 54, *gumienny* || *gumiennik* 'dozorca gumna lub robót gumiennych, karbowy' szerzej znane w gwarach pol. KSGP, SGP II 146;

hałun PL 20v, Iwiński [I, 5] zapisuje jako *ałuń*, *hałun*, SGP PAN I 103 podaje *hałun* || *ałun* 'środek chemiczny najczęściej w postaci kamienia, używany w medycynie ludowej, do oczyszczania jelit zwierzęcych przed wyrobem wę-

dlin, także przy wybielaniu bielizny, farbowaniu wełny, garbowaniu skór' z wielu gwar rdzennie pol. i okolic Tarnopola;

igielnica L AI 2, AII 4, w KSGP jako termin tkacki szerszy zasięg gwarowy, 'wiszące pudełko do przyborów do szycia' z okolic Konina, 'igielnik drewniany tokarskiej roboty' z Litwy SGP II 204;

inakszy L KI 43, BII 16, w znacz. 'inny, odmienny' szerzej znane w gwarach pol. KSGP;

inszy L KII 194, PL 21, KSGP podaje liczne poświadczenia z gwar pol. w znacz. 'inny', por. MAGP III, m. 149;

jarzyna PL 22, wg obszernej dokumentacji KSGP w znaczeniu 'zboże jare' zasięg ogólnogwarowy;

kapka (*pokrycie*) L AII 25, AIII 15, w KSGP jako 'obłożenie dziecka' z Sieradzkiego i Łaskiego;

kłocę PL 25, 25v (prawdopodobnie od bezokolicznika *kłócić*), w KSGP *kłócić* w znacz. 'mieszać, mącić, np. mąkę z wodą' z Litwy, okolic Kamieńca Podolskiego, Wadowic, Bochni, Krakowa, Krosna, Gorlic i Cieszyna, jako 'mieszać wodę' z okolic Białej Podl., 'mieszać np. płyn lub zupę w garnku' z okolic Białegostoku, 'ubijać' ze Śląska Cieszyńskiego, AJ używa też *kłocic* L BI 19 || *kłocić* L BII 33 || *kłócić* (*żyto*) L BIII 41 w znacz. w gwarach rdzennie pol. nieznanym 'miotać, rozpraszać, odrzucać (o pozostałościach zboża)', por. zanotowane z gwar. pow. wil.-troc. i święciańskiego przez L. Jaszczanina *kłócić* 'obijać zboże o kozioł' (współcześnie już niepotwierdzone) RSWJ II 69;

kłykiec (*kostka palca styrcząca zewnątrz dłoni*) ŁLP K 21 || *kłykiec, węzeł, spój stawow* PL 25v, w KSGP *kłykieć* w zróżnicowanych odcieniach znaczeniowych jako 'końce kości, np. dłoni' z okolic Rawy Maz., 'palec zaciśniętej pięści' z okolic Konina i Ostrołęki, 'kciuk' z okolic Biłgoraja, Mławy, Ostrołęki i Białegostoku, 'staw palca' z okolic Łukowa, 'wierzchnia strona stawów u palców rąk' z okolic Aug;

krekuję (brak formy bezokolicznika) PL 28, prawdopodobnie od gwar. *krekować* bądź *krekotać* (o głosie kury) KSGP;

kręciel (*taniec taki*) L AII 107v, *kręciel(ka)* L SI 73, odosobnione poświadczenie w SGP II 476[104] jako 'wicher diabelski, młyniec';

kukawka L GI 16, GII 26, PL 30, *kukawczy* L GI 16, w znacz. 'kukułka" znane już od XV w. ESJP I 847, KSGP dokumentuje szerszy zasięg gwar., w tym z polskich gwar kresowych w okolicach Witebska i z Litwy [za SGP II 514], *kukawczy* 'kukułczy' z okolic Rawicza, Strzelec Opol. i Kasz;

kurp L MII 27, KSGP w znacz. 'trzewiki znoszone' z Kasz, szerszy zasięg gwarowy ma postać l. mn. *kurpie* 'chodaki wyplecione z łyka lipowego lub innego';

kwokczę (prawdopodobnie od *kwoktać*) PL 31, w SL z XVIII w., KSGP w znacz. 'o kwoce, wydawać głos' z okolic Białej Podl., Bielska Podl., Biłgoraja, Horodyszcza Poleskiego k. Pińska, Suw, okolic Szamotuł, Lubartowa i Łukowa, Drohiczyna, 'o kwoce siedzącej na jajach lub wodzącej pisklęta, wydawać głos' z Wil (Łop) i okolic Białej Podl.; na istnienie odpowiedników w ros., ukr. i blr. wskazuje SSE III 501;

latawiec 'duch mieszkający w zabudowaniach gospodarskich, przynoszący ludziom pożytek' L AI 3, AII 6, A III 4, w KSGP zawarta jest następująca definicja: *duchem domowym przysparzającym dobrobytu jest skrzak, zową go też wyjątkowo skrzat lub latawiec* z okolic Chełmna i Wąbrzeźna, w ogólnym znaczeniu 'duch' z Lub;

łożysko || *legowisko* (w zapisie AJ przez ž) PL 34, w KSGP w znacz. 'duże stare łóżko' z okolic Tomaszowa Lub. i Maz, jako 'legowisko' z okolic Starogardu Gdań.;

łyda (*goleń*) L BII 34, 42, *kość łydy, łydowa* L BI 20, *łydy* 'łydki' L AII 29, w KSGP *łyda* 'łydka' ma szerszy zasięg gwarowy, jako 'udo' z okolic Biłgoraja, Tomaszowa Lub. i Lublina, por. MAGP IX, m. 418, 419;

mamrac (*bruczec*) L BI 39 || *mamrać* L BII 63, jako 'mówić niezrozumiale, nieskutecznie próbować mówić' (XVI–XVIII w.) ESJP II 135, znane szerzej w gwarach pol. w znacz. 'mruczeć, mówić coś pod nosem, zrzędzić', KSGP, ISGP I 357;

---

[104] Za: H. Łopacińskim, *Przyczynki do nowego słownika języka polskiego z Lubelszczyzny i innych okolic Królestwa Polskiego, z rzadka z Galicyi, Szląska, Prus i Poznańskiego*, „Prace Filologiczne" V, s. 772.

miękisz L MII 48 'miękka część czegoś', w KSGP jako 'miąższ chleba' z okolic Sejn, Włodawy, Bielska Podl., Białegostoku, Krakowa i Myślenic oraz Cheł, jako 'część miękka czegokolwiek jadalnego' z Wil (Łop), jako 'część miękka czegokolwiek' z Poznańskiego;

mokrość PL 39 'o pogodzie', pierwszy zapis z 1437 r. podaje ESJP I 207, ale bez sprecyzowania znaczenia formy, SWil jako 'stan tego, co jest mokre', posp. 'pora mokra, dżdżysta', gwar. *mokroć* || *mokrość* KSGP, ISGP I 381;

mokrzyna (*miejsce mokre*) L MII 58, z XVII w. (z F. Birkowskiego i innych autorów) jako 'mokradło' podaje ESJP II 207, SWil 'miejsce mokre', w gwarach pol. częściej spotykany jest wariant *mokrzyca* 'miejsce podmokłe, bagniste' MAGP X, m. 51; wariant słowotwórczy *mokrzyna* z Maz i Podl KSGP;

motowidło L LI 6, LII 13, LBug, PL 39, RLR 33 'drewniane narzędzie służące do zwijania przędzy w motek', znane polszczyźnie od XV w. ESJP II 214, z XVI w. podaje K. Kleszczowa [1996, 172], wyraz w niezmienionym znaczeniu zachował się w gwarach pol., obok szerzej znanej postaci *motowidło* funkcjonuje też wariant morgfologiczny *motowidła*, potwierdzony w KSGP z Wil (Łop) i okolic Rzeszowa, współcześnie nazwa traci już aktualność, w SDor notowana bez kwalif., w ISJP już nieuwzględniona;

momot (*zajękliwy*) L MII 30v, w SWil 'zająkliwy, z trudnością mówiący, niemy', KSGP jako 'jąkała' z okolic Brzeska, 'człowiek mówiący niewyraźnie' z okolic Krasnegostawu;

momotać (*mówić z trudnoscią, nie wyraznie, zajękać*) L MII 30v, 44v, SWil 'ts.', SGP III 182 'mówić niezrozumiale' z okolic Ropczyc;

napiętek PL 42, jako 'część buta przy pięcie' szerzej znane w gwarach pol. KSGP;

naszelnik PL 42, jako 'rzemienna część uprzęży, pas zakładany na szyję konia' szerszy zasięg gwarowy, wariant *naszylnik* z okolic Sejn i Suwałk KSGP;

nawiedzić RLR A 2 'odwiedzić' (XIV w.) ESJP II 284, szerszy zasięg gwarowy KSGP, we współczesnej polszczyźnie w znacz. 'przybywać do kogo w odwiedziny' ma już nacechowanie archaiczne i jest stylistycznie ograniczone do tekstów podniosłych, ISJP I 964 kwalifikuje jako książk.;

nawyknąć ŁLP M II 'przyzwyczaić się' (XIV w.) ESJP II 286, dziś książk. ISJP I 966, w gwarach pol. obok postaci *nawyknąć* występuje wariant bezprefiksalny

wyknąć KSGP, A. Zielińska [2002, 125] z wariantu chłopskiego polszczyzny kowieńskiej podaje antonim *odwyknąć* 'odzwyczaić się', zob. *zwyknąć*, s. 130;

nazad (*temiz sladami*) L AII 134v, PL 43, *połknąć nazad* L Adr 143 'na tył, do tyłu, z powrotem' (XVI w.) ESJP II 286, z polszczyzny szlachty litewskiej XVII/ XVIII w. dokumentuje B. Smolińska [1983, 137], współczesny zapis z tekstu reprezentującego wariant szlachecki polszczyzny kowieńskiej podaje A. Zielińska [2002, 124], liczne poświadczenia w słownikach języka polskiego, w KSGP w znacz. 'na powrót, z powrotem' z Litwy, Rusi, Podola i gwar rdzennie pol., JPPW 331 uważa, że jest to jednostka podtrzymywana w odmianie płn.kres. (zwłaszcza powojennej) wpływem ros. *назад*, ale doszukiwanie się tu oddziaływania rosyjskiego jest niekonieczne, bo wyraz funkcjonuje po dziś dzień w polszczyźnie gwarowej i potocznej, zwłaszcza we frazeologizmach *w tę i nazad* oraz *tam i nazad* 'tam i z powrotem' SPP 302, ISJP I 966;

nocnica PL 45, w gwarach pol. 'duch nocny' KSGP;

nowotny PL 45v 'nowy' (XV–XVIII w.) ESJP II 323, znane szlachcie litewskiej XVII/XVIII w. i XIX-wiecznym autorom płn.kres. (Syrokomla) [por. B. Smolińska, 1983, 138], w znacz. 'nowy, świeży, nowoczesny, nowomodny' szerszy zasięg gwarowy KSGP;

nukam PL 45v, prawdopodobnie od *nukać*, w gwarach wyraz wieloznaczny, KSGP jako 'pędzić, gnać' z Kasz i Kociewia, 'nękać, dokuczać' z okolic Szamotuł, 'przynaglać do jedzenia' szerszy zasięg gwarowy, 'poganiać konia, popędzać człowieka' z okolic Włodawy, Łukowa i Suwałk, 'pobudzać, przynaglać' z okolic Sejn i Białegostoku, 'popędzać do pracy' z okolic Kraśnika, Białegostoku, Myślenic i Krakowa, KJPW 395 wskazuje na paralelne blr. *нукаць* i ros. *нукать*;

obiadować PL 46 'jeść obiad, przerywać pracę w południe' (XV w.) ESJP II 337, SWil bez kwalif., KSGP dokumentuje szerszy zasięg gwarowy, OPK 53 z międzywojennej polszczyzny kowieńskiej z ods. do form blr. i ros.;

odrostek (*osiny, latorośl*) L Adr 169, poch. od *odróść* (XVII w.) ESJP II 385, gwar. 'boczny pęd wyrosły przy drzewie' z okolic Kraśnika i Strzelec Opol., 'młody pęd wyrastający z pnia' z Wil (Łop) z okolic Włodawy, Bielska Podl. i Białej Podl.;

odstrzyżek 'kawałek odciętego materiału lub nitki' L AII 123, w KSGP jako 'resztka odciętego materiału, gałganek' z okolic Cieszyna;

oklejka (*ryba*) L AII 169 'ukleja, uklejka', w KSGP jako 'nazwa ryby, mała ryba' szerszy zasięg gwarowy;

okopciały 'okopcony, osmolony' (o lampie) PL 50v, KSGP z okolic Żywca, Tomaszowa Lub., Bytomia, Tarnowskich Gór;

okun L AI 64 (identyczny zapis w Zbiorze, k. 89), *okuń* PL 51, (*ryba*) L AII 109 'ryba (Perca)', Iwiński [I, 953] zapisuje *okuń* || *okóń* (formy te zna również SWil), postać *okuń* jest pierwotna BSE 378, w polszczyźnie od XIV do XVIII w. (*okoń* od XIX w.) ESJP II 403, zachowana w odmianach reg. i gwar., z międzywojennej polszczyzny kowieńskiej notują J. Mędelska, M. Marszałek [2001b, 264], z Litwy etnicznej OPL73, KSGP potwierdza szerszy zasięg gwarowy wariantów *okuń*, *okóń*;

ość (*do łowienia ryb*) PL 52, 'szpikulec do łowienia ryb' (XV–XIX w.) ESJP II 459, z polszczyzny płn.kres. potwierdza KJPW 400, szerzej znane w gwarach pol. KSGP i notowane w SDor, z gwar wil. *ości* 'rodzaj widełek do łowienia ryb (sprzęt kłusowniczy)' RSWJ I 98;

paczesie PL 54 'delikatne włókienka z drugiego czesania lnu', *paczesi* l. mn. (1472 r., 1534 r., 1621 r. ESJP II 483), SWil *paczesie*, *paczesi*, *paczosy* bez kwalif., szerszy zasięg w gwarowy KSGP, MAGP XII, m. 563, z gwar wil. RSWJ II 63;

parkocic się (*o owcach, kozach, sarnach parzyc się*) L BI 40 || *parkocić się* L BII 65, SWil 'zaspokajać popęd płciowy (o kozłach, owcach, zającach i kotach)', KSGP *parkocić* (*się*) ze Śl i Podkarpacia;

parkot PL 55 'smród koźli', ESJP II 503 z Mączyńskiego (1564 r.) i Knapskiego (1621 r.) i z XVIII w., SWil bez kwalif., znane gwarom rdzennie pol. KSGP, ISGP II 13;

pierwej PL 57 'wcześniej, dawniej, przedtem' (XV–XVI w.) ESJP II 539, SWil *pierwéj* z ods. do *pierwiéj*, szerszy zasięg gwarowy KSGP;

pluchota PL 58, (*słota*) L DII 17, ok. 1790 r. ESJP II 611, szerszy zasięg gwarowy w znaczeniu 'słota jesienna' KSGP, MAGP XII, m. 573, zob. *złod*, s. 180;

pludry PL 59 'rodzaj spodni', w daw. polszczyźnie 'spodnie kroju „barbarzyńskiego" (niemiecko-francuskiego), noszone bezwstydnie na wierzchu (niewpuszczane w wysokie buty, niekryte nad butami żupanem itp.)' (XVII–XVIII w.) ESJP II, 611, szerszy zasięg gwarowy KSGP, z niem. *pluderhose* 'spodenki bufiaste';

potniec L KI 3 || *potnieć* (*grzać się*) L KII 15 'oblewać się potem, pocić się', *potnieję v. poce się* PL 65, w KSGP z okolic Białej Podl., Sokółki, Ostrołęki, Rybnika, Strzelec Opol., Zaolzia (Czechy), Kielecczyzny płd.-wsch.;

przededniem PL 68v 'przed świtem', gwar. *przedednie* 'końcowa część nocy przed świtem' (1627 r. z F. Birkowskiego) ESJP II 829, w KSGP w znacz. 'pora przed wschodem słońca' z okolic Siedlec, 'świt' z okolic Sierpca;

przywyczka (*nawyk, wprawa*) L II 13, ts. w gwarach pol., KSGP z okolic Bielska Podl., Sejn, Garwolina, Ostrołęki, Oświęcimia i Nieszawy;

skwarzę PL 84, *skwarzyć* szerzej znane w gwarach pol. w znacz. 'smażyć, topić słoninę', 'zasmażać' z okolic Siemiatycz, 'smażyć (o mięsie)' z okolic Siemiatycz i Wyszkowa i 'maścić' z okolic Bielska Podl. KSGP;

skwirczę PL 84v 'piszczę, uskarżam się' od *skwirczeć*; *skwirczek* 'ten co piszczy, płaczliwie prosi', SL notuje z cytatami z XVI i XVII w., B. Smolińska [1983, 143] w znacz. 'narzekać' z polszczyzny szlachty litewskiej z XVII/XVIII w., SWil *skwierczeć* || *skwirczeć* 'uskarżać się, prosić płaczliwie', wg dokumentacji KSGP *skwierczeć* || *skwirczeć* 'piszczeć, narzekać' ma szerszy zasięg gwarowy, podobnie *skwirczek* || *śkwirczek*, gwar. *skwierczki* 'łzy' MAGP VII, m. 343;

spalnia v. *sypialnia* PL 92, tak też w BSE 508, KSGP z Wil (Łop), Poniewieża i Orawy oraz z okolic Poznania, por. ros. *спальня*;

spowinąć (*w pieluchy*) L AII 101v || *upieluchowac* L AI 59, SWil *spowijać* bez kwalif., KSGP *spowijać* 'owijać' jako rzadkie z Białej Podl., 'owijać dziecko' z Suw, *spowinąć* 'zawinąć w pieluszki (dziecko)' z okolic Żywca, potwierdzam *spowinąć* || *spowijać* 'ts.' od informatorów z pow. wil.-troc., wg JPPW 408 jednostka recesywna podtrzymywana w polszczyźnie płn.kres. oddziaływaniem błr. *спавіць*;

sryż (*gęszcz lodowa*) L II 26, SWil 'kra, woda ścinająca się w cienkie płatki lodu', por. gwar. *śryź*, *śreż*, *szryż* KSGP [za SGP V 319];

stąpor || ***stępor*** PL 89 'tłuk', *stępor do walenia samodziału* L VI 24, w stp. *stępor* 'tłuk' BSE 515, *stąpor* || *stępor* jako 'tłuk w stępie' szeroko rozpowszechnione w gwarach pol., także wil. KSGP, RSWJ II 73, natomiast *stępor* w znacz. 'młot w foluszu' jest specjalistycznym terminem tkackim, od informatorów z pow. wil.-troc. potwierdzam porównanie *nogi jak stępory* 'grube', współcześnie poświadczone z rejonu wil. przez B. Dwilewicz RSWJ II 73;

szkoduję PL 94 'żałuję', SL w znacz. 'tracić' głównie z XVII w., ts. z polszczyzny szlachty litewskiej XVII/XVIII w. i języka F. Bohomolca poświadcza B. Smolińska [1983, 143], KSGP w znacz. 'żałować kogo lub czego' z Wil (Łop), Aug, Suw, Kasz, okolic Ostrowi Maz., Białegostoku, Kolna, Siemiatycz, Bielska Podl., Ostrołęki, Białej Podl., Krasnegostawu, 'ubolewać nad stratą' z okolic Konina;

szory (*nabedryki*) ŁLP Š 1, dawne *szor*, *szory* ' uprząż' BSE 552 z niem., w KSGP w znacz. 'lekka uprząż z pasów rzemiennych' szerszy zasięg gwarowy, 'w uprzęży konia pasy łączące konia z wozem' z okolic Garwolina i Łukowa, por. ros. *шоры* 'uprząż niemiecka z pasów rzemiennych, bez chomąta' Dal IV 433;

tameczny PL 96 'tamtejszy', SWil *tameczny* v. *tamtejszy*, OPK 58 z międzywojennej polszczyzny kowieńskiej, w XIX w. chyba jeszcze ogólne, dziś już wyraźnie przest. i gwar., KSGP podaje odosobnione poświadczenia z Kasz i okolic Żywca;

tłoka (*pomoc zaproszonych robotników bez zapłaty*), pochodne *tłocznik* (*biorący udział w tłoce*) L TI 3, BSE 571 podaje 'prasłowiański obyczaj dobrowolnej (z czasem i w obowiązkową odmienianej) pomocy sąsiedzkiej na łące i polu, odpłacanej ugoszczeniem', w AWK z XVIII w. jako 'rodzaj pańszczyzny', z XIX-wiecznej i międzywojennej polszczyzny płn.kres. w znacz. 'dobrowolna pomoc sąsiedzka' potwierdza KJPW 441, jako 'czyn społeczny' z języka powojennej prasy wil. JPPW 433, w znacz. 'wspólna praca, np. tarcie lnu, szatkowanie kapusty, przywóz drzewa' szerzej znane w gwarach pol., KSGP podaje też poświadczenia z obszaru płn.-wsch. (Suw, okolice Białej Podl. i Wil), żywotność wyrazu w gwarach wil. potwierdza RSWJ II 65, od przesiedleńców z Wil na Pom Zach. jako 'zebranie mężczyzn lub kobiet' notuje K. Węgorowska [2000, 103], wyraz występował też na Kresach płd.-wsch. [Z. Kurzowa, 1983, 439], pokrewne leksemy w blr. i ukr., por. także lit. *talkà* (wg BSE 572 jest to w lit. zapewne pożyczka z rus. lub pol.), *talkiniñkas* 'uczestnik tłoki' L TI 3, DLKŻ 836–837, LLKŻ 493, *talkáuti*, *telĩkti*, *susitelĩkti* 'spraszać i zbierać się na tłokę' DLKŻ 786, 836, 849;

walusz L MII 46, SWil uznaje za prow. lit., odsyłając do *folusz*, nazwa znana w gwarch pow. wil.-troc. i święciańskiego w okresie międzywojennym jako 'folusz, filcowanie tkaniny wełnianej' RSWJ II 74, KSGP w znacz. 'przyrząd do

filcowania grubych tkanin wełnianych' ze Śl, Pom, Ostr, Warmii i Mazur, ZZP [za: B. Falińska, 1974, 333], zob. poch. *walusznik*, s. 118;

węda L MII 37v, PL 108, *wedą łowię* PL 108 || *wędzić* M LII 37v, *wędarz* PL 108 'wędkarz', SWil potwierdza *węda*, *wędzić* 'łowić ryby na wędę', postać *węda* jest w gwarach szerzej znana jako augmentativum od *wędka* lub 'duża wędka do łowienia szczupaka i innych większych ryb', forma *wędzić* znana z Kasz, Warmii i Mazur, okolic Piły, *wędzarz* 'rybak' posp. na Warmii i Mazurach KGSP;

wiersza (*więcierz*) PL 110, jako 'rodzaj wyplatanego kosza do łowienia ryb' szerzej znane w gwarach pol. KSGP;

wierzchowina L MII 21v 'wierzchołek', SWil 'ts.', KSGP w postaci *wierchowina* 'pole na wierzchołku górki, pagórka' z okolic Nowego Targu, *wierzchowina* 'wierzchołek (np. góry)' z okolic Brzeska i Gorlic oraz z Maz, SGP VI 116 'wierzchołek drzewa' z Litwy, L. Bednarczuk [1999, 208] poświadcza w znacz. 'korona drzewa' z polszczyzny Nadberezyńców, wskazując na zbieżność leksykalną z błr., zob. *wierszyna*, s. 156;

womit PL 112, *womity* L VI 17, 24, *womitowac* L VI 24 'wymioty, wymiotować', BSE 630 wskazuje na źródło łac., KSGP dokumentuje szerszy zasięg w gwarach pol. różnych wariantów: *womit*, *wonity*, *wanity*, *womitować*, *wonitować*, *wanitować* (ostatnia postać z Wil), por. też RSWJ II 65;

zasiek L MII 42 'przegroda na ziarno', potwierdza SWil, w gwarach pol. używany równolegle z *sąsiek* MAGP II, m. 63;

złod PL 132v 'o pogodzie mieszanej w zimie, śnieg z deszczem', gwar. *złoć* 'ts.' z Kasz i Suw KSGP, ISGP II 612, zob. *pluchota*, s. 177;

zwładac (*urządzac, szykować w ład*) L DI 49, SWil jako 'zmóc, opanować, zwojować, zwyciężyć', ts. na Podhalu;

żujka L AII 137v, 138v, L AI 84, w SWil 'pokarm, który zwierzę długo przeżuwa, by go należycie rozmiękczyć', OPK 60 z międzywojennej polszczyzny kowieńskiej, szeroko znane w gwarach w związkach *żujkę przegryzać* (*przeżuwać, żuć, żwać*) KSGP, MAGP IX, m. 428.

6.5. Archaizmy

Wyodrębnianie niżej podanych archaizmów, tych głębokich, sięgających doby staropolskiej, jak i chronologicznie późniejszych, udokumentowanych w polszczyźnie od XVI do XVIII w. opieram na danych słowników historycznych [SStp, RPSD, SPXVI, SPXVII/XVIII, SL], etmologicznych [ESJP, SSE, BSE] oraz szczegółowych opracowań historycznojęzykowych [np. T. Minikowska, 1980; B. Smolińska, 1983; A. Spółnik, 1990; G. Rytter, 1992, K. Kleszczowa, 1996]:

bogomodlca (*bogomyslny*) PL 4v, compositum *bogomódlca* (druga połowa XVI w.) ESJP I 65;

bojazny 'lękliwy, tchórzliwy, trwożliwy' L GII 14, stp. *bojazny* 'ts.' (XV–XVI w.), ESJP I 65, SWil *bojaźny* 'bojący się', SGP PAN II 350 tylko *bojazły* Słup, por. słń. *bój'azli* 'bojaźliwy' SGSK I 104;

chędożyć (*powierzchownie*) 'myć naczynia niezbyt dokładnie', w SWil przest., AJ używa również postaci prefiksalnej *ochędożyć się* (*w domu*) 'uporządkować' L AII 72, A dr 69, por. stp. (*o*)*chędożyć* 'porządkować' (XV w.) SStp I 233, H. Popowska-Taborska, W. Boryś [1996, 88] potwierdzają kasz. *chędogi* 'czysty, schludny';

chłodnik (*altana w ogrodzie*) PL 1, 7v, SL z XVI w., w SWil bez kwalif. 'miejsce chłodne, gdzie się chłodzą, szczególnie miejsce ocienione w ogrodzie, altanka', por. stp. *chłodnica* 'miejsce zacienione, altana, szpaler' (XV w.) SStp I 237, u szlachty litewskiej z przełomu XVII i XVIII w. jako 'szpaler (w ogrodzie)' dokumentuje B. Smolińska [1983, 132];

chmielnik L AII 38v 'plantacja chmielu', stp.'miejsce posiewu chmielu, ogród chmielowy' (XV w.) SStp I 239, ESJP I 138, K. Kleszczowa, 1996, 151, SWil odsyła do *chmielarnia*;

ciąg PL 9 'ciągnienie' (pierwsza połowa XVII w.) ESJP I 175;

ciemierzyca PL 9, L ČII 4, *czemierzyca* L CI 3, w SGP PAN IV 315 'roślina z rodziny liliowatych (Veratrum)' z okolic Nowego Targu i Konina, 'roślina z rodziny jaskrowatych (Helleborus)', *ciemiernik*, z okolic Krasnegostawu i Konina, w SWil bez kwalif., SSE I 9, ESJP I 181 *ciemierzyca* (XV–XVI w.), w XV w. też *czemierzyca* SStp I 284 'roślina o korzeniu zawierającym jad',

również wariant *czemierziczka*[105], wtórnie (XVII–XIX w.) *ciemięrzyca, ciemiężyca*, z międzywojennej polszczyzny kowieńskiej *ciemerzyca* || *ciemierzyca* notuje OPK 47, z własnej tradycji językowej (pow. wil.-troc.) znam frazeologizm *gorszkie jak cimierzyca*, nazwa w wariancie fonetycznym z *č* znana także w językach rus., por. strus. *чемерь* 'jadowita roślina', ros. *чемерица, чемеричка, чемеричник* 'ts.' Dal IV 388, por. lit gwar. *čemerýs* 'jadowita roślina, przen. czart' L Čdr 267;

ciennik (*parasol*) PL 9v, w SWil z kwalif. nieużyw.;

czaban PL 10v 'wół', wiąże się z poświadczonymi w polszczyźnie XVI w. formami *czaban, czuban* 'pasterz, baran, gatunek wołów podolskich', w tym ostatnim znacz. z okolic Nowego Sącza zna SGP PAN IV 614; stada tych wołów pędzono dawniej szlakiem handlowym z Wołoszczyzny przez Mołdawię, Ruś płd. do Małopolski, dalej przez Śląsk do Niemiec; historię wyrazu *caban* || *czaban*, będącego i nazwą człowieka 'pasterza wołów lub owiec', jak i zwierzęcia 'woła, barana' szeroko omawia KJPW 343, SEK I 188, H Popowska-Taborska, W. Boryś [1996, 123], T. Minikowska [1980, 38], G. Rytter [1992, 54–55], zapożyczenie ze źródła turko-tatarskiego przez medium ukr.;

datny L DII 67 || *dajny* (*da trzy na raz*) L DI 25, notuje też Iwiński [I, 165], daw. *datny* 'hojny, szczodrobliwy, skłonny do dawania' (XVI–XVIII w.) ESJP I 252, dziś gwar., w podanym znacz. *datny* || *datni* z okolic Limanowej, Mińska Maz., Tarnowa dokumentuje SGP PAN V 392, por. kasz. *datni* 'urodzajny, przydatny, użyteczny' [H. Popowska-Taborska, W. Boryś, 1996, 89];

kawęczę (forma bezokolicznika nie została zapisana) PL 24, postaci równoległe *kawęczeć, kawęczyć* potwierdza Iwiński [I, 424], *kawęczeć* 'harować, biedować, marnieć z biedy, niedomagać, chorować, kwękać' (XVII–XIX w.), *kawęczyć* 'ts.' (XVIII–XIX w.) ESJP I 647, z polszczyzny szlachty litewskiej XVII/XVIII w. dokumentuje *kawęczeć* 'chorować, cierpieć' B. Smolińska [1983, 136], *kawęczyć się* 'męczyć się' od Polaków litewskich notuje SGP II 327, w gwarach szerzej znane, *kawęczeć* 'chorować, uskarżać się, narzekać ciągle' z okolic Białej Podl. i Rawicza, *kawęczyć* 'cierpieć, znosić biedę, nieszczęścia' z Kaliskiego KSGP, od informatorów z pow. wil.-troc. znam postać *kawęczeć* 'chorować długo, uskarżać się, ciągle narzekać';

[105] Jako nazwę rodzimą z XVI w. notuje A. Spólnik [1990, 50, 115].

kosm (*welny*) PL 27, 'kosmyk (włosów, sierści)' XVI–XVII w. ESJP I 800, wg SWil nieużyw., z ods. do *kosmyk*;

kwietna niedziela PL 31, związek wyrazowy znany od XV w. w znacz. 'niedziela palmowa', stara pożyczka czeska[106], SGP z Litwy, w XIX-wiecznej polszczyźnie płn.kres. potwierdza SPJK 25, PJPG 160, wyrażenie znane w języku narodów, które przyjęły liturgię słowiańską, por. scs. *cvětnaja nedělja* SSE III 489;

lekarnia (*szpital*) PL 31, 'apteka' (XVII–XVIII w.) ESJP I 16, w SWil jako 'budowla zawierająca w sobie skład i robotnię lekarstw oraz mieszkanie aptekarza', 'sala dla chorych' bez kwalif.;

manipularz || *naręcznik* (znaczenie u AJ nieprecyzyjne) PL 35, *manipularz* jako termin liturgiczny, kośc. z drugiej połowy XVI w., z łac. kośc. *manipulus* ESJP II 138, w SWil 'część ubioru kościelnego, którą ksiądz w czasie mszy na lewej ręce nosi', bez kwalif., z kolei *naręcznik* 'manipularz kapłański', od wyrażenia *na ręce* (XVII–XVIII w.) ESJP II 268;

modlitewnia PL 38v 'miejsce do modlitwy', XVII–XVIII w. ESJP II 206, w SWil z ods. do *modlnica* 'dom modlitwy', KSGP jako 'pokój do modlitwy w klasztorze' z Wigier (Suw), 'miejsce modlitwy poza kościołem' przest. z Kasz [za Sychtą];

nadzielic, nadział *np. ziemi* L ĮI 2 'wydzielić, podzielić', w stp. 'udzielić, obdarzyć' (XV–XVII w.), stąd i późniejsze *nadział* ESJP I 248, SL *nadzielić* z XVI/XVII w. z autorów związanych z Kresami płd.-wsch. i Ukrainą, SGP III 228 podaje *nadział* 'udział, niwa, część gruntu' z Litwy, KSGP *nadzielić* 'nadać, zrobić rozdanie' z okolic Bielska Podl. i Sokółki, szersza dokumentacja ze źródeł słownikowych w KJPW 372 i SPJK 73; choć SDor odzwierciedla *nadział* jako 'podział, rozdzielenie gruntów, obdzielanie ziemią', także 'grunt otrzymany z podziału, działka' i *nadzielić*, *nadzielać* 'nadać komu ziemię z podziału gruntów i parcelacji' bez kwalif., to najnowszej polszczyźnie omawiane wyrazy już nie są znane ISJP; w socjolekcie szlachty kowieńskiej funkcjonowały jako elementy arch., które mogły być wspierane wpływem ros. *наделить*, *наделять* 'udzielać, obdarzać, wydzielać czyjąś część' i *надел* 'obdzielenie,

[106] por. S. Urbańczyk, rec.: K. Buczek, *Kto to byli żyrdnicy (żerdnicy)?* „Język Polski" 1958, XXXVIII, s. 231.

rozdzielenie czego, udzielenie, a także mienie otrzymane w spadku lub jako darowizna, przydział czego' Dal II 333;

nawłoka (*u sieci*) PL 43, jako 'linka ściągająca sieć' (XVII–XVIII w.), dziś gwar. ESJP II 285, w KSGP też 'rodzaj sznura do przywiązywania karpia;

nęta PL 43 'przynęta' (1593 r., XVII–XVIII w.) ESJP II 291, SWil ods. do *przynęta*;

ochocić się L MII 30v, w znacz. 'zabawiać się wesoło po pijanemu' (XVIII w.) ESJP II 359, SWil jako 'dodawać sobie ochoty, zachęcać siebie lub siebie i kogo', 'traktować się, częstować się' bez kwalif.;

odrodek (*wyrodek*) PL 49, ESJP II 385 z XV–XVIII w., SWil z ods. do *wyrodek*, znane też w gwarach pol. (okolic Lublińca i Strzelec Opol.);

oganka (*od much*) PL 49v, potwierdza również Sutkiewicz [1848, 47], jako 'przyrząd do odpędzania much' (1471, XVI–XVIII w.) ESJP II 394, SWil bez kwalif.;

onegdy PL 51, L AI 11, *onegdajszy* AI 11, AII 17, *onegdy* 'w on czas, dawniej niż wczoraj' (XVI–XVIII w.) ESJP 413, SWil *onegda*, *onegdaj*, *onegdy* 'onego dnia, kiedyś' z kwalif. przest., a jako 'przedwczoraj' bez kwalif., podobnie *onegdajszy* 'przedwczorajszy', poświadczenia z polszczyzny płn.kres. od XVIII do XX w. dokumentuje JPPW 344;

osada (*tronka noża*) L AII 88, jako 'oprawa, podstawa, nasada' (XVI–XIX w.) ESJP II 432;

osła 'osełka' PL 52 'kamień do ostrzenia' (XIV–XVIII w.) ESJP II 438;

osminny (*ośmiugarcowy*) L AII 110 || *ośminny* L Adr 110, lit. *ašmájnis*, słowniki języka polskiego odnotowują tylko *ośmina* 'ósma część miary, achtel' SL, 'litewska miara rzeczy sypkich, ósma część beczki' SWil, 'równa 18 (a nie jak u AJ ośmiu) garncom litewskim' SL, ES III 312; ESJP II 478 potwierdza *ósmina* || *ośmina* z XVII–XVIII w., SL podaje późniejsze poświadczenia (połowa XVIII – początek XIX w.), ale z cytatów wynika, że stosowanie nazwy ograniczało się do obszaru WKL, gwar. wil. *ośmina* 'miara objętościowa względnie waga 3 pudów = ok. 50 kg' RSWJ I 98; jako jednostka miary ciał sypkich (np. ziarna) znana też w błr., por. *асьміна* ESBM I 189, SBGB i ros., por. *осьмина*, *осьминник* Dal I 253, różne hipotezy co do pochodzenia nazwy: od psł. **osmina*, powstałego od **osmь* 'osiem' przez dodanie sufiksu *-ina*, służącego do tworzenia ułamków ESBM; uniwerbizacja zamiast *ósma część* (przekład z niem. *achtel*) ESJP;

pastka L SI 33 'rodzaj małego potrzasku łowieckiego' (druga połowa XVIII w.) ESJP II 512, jako 'łapka, pułapka na myszy, szczury, ptaki lub zwierzynę' potwierdza z XIX-wiecznej i międzywojennej polszczyzny płn.kres. KJPW 403, kwalifikując jako arch., utrzymujący się na Kresach płn., w tym na obszarze Litwy etnicznej OPL 75 oraz w gwarach rdzennie pol. KSGP, MAGP XII, m. 559, forma znana także w błr.;

piaszczyzna (*miejsce piaskowe*) L DI 19–20, DII 50, poetyzm z XVIII w. 'piaski, miejsce piaszczyste' ESJP II 542;

pieniężnik (*ten, kto ma dużo pieniędzy*) L DI 18, *pieniężny* (*bogaty*) L DII 46, por. *pieniężnik* 'bankier, wekslarz wymieniający pieniądze' z XV–XIX w. (rzadkie) i *pieniężny* 'bogaty, mający pieniądze (do wydania)' XVI–XIX w. ESJP II 554;

pobierki PL 59 'resztki, ostatki, zwłaszcza kłosy zbierane z ziemi po żniwach' (XVII–XVIII w.) ESJP II 643, SWil 'ts.' bez kwalif.;

podołek (*szaty*) PL 60v, jako 'dolny brzeg szaty' (XIV w.) ESJP II 665, SWil bez kwalif., dziś przest. w znacz. 'zagłębienie, wklęsłość tworzące się w sukni, spódnicy lub fartuchu dzięki uniesieniu ich brzegów lub przy siadaniu' SDor, ISJP II 127, jako 'dolna część ubrania' szerszy zasięg gwarowy KSGP, OPL 80 z Litwy etnicznej, gwar. wil. *podołki* RSWJ II 71;

podrzezniam || *przedrażniam* PL 60v, *podrzeźniać* 'przedrzeźniać szydząc, małpować' (XV–XIX w.) ESJP II 666, zob. *przedrażniam*, s. 152;

poduszczam PL 61, od *poduszczać* 'pobudzać, zachęcać, podniecać' (XV w.) ESJP II 668, SWil też 'podżegać do czegoś złego' bez kwalif., dziś książk. 'namawiać do złego' ISJP II 138;

połbrat (*brat z drugiej matki lub ojca*) PL 62, w znacz 'brat przyrodni' znane już stp. (Kazania gnieźnieńskie), wg ESJP II 753 wyraz jest znacznie późniejszym (XVIII/XIX w.) odwzorowaniem franc. *demi-frère* lub niem. *halbbruder*, arch. charakter nazwy potwierdzają kontynuacje w gwarach pol. na Pomorzu (Kaszuby, Kociewie)[107], w polszczyźnie dwujęzycznej szlachty kowieńskiej forma może być wspierana oddziaływaniem lit. *pùsbrolis*;

[107] W znaczeniu 'brat przyrodni' potwierdza np. B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. IV, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1970, s. 125; M. Pająkowska-Kensik, *Słowniczek gwary kociewskiej*, wydanie drugie rozszerzone, Tczew 2000, s. 87.

poniewolny PL 62v 'niedobrowolny, mimowolny, przymusowy' (XVI–XIX w.) ESJP II 697, w KSGP tylko *poniewoli* 'przymusowo' z Suw;

posladki (*ziarna*) L AII 115v || *posladek* (*ziarna*) L AII 115v, *poślad* 'okruchy ziarna zanieczyszczone nasionami chwastów i odłamkami słomy, przy „wianiu" wymłóconego ziarna na wietrze padające na ziemię dalej niż dobre ziarno, na końcu, przy plewie' (XVII w.) ESJP II 720, SWil *poślad* || *poślady* 'ts.' bez kwalif., KSGP potwierdza *pośladek* 'poślednie rzeczy' z okolic Wysokiego Maz., forma *poślad* ma szerszy zasięg gwarowy;

pośledni (*nie wart*) L AII 128v 'lichy, złej jakości' (od XV w.) ESJP II 721, KSGP w znacz. 'gorszy' *pośledni* (o mące) z Ostrowi Maz., *pośledny* (o ziarnie) z okolic Garwolina;

potwarca PL 65 'oszczerca, tzn. fałszywie oskarżający kogoś przed sądem' (XIV w.) ESJP II 728, SWil 'obmówca, oszczerca' bez kwalif.;

przewodna niedziela PL 61, kośc. *niedziela przewodna*, różnie w dawnych źródłach objaśniana ESJP II 922, wg SWil 'pierwsza po Wielkiejnocy', AJ zestawia ten związek z łac. *Dominico in Albies* i ros. *белое воскресенье*, przym. *przewodny* (XV–XIX w.) pochodzi najprawdopodobniej od stp. nazwy tej niedzieli *przewody* l. mn. ESJP;

przyłudzam PL 72, od *przyłudzać* 'przymamiać, przynęcać łudząc' (XVI–XVIII w.) ESJP II 939, SWil 'ts.' bez kwalif.;

przystaw PL 73v, użycie AJ jest bliskie daw. 'przyboczny pomocnik urzędnika, ekonom, włodarz, nadzorca' (XVI–XVIII w.) SL, ESJP II 951, w XIX w. na Litwie wchodzi do użycia z ros. *prystaw* 'naczelnik policji, egzekutor, komornik, asesor', co dokumentuje KJPW 414, SPJK 88;

sianożęc PL 82 || *sianożęć* (*łąka*) L LI 6, (*łąka przy wodzie*) L LII 12, (*łąka spławna*) LBug, (*łąneczka w bagnistych zaroślach*) L PI 85, zapis *sianoź'enc* u Grossa [s.174], *sianożęć* u Sutkiewicza [1848, 162] wg KJPW 427 jako 'łąka do koszenia'znane dawnej polszczyźnie (XVI–XVIII w.), OPJW 63 *sianozęci* [dop. l. poj] z 1628 r. z rękopisu powstałego w Wilnie, od XIX w. ogranicza występowanie do Kresów, KSGP poświadcza *sianożęcie* 'sianokosy' z okolic Kowna (także JPPW 401 z języka powojennej prasy wil.) i *sanożącė* 'ts.' z Kasz, natomiast właściwą dokumentację podaje tylko z Kresów płd.: *šinożeńć* 'łąka'

z Milna i *śinożyńć* || *sinożenta* 'łąka porosła z rzadka drzewami' z okolic Buczacza, KJPW uznaje za adaptację błr. *сенажаць* i ukr. *сіножать*;

szaragi L GII 30, SWil notuje w znacz. 'przyrząd w kształcie ram z kołkami do wieszania odzienia', SL z XVII–XVIII w., z XX-wiecznej polszczyzny płn.kres. dokumentuje KJPW 435, wskazując na źródło niem. i JPPW 418 (tu: arch.), nazwa znana też na Kresach płd., por. Z. Kurzowa, 1983, 236, 312, z różnych okolic poświadcza SGP V 118, forma obecna też w ros. JPPW, choć przez Dala nienotowana;

zatyłek (*głowy*) L MII 6, L Mdr 5, w znacz. 'tył głowy, potylica' notowane w SL (XVII–XVIII w.) i SWil, z polszczyzny płn.kres. dokumentują KJPW 454–456, SPJK 32 arch., zbieżność leksykalna z ros. *затылок* Dal I.

Spośród wymienionych wyżej form do archaizmów głębokich, udokumentowanych w polszczyźnie przed XV w., należą: *osła, potwarca, podołek, połbrat.*

Do starszej warstwy leksyki „kowieńskiej" trzeba też zaliczyć wyrazy, mające poświadczenia z XV–XVI w., z XV w. pochodzą leksemy: *bogomodlca, bojazny, chędożyć, ciemierzyca* || *czemierzyca, kwietna niedziela, przewodna* (*niedziela*), *nadzielić, odrodek, oganka, pieniężnik, podrzeźniać, poduszczać, pośledni*; z XVI w.: *chłodnik, czaban, datny, kosm, manipularz, onegdy, osada, pieniężny, poniewolny, przyłudzać, przystaw, sianożęć.*

Charakter archaiczny mają już w socjolekcie drobnej szlachty kowieńskiej XIX w. wyrazy, które funkcjonowały w języku ogólnym XVII–XVIII w.: *kawęczeć, lekarnia, naręcznik, modlitewnia, nawłoka, nęta, ośminny* (poch. od *ośmina*), *pobierki, pośladki* (poch. od *poślad*), *szaragi, zatyłek* i nieliczne formy potwierdzone z XVIII w.: *ciąg, ochocić się, pastka, piaszczyzna.*

Zasób archaicznej leksyki, używanej przez szlachtę kowieńską, będzie znacznie bogatszy, jeśli włączymy do starej warstwy słownictwa polskiego także te regionalizmy północnokresowe [por. rozdz. 6.1.] i regionalizmy wschodnie [por. rozdz. 6.2.] oraz dialektyzmy [por. rozdz. 6.4.], które mają różną genezę i chronologię, ale zachowują ciągłość w polszczyźnie kresowej aż do drugiej połowy XIX w., a nierzadko też — co wynika ze zgromadzonej dokumentacji — przetrwały przez cały wiek XX.

Trzeba zaznaczyć, że wśród form zaklasyfikowanych jako północnokresowe znalazły się wyrazy i znaczenia, które zostały udokumentowane ze źródeł polskich XV–XVI w.: *bahun* 'wrzos', *bojar*, *borysz*, *ciwun*, *czeczotka*, *dokazać*, *dziedziniec*, *kita*, *kowszyk*, *krobka*, XVI–XVII: *czutki*, *namiotka* (*namiotki* 'gatunek płótna'), XVII–XVIII w.: *czerep*, *dążać się*, *dybkiem*, *dyrwan*, *indeks*, *jusznik*, *kramnik*, *komornik*, *kruk*, *kowsz*, *kużelny*, *mlon*, *odkaraskać się*, *odryna*, *pralnik*, *snitka* oraz XVIII w.: *cioska*. Elementem archaicznym w północnokresowej leksyce socjolektalnej jest również nazwa *biegun* 'włóczęga'.

Podobnie regionalizmy wschodnie (ogólnokresowe) to w większości formy stare, poświadczone z XV–XVI w.: *brus*, *gadzina*, *hodować*, *hołobla*, *koczerga*, *kul* 'snop', *kulsza*, *mogorycz(y)*, *otawa*, *pirog*; z XVII–XVIII w.: *ciszkiem*, *duha*, *jaszczyk* 'pudełko na masło', *kaban*, *kapcan*, *karwasz*, *korowaj*, *łeb* 'czoło', *mogiły*, *otosa* (*odosa*), *robaczliwy*, *uszak*, prawdopodobnie też *porubnik*.

Archaiczny charakter mają liczne dialektyzmy, zbieżne z leksyką dawnej polszczyzny, udokumentowane od XV–XVI w.: *bytność*, *chromać* (*chramać* XV w.), *chwoszcz*, *czochrać* (*czechrać* XVI w.), *dań*, *dziewosłąb*, *kukawka*, *mokrość*, *nowotny*, *obiadować*, *okuń*, *ość*, *paczesie*, *parkot*, *pierwej*, *stępor*, *skwirczeć* (XVI–XVII w.); XVII–XVIII w.: *kwoktać*, *mokrzyna*, *pluchota*, *pludry*, *przededniem* (*przedednie*), *szkodować* 'żałować', *tłoka* 'rodzaj pańszczyzny'. Przestarzałymi wyrazami w XIX w. są już niewątpliwie dial. *womity*, *womitować*.

Niektóre leksemy używane przez AJ, mające długą tradycję, zachowały się w różnych odmianach polszczyzny bez zmiany znaczenia do dziś, np. *dzwono* (od XVIII w.), *motowidło* (od XV w.), *nawiedzić* (od XV w.), *nawyknąć* (od XV w.), *nazad* (od XVI w.).

6.6. Zbieżności leksykalne kowieńsko-kaszubskie jako przykład archaizmów peryferycznych

Wyodrębnienie związków leksykalnych kowieńsko-kaszubskich[108] jest bardzo ważne z punktu widzenia genezy regionalnego socjolektu szlacheckiego, jak i z per-

[108] Materiał kaszubski czerpię z SGP PAN i jego kartoteki (KSGP), opartej na następujących źródłach: *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, t. I–VIII, pod kierun-

spektywy ogólniejszej — pochodzenia i ewolucji języka polskiego w Wielkim Księstwie Litewskim. Przytoczone niżej zbieżności leksykalne (podobnie jak i omówione wyżej pokrewieństwa z polskim obszarem dialektalnym) dokumentują silniejszą archaiczność polszczyzny kowieńskiej w stosunku do innych odmian terytorialnych języka polskiego na Kresach północnych-wschodnich:

bliż (*bliskość*) L AII 108, por. kasz. i słń. *bliż*, *bliża* 'ts.' SGP PAN II 270, *bližâu* 'bliskość', w dop. *bliżė* SGSK I 100, *blëzë* 'blisko' SEK I 125, H. Popowska-Taborska [1987, 88, 155, 158], H. Popowska-Taborska, W. Boryś, [1996, 74], stp. *bliże* (XVI–XVII w.) w wyrażeniu *z bliża* ESJP I 56;

błociany L PI 144, SWil 'z błota uklecony' z odsył. do *błotny*, SGP PAN I 289 [za Lorentzem] w znacz. 'pełen błota, błotnisty' z Kasz (Słup);

brodnik (*siec*) LM II 17, 'sieć do łowienia ryb' z pow. kiejdańskiego (okolice Datnowa) potwierdza JMŁD 16, SGP PAN II 511 *brodnik* || *brodniak* 'sieć, którą dwóch ludzi włóczy, brodząc' z Aug i Litwy [za SGP I 119], 'sieć rybacka z dwoma podłużnymi skrzydłami bocznymi; mała sieć włokowa; mały niewód' z okolic Wejherowa [za Sychtą], *brodńik* 'niewód do łowienia ryb pod lodem w morzu, opatrzony w mnóstwo pływaków' z okolic Wejherowa (Hel), Kuźnicy [za Lorentzem];

burdam się (*guzdram się, mytrężę*) L AII 6v, SWil 'leniwie się do czego brać' bez kwalif., SGP PAN III 123 [za Sychtą] notuje *burdać się* 'długo się ubierać, guzdrać się' z Kociewia i Kasz, por. *burdac są* 'ts.' SEK I 171, na związek tego czasownika ze słownictwem stp. wskazują H. Popowska-Taborska, W. Boryś [1996, 88];

chmielic się (*pozbywac się kwasow, trzezwic się*) L GI 24 'leczyć kaca metodą klin klinem', SGP PAN III 590 [za Sychtą] w znacz. 'pić alkohol' rzadkie z Kasz, por. paralelne ros. *хмель* 'upicie się, pijaństwo' SSE I 71, zob. *pochmiel*, s. 151;

---

kiem Zdzisława Stiebera, t. IX–XV, pod kierunkiem Hanny Popowskiej-Taborskiej, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1964–1978; Friedrich Lorentz, *Slovinzisches Wörterbuch*, t. I. A–O, Petersburg 1908, t. II. P–Z, Petersburg 1912; Friedrich Lorentz, Friedhelm Hinze, Pomoranisches Wörterbuch, t. I–III, Berlin 1958–1973; Stefan Ramułt, *Słownik języka pomorskiego, czyli kaszubskiego*, Kraków 1893; Bernard Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I–VII, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1967–1976. Wykorzystane zostały także do porównań materiału nowsze słowniki i opracowania: SEK, SGSK, H. Popowska-Taborska, 1987, H. Popowska-Taborska, W. Boryś, 1996.

cieśnić się L AII 19–20 'czynić ciasnym' (XVI–XIX w.) ESJP I 188, SWil notuje *cieśnieć* 'stawać się ciaśniejszym', SGP PAN IV 158 [za Lorentzem] w znacz. 'czynić ciasnym, ograniczać, zmniejszać' ze Słup i okolic Wejherowa;

ciaśnina || *cieśnina* L AII 18–19, AIII 22 'ciasne miejsce, przejście', Iwiński [I, 125] zna postać *ciasnina, ciasność* || *ciasnina*, stp. *ciasność* 'wąska przestrzeń' z Biblii Królowej Zofii SStp I 281, por. też *cieśń* 'ciasne miejsce' (XVI–XIX w.) ESJP I 188, SWil bez kwalif., SGP PAN IV 375 potwierdza *cieśnina* 'wąskie, ciasne, ograniczone miejsce' z Kasz płn. i Słń;

drożdżany L MII 45, 46 'drożdżowy', SWil *drożdżowy* || *drożdżany*, KSGP z Kasz [za Lorentzem];

drzewisty ŁLP D2 26v, por. kasz., słń. *dřevistï* 'bogaty w drzewa' KSGP [za Lorentzem];

dytka (*sześć groszy*) L MII 16, KSGP *dëtka* 'moneta 10-groszowa' z okolic Wejherowa, obszerna dokumentacja w SEK I 38 pod hasłem *dëtk, dëtḱi* 'pieniądze', słń. *dëtk* 'pieniądze o nieokreślonej wartości, pięć lub dziesięć fenigów'; por. pol. dial. *dutki* 'pieniądze' i XIX-wieczne *dydek* 'drobna moneta zdawkowa' ESJP I 315, też *dytek* 'dawna sześciogroszówka, dwa grajcary' BSE 103;

glinizna L MII 59 'miejsce pokryte gliną, gliniasta ziemia', 'ts.' KSGP z Kasz [za Lorentzem i Sychtą];

goduję PL 18 'bawię się na weselu, ucztuję', KSGP [za Lorentzem i Sychtą] *godować* 'bawić się na weselu' z Kasz, por. stp. *gody* 'święto, uczta świąteczna, wesele' ESJP I 446;

iglarz L AI 2, AII 4 'wytwórca igieł', KSGP [za Lorentzem] z okolic Goręczyna, por. stp. (Mp) *igłarz* ESJP I 538;

klukczyć (*np. biegnący płyn*) L KI 53 || *klukczec* L KI 53 || *klukać* (*o płynie*) L KII 236, Kdr 165, w KSGP [za Lorentzem] postaci *klukać, klukować* 'chlupać w beczce' ze Słup i Kasz, z kolei SGP II 372 [za Ramułtem] poświadcza z Kasz *klukotać* 'gołgać (o wodzie i płynach)', SSE II 242 'bulgotać, chlupotać' też z lokalizacją kasz., por. słń. *klukotac* (*o wodzie, płynach*) 'szumieć' SEK III 52, w polszczyźnie AJ możliwa jest też transpozycja dźwiękonaśladowczych czasowników lit. *kliunkėti, kliukénti, kliukėti, kliukti* '(o cieczy) burczeć, szumieć, bulgotać, ciec, wydając dźwięk *kliù, kliù*' L Kdr 165–6, szerzej o etymologii

i związku z psł. **kljukati* w SSE II 242 i ESJP I 710 (tu: *klukać* 'bulgotać' jako dial. od XVIII w.);

kręcisty PL 28 'kręty' KSGP [za Lorentzem] w znacz. 'kręty, powykręcany (o drodze, biegu rzeki)' z Kasz i Słń;

liscieję PL 32, od *liścieć* 'okrywać się liśćmi', KSGP [za Lorentzem] dokumentuje formy słń. *läsceč, zalãsceč* 'okrywać się liśćmi, dostawać liści', por. znane w XVII–XVIII w. *liścieć* 'wypuszczać liście (na wiosnę)' ESJP II 54;

łakotnik L GI 10 'ten, kto lubi łakocie', KSGP [za Lorentzem] z Kasz i Słń 'łasuch, człowiek lubiący łakocie', por. stp. *łakota* 'łakomstwo, obżarstwo', też kasz. arch. 'przyjemność' oraz 'chęć, apetyt, pożądanie' [H. Popowska-Taborska, W. Boryś, 1996, 69], sporadycznie używane w gwarach pol. ISGP I 342;

mączany L MII 46v 'mączny', KSGP [za Lorentzem] z Kasz i Słń;

nagórny (*mieszkaniec*) || *nadgórny* L AII 18v 'mieszkający na górze, położony na górze', SWil z odsył. do *góral*, postać *nagórny* 'położony na górze' (XVI–XVIII w.) i nazwy osobowe *Nagórzni, Nagórni* (XIV–XV w.) dokumentuje ESJP II 251, KSGP [za Lorentzem] poświadcza *nagórny* z Kasz i Słń;

nasledni (*następca*) L Ị I 12, ESJP II 279 poświadcza *naślednik* 'spadkobierca, sukcesor' (XVI–XVIII w.) jako rutenizm, KSGP [za Lorentzem] dokumentuje przymiotnik *naśledni* 'następny': *nɔslėdni* Słup;

naszyniec (*jeden z naszych*) L MII 71v, w dawnej polszczyźnie (XVI–XVIII w.) 'nasz człowiek, ziomek, rodak', SWil 'ts.', SGP III 270 *naszyniec* || *naszyński* 'swojak, rodak' [za Ramułtem] z Kasz, KSGP [za Lorentzem] także ze Słń;

ręcznica L AII 3, AIII 2 'drewniany wałek (kij) do zawieszania ręcznika', BSE 459 potwierdza w tym znaczeniu przestarzałe *ręcznik* (u Mazurów), KSGP [za Lorentzem] *rącznica, ręcznica* z Kasz i Słń;

robacznik (*miejsce, w którym jest dużo robaków*) L KI 40–41 || *robaczniak*, por. kasz. *robɔ́čńik*, też słń. 'mały naturalny zbiornik wodny' KSGP [za Lorentzem].

6.7. Neologizmy

Do tej grupy zaliczyłam jednostki, które mogą być wyłącznie swoiste dla idiolektu A. Juszkiewicza; z powodu braku dokumentacji nie można jednoznacznie

rozstrzygnąć, czy przytoczone niżej wyrazy i związki należały do warstwy idiolektalnej, czy też socjolektalnej. Przyczyną powstawania neologizmów[109], zwłaszcza budowanych na drodze kontaminacji, kompozycji, transpozycji, może być dwujęzyczność AJ:

czaromchowac (*zbierac jagody z czeremchy*) L JI 24, czasownika *czaromchować* nie ma w polskich słownikach historycznych i dialektalnych, nie można wykluczyć, że jest to kalka z lit. gwar. *ĩvauti* L JI 24; natomiast postać podstawową *czaromcha* odnotowuje SWil, typ *czeromcha* w SGP PAN V 79, 80 z Suw, Wil (Nowe Troki, Łop) i Litwy etnicznej (Rogów k. Poniewieża), por. MAGP XI, m. 548;

dogodnica L MII 22 'kochanka', wyraz nigdzie nienotowany, sam AJ zestawia tę formę z ros. *любовница* 'ukochana, kochanka' Dal II 235, WSRP I 556;

dziobło (*jadło dla ptaków*) L LI 13, brak poświadczeń w słownikach polszczyzny ogólnej i rejestrach leksyki regionalnej i gwarowej; neologizm utworzony według modelu słowotwórczego *jadło*;

dziuplic L DII 93 || *dziuplić* L Ddr 356 'wydłubywać dziuplę w drzewie', por. *dziupło* 'dziupla' z międzywojennej polszczyzny kowieńskiej OPK 49, blr. gwar. płn.-zach. *дзюпло*, *дупло* SBGB, ros. *дупло* Dal I 456, czasownik, nieznany w blr., może być transpozycją podanego przez AJ lit. gwar. caus. *dubĩnti* L Ddr 356, co ułatwia asocjacja leksykalna z ros. *дуплить* 'wydłubywać wnętrze pnia, obierać (sobie) dziuplę' Dal I 457, w materiale AJ występuje też przym. *dziupłowaty* [zob., s. 111] i u JJ *duplisty* [zob., s. 112], por. ros. *дупловатый*, *дупли(я)стый* 'mający dziuplę' Dal I 456;

grubizna (*na nitce*) L BI 39, BII 64 'supeł, węzeł, zgrubienie (na nitce)', w KSGP *grubizna* notowana w różnych odcieniach znaczeniowych, ale kontekstu, odnoszącego się do tkactwa, w jakim używa tej nazwy AJ, nie poświadczono;

jabłkowac (*zbierac jabka*) L OI 1, prawdopodobnie kalka lit. *obuoliáuti* 'zbierać, zrywać jabłka' DLKŻ 517, LRKŻ 473, gwar. *obuláuti, vóbulauti* L OI 1;

---

[109] Przez neologizm rozumiem, za T. Smółkową [2001, 14], jednostkę leksykalną, nową pod względem budowy, znaczenia lub połączenia z innymi jednostkami, mającą różny status w zasobie leksykalnym. Może to być jednostka ustabilizowana w normie leksykalnej całkowicie lub tylko częściowo. Nowym wyrazom użytym przez A. Juszkiewicza, przysługiwałby więc raczej status, który wyżej wymieniona badaczka określa jako neologizmy nieustabilizowane, czyli takie, które należą wyłącznie do płaszczyzny parole, bo nie weszły jeszcze na trwałe (a przynajmniej tak wynika z przeglądu dokumentacji leksykograficznej) do zasobu leksykalnego języka.

jajkowac L KI 22 || *zbierać jaja* L KII 94, prawdopodobnie kalka lit. czasownika *kiaušáuti* L Kdr 102, *kiaušiniáuti* 'szukać jaj, zbierać je' DLKŻ 337;

jęczmienina L MII 56 'słoma po wymłóceniu jęczmienia', por. blr. gwar. płn.-zach. *ячменка, ячмянка* SBGB;

klejkowaciec L GI 28 || *klejkowacieć* L GII 53, *obracać się w klejkość* np. *przez warżenie* L GI 27 || *warzenie* L GII 52, zob. *klejki* 'kleisty', s. 113;

klochać (*woda w bócie*) L ČI 8 || *klochać* (*woda w bucie*) L ČII 17 || *kłochtać* RLR 31;

knechcic (*na smierc*) || *dręczyć* L DII 65;

kołatowka || ***kołatówka*** L MII 72v 'urządzenie do wyrobu masła', w gwarach pol. *maślnica, kierni(c)a, kierz, kierznia, kierzanka* i inne MAGP III, m. 115, natomiast na Wil w podanym znaczeniu funkcjonuje nazwa *bojka, masłobojka*;

koncowisko (*miejsce, gdzie można skanczyc się*) L BI 6;

kutnierowy (*tkanina, gdy na jednej stronie kutnem, na drugiej goło*) ŁLP M 9, w KSGP tylko dawny termin tkacki *kutnerować*, użyty w następującym kontekście: *folusze [...] służące do folowania, czyli spilśniania, kutnerowania — jak dawniej mówiono, bicia lub zbijania płótna wełnianego na sukno*;

lipka z jaj L GII 85 'sperma', por. przym. *lipki* 'łatwo klejący się, lepiący się', s. 113, 'lepki' KJPW 383, 'kleisty, klejowaty, klejący' (od XV w.) SSE IV 167, ogsłow. ESJP I 49;

macochowski, L MII 63 'należący do macochy'; prawdopodobnie kontaminacja form *macocha* i *ojcowski*;

moczek (*skoryny*) L MII 35 'rozmoczona skórka chleba', SGP i KSGP poświadczają z gwar pol. warianty *moczka, maczka*, różniące się od podanej formy nie tylko mocją, ale i znaczeniem, używane są m.in. jako 'potrawa (np. sos, zupa, flaki)', 'płynny osad w fajce', 'miska, w której macza ręce garncarz w czasie pracy';

nastawtyły (*nastawiający zadek, tył*) L AII 25;

obdanie (*trucizna*) L AII 30v, być może transpozycja lit. *apdavój* L Adr 29;

ochyłkiem (*omijając*) L AII 52, L Adr 51, lit. *apłąnkstájs* L Adr 51;

oczystki (*np. od kiszek*) L NI 47 'odpady, odchody (z oczyszczonych kiszek zwierzęcych)', Ndr 509, w KSGP tylko *oczystka* 'oczyszczenie ziarna' z okolic Sejn, por. ros. *очистки* 'obierki, obierzyny' WSRP I 862;

odegrzaniec (*odegrzana stara strawa*) L AII 122, być może transpozycja z lit. *átkajtalas* L Adr 123 bądź uniwerbizacja związku *odegrzana strawa*, por. pot. *grzaniec* 'grzane wino albo piwo' SPP 252;

odnurki (*pręga prątkiem robiona na początku rękawiczek, panczoszek*) L AII 134v, może transpozycja formy lit. *àtnara* L AII 134v, por. *zanurki* (*od rękawic*) 'ściągacze rękawiczek' L UI 16–17, lit. *nérti* 'robić na drutach' LLKŻ 271;

oglądowiny (*wzajemne*) L AII 167 'pierwsza wizyta swata', w polszczyźnie ogólnej XIX w. używana była w tym znaczeniu nazwa *oględziny* SWil, znana wg ESJP II 395 od 1596 r., współcześnie funkcjonująca w języku polskim głównie jako termin sądowo-medyczny ISJP I 1141, zachowana w gwarach poł., także wil. [por. K. Węgorowska, 2000, 43], mająca liczne synonimy: *zrękowiny, zmówiny* || *zmowiny* || *smowiny* || *namówiny, zmowy* || *smowy, zrędziny* || *śrędziny* || *orędziny, ględy* || *zględy, zwiady* || *dowiady, dziewosłęby* i inne [por. MAGP III, m. 142], prawdopodobnie kontaminacja form *oględziny* i *zmowiny*;

okienkować L LI 5, LII 12, LBug 'tkać (wyszywać) w okienka, w kraty', SWil podaje tylko *okienko* 'kratka w materii, kwadracik' zilustrowane użyciem *perkal w okienka*, czasownik *okienkować* to prawdopodobnie kalka lit. gwar. *langùti* LBug, pot. *langúoti* 'ts.' DLKŻ 407;

okorek (*od bochona chleba lub sucharek*) L TI 30, w polszczyźnie płn.kres. dobrze udokumentowane jest użycie *okorek* 'szynka (wieprzowa)' KJPW 399, SPJK 125 i gwar. 'golonka' RSWJ II 70, te znaczenia oddaje też najprawdopodobniej *okorek* w słowniku Sutkiewicza [1848, 139], użyty jako odpowiednik lit. gwar. i pot. *kárka* 'goleń (u świni), część szynki wieprzowej (powyżej kolana)' L Kdr 39, DLKŻ 314, por. błr. gwar. *акорак* 'szynka' SBGB, ros. *окорок* 'szynka, udziec' Dal II 552, kontekstu podanego przez AJ źródła kresowe nie notują;

opojek (*cielę*) L GII 23, (*małe cielę, które poją mlekiem lub innym poidłem*) L Gdr 435, poch. od *opoić*, por. też stp. *opójca* 'pijak' (XV–XVI w.) ESJP II 422;

opliuchotniec L DI 23 'pokryć się wilgocią, kroplami deszczu', *stawać się pluchotnym* L BII 40, BIII 49, może w związku leksykalnym z *pluchać* 'pluskać' L DII 17, KJPW 406, KSGP gwar., zob. *pluchota*, s. 177;

piszczelnia || ***męczarnia*** L CI 5, *więzienie* L CII 4, nazwa *męczarnia* 'katownia, miejsce tortur' znana od XVIII w. ESJP II 165;

powodynek (*czyli skutek roboty*) L NI 33, *mający powodynek w robocie, spory w robocie* L Ndr 355, *robiący pomyslnie i prędko, z powodynkiem* L NI 33, 'powodzenie, dobry rezultat', prawdopodobnie poch. od *powieść się, powodzić*;

przekupiec PL 69v, kontaminacja form *przekupień* i *kupiec*;

rozdziawkiem (*rozdziawiwszy pysk*) L AII 166, *oddziawkiem* (*rozdziawiwszy paszczę, usta*) L AI 101, przysłówkowe użycie *rozdziawkiem* || *oddziawkiem* nie jest w źródłach notowane, natomiast imiesłów uprzedni (*iść*) *rozdziawiwszy się* potwierdzam z pow. wil.-troc.;

sulejaty (*szkarpetki*, dopisek na marginesie) PL 91;

usiadkiem (*wprost na ziemi*) LP I 2, SWil poświadcza jedynie *pójść na usiadkę* 'na dwór', KSGP *usiadka* || *usiadek* 'o czynności fizjologicznej' z Kasz, Śl, okolic Łęczycy i Konina, (iść) *na usiadkę* 'na stronę' z okolic Wieliczki, Chrzanowa, znad Dunajca i Szamotuł;

wiaukac (*gdy porywa na womity*) || *rigac* L VI 17, prawdopodobnie transpozycja postaci lit. gwar. *v'áukščioti* podanej przez AJ równolegle z polskim odpowiednikiem *wiaukac*, por. lit. *vémti* 'wymiotować';

zapiordek (*karzeł*) L UI 18, por. pot. *wypierdek* pogard. 'ktoś mało wart, bez znaczenia' SPP 27.

Zakończenie

Zintensyfikowane ostatnio badania nad różnymi aspektami funkcjonowania języka polskiego na terytorium Litwy etnicznej w dobie międzywojennej (studia J. Mędelskiej, M. Marszałka, T. Bronickiej-Graczykowskiej) i współczesnej (opracowania socjolingwistyczne A. Zielińskiej) stworzyły znakomitą płaszczyznę porównawczą do podjęcia w niniejszej rozprawie próby syntetycznej charakterystyki wybranych elementów struktury socjolektu drobnej szlachty litewskiej XIX w.

Wykorzystanie jako źródeł niepenetrowanych do tej pory przez historyków języka polskiego (a wnikliwie zbadanych przez lituanistów, np. J. Kruopasa, Z. Zinkevičiusa, G. Subačiusa, B. Tolūtienė) rękopiśmiennych słowników przekładowych z terenu guberni kowieńskiej, głównie materiałów leksykograficznych A. Juszkiewicza, dobrze udokumentowało swoistość języka polskiego, używanego przez dwujęzyczną szlachtę, tak w kontaktach zewnętrznych, jak i wewnętrznych (domowych). Polszczyzna ta, choć bardzo silnie nacechowana regionalnie, nie jest „nieudolnym, śmiesznym żargonem", kodem ograniczonym, zdefektowanym, fuzją niezasymilowanych elementów polskich i litewskich, lecz polskim systemem językowym swoiście zakonserwowanym i zhierarchizowanym wewnętrznie.

W świetle zgromadzonych danych językowych socjolekt drobnej szlachty kowieńskiej XIX w. odznaczał się znaczącą wariantywnością, hiperyzacją i zróżnicowaniem idiolektalnym, będącym pochodną poziomu wykształcenia i stopnia opanowania kodu pisanego. Pod względem częstotliwości występowania cech regionalnych polszczyznę drobnej szlachty litewskiej należy traktować jako wariant pośredni między odmianą elitarną (dworską) a ludową (nieskodyfikowaną), ale zdecydowanie bliższy na płaszczyźnie idiolektalnej tej drugiej, o czym świadczą liczne zbieżności z gwarami kresowymi, jak i rdzennie polskimi.

Na wewnętrzne zróżnicowanie socjolektu szlacheckiego na Litwie miały z całą pewnością wpływ czynniki terytorialne, lokalne, a nawet sąsiedzkie: nie bez znaczenia dla struktury fonetycznej i leksykalnej polszczyzny „szlacheckiej" pozostawały fakty czynnego bilingwizmu polsko-litewskiego czy polsko-żmudzkiego w lokalnych wspólnotach komunikatywnych, zwłaszcza na Żmudzi.

Wyróżnia się wariant szlachecki bogactwem i wielowarstwowością leksyki, w tym częstotliwością występowania archaizmów i dawnych regionalizmów północnokresowych o proweniencji białoruskiej i litewskiej, osadzonych w tradycjach językowych Wielkiego Księstwa Litewskiego (wyraźne związki z regionalną „bytową" leksyką polską i ruską statutów litewskich) oraz regionalizmów ogólnokresowych, charakterystycznych dla polszczyzny regionalnej i gwarowej całego pogranicza wschodniego, zbieżnych ze słownictwem wschodniosłowiańskim.

Bardzo liczne w zasobie leksykalnym szlachty kowieńskiej są nawiązania do staropolskich i średniopolskich formacji rzeczownikowych (głównie do odczasownikowych nazw wykonawców czynności oraz odrzeczownikowych i odprzymiotnikowych nazw nosicieli cech i stanów z formantami *-ca*, *-(i)ciel* || *-(y)ciel*, *-(n)ik*, *-acz*) i używanych w dawnej polszczyźnie prefigowanych postaci czasownikowych (czasowniki perfektywne typu *obrukać się*, *odjeść się*, *odrościć*, *odswobodzić*, *podkupić*, *zadawić*).

Wyraziście zaznaczają się zbieżności z polskim słownictwem gwarowym, zarysowują się także paralele leksykalne kowieńsko-kaszubskie jako przykład archaizmów peryferycznych, np.: *brodnik* 'sieć do łowienia ryb, niewód', kasz. *břodńik*; *godować* 'bawić się na weselu'; *łakotnik* 'łasuch, człowiek lubiący łakocie'. Archaiczny charakter ma słownictwo religijne (np. *bogomodlca, kwietna niedziela, przewodna niedziela, manipularz, modlitewnia, naręcznik*).

Zupełnie nieuprawniony w odniesieniu do regionalnego socjolektu szlacheckiego jest pogląd o braku w dialekcie północnokresowym, traktowanym jako całość, archaizmów typowych dla polskiego obszaru gwarowego, wprowadzony do literatury przedmiotu przez K. Nitscha [1925, 29] i H. Turską [1930/1983, 16; 1939/1982, 64], powtarzany potem i przez innych autorów [por. W. Truszkowski, 1996, 88], ale poddany też w związku z dyskusją nad genezą polszczyzny ludowej w dawnym Wielkim Księstwie Litewskim i przeprowadzonymi badaniami gwar polskich na terenie dawnych Kresów północno-wschodnich istotnej weryfikacji [por. przykładowo I. Grek-Pabisowa, 1992, 62]. Jeśli wzorem języka polskiego dla polonizującego się włościaństwa litewskiego była polszczyzna drobnej szlachty, to właśnie w oddziaływaniu tej swoiście „zakonserwowanej" odmiany socjolektalnej trzeba widzieć główne źródło przenikania starych cech i dawnego słownictwa do zasobu polskich gwar północnokresowych.

Rusycyzmy słownikowe są w socjolekcie drobnoszlacheckim słabo obecne, najczęściej pojawiają się dla nazwania desygnatów związanych z realiami z czasów zaborów i weryfikacją patentów szlacheckich (*dworzaństwo*, *jednosielec*, *odstawny*), niektóre mają charakter potocyzmów (*przedrażniać*, *ruchladź*). Drobna szlachta, pomimo represyjnego nastawienia do niej władz carskich i prześladowań polszczyzny, nie była, jak widać, na rusyfikację podatna.

Z kolei interferencje litewskie (starsze i nowsze) w zakresie grafii, fonetyki i leksyki ujawniają się z różnym natężeniem, za cechę konstytutywną w świetle frekwencji można z całą pewnością uznać transpozycje do polszczyzny szlachty kowieńskiej litewskich i żmudzkich czasowników prefigowanych zwrotnych i niezwrotnych (przy uwzględnieniu możliwych rosyjskich i białoruskich asocjacji leksykalno-semantycznych) oraz formacji rzeczownikowych z przedrostkiem *nad-*. Kalkami słowotwórczymi z litewskiego są też najprawdopodobniej syntetyczne formy czasownikowe (z punktu widzenia polskiego systemu słowotwórczego można by je uznać za uniwerbizacje) typu *okienkować* 'tkać (wyszywać) w okienka', *wyrybować* 'wyłowić ryby', *czaromchować* 'zbierać owoce czeremchy', *jabłkować*, *jajkować* 'zbierać jabłka, jajka', *skerdziować* 'wykonywać pracę skierdzia (głównego pasterza)'. W słownictwie polskim Juszkiewicza można też wskazać struktury, które są bardzo zbliżone pod względem budowy i funkcji semantycznej do litewskiego „būdinysu" (*wiodkiem wiodąc*, *napust(ki)em napuszczając*, *przyplaszczyć plaskiem*). Praktycznie nieobecne są natomiast cytaty litewskie, tylko na zasadzie wyjątku pojawiła się w polskim kontekście do hasła *kiełbasnik* litewska postać *dešra* 'kiełbasa'.

Repertuar cech, zwłaszcza interferowanych i gwarowych, może być jeszcze daleko bardziej urozmaicony, jeśli uwzględnimy w przyszłych badaniach różnice idiolektalne, ujawniające się w innych niż słowniki przekładowe źródłach pisanych, np. pamiętnikach, korespondencji, luźnych zapiskach.

Pewne jest jednak to, że użytkownicy regionalnego socjolektu podlegali silnym wahaniom i swoistym „napięciom" normatywnym, spowodowanym czynnikami zewnętrznojęzykowymi, jak i wynikającym z samej struktury tej specyficznej odmiany polszczyzny. W świetle rękopisów leksykografów z guberni kowieńskiej najbardziej wyrazistym rysem polszczyzny drobnoszlacheckiej jest z jednej strony jej wariantywność (ujawniająca się zwłaszcza w grafii i wymowie), a z drugiej

archaiczność (głównie na poziomie leksykalnym, przy wyraźnej obecności starych zleksykalizowanych cech fonetycznych).

Warto wreszcie na koniec zasygnalizować jeszcze jedną obserwację na temat kompetencji ortograficznych drobnej szlachty kowieńskiej XIX w. W jej rękopisach ujawnia się wyjątkowo często grafia z wyraźnymi zakłóceniami diakrytyki. Chodzi głównie o nagminne mieszanie liter *l* i *ł*, usuwanie oznaczenia miękkości nad wygłosowym *ć* i wtórne kreskowanie *-c*, wreszcie utożsamianie spółgłosek trzech szeregów *z – ź – ż* (*ž*). Współczesne badania nad językiem polskim na Kowieńszczyźnie, przeprowadzone niezależnie przez A. Zielińską oraz przez zespół polonistów z Uniwersytetu Wileńskiego, kierowany przez H. Karaś, oparte na wnikliwej analizie tekstów mówionych, tak silnych wahań artykulacji w tym zakresie nie potwierdzają.

Choć zauważona dychotomia między nieustabilizowaną pisownią i znacznie staranniejszą wymową szlachty kowieńskiej pozostaje sprawą otwartą do dalszych badań, to jednak nasuwa przypuszczenie o istnieniu lokalnego, słabo znormalizowanego wzorca graficznego (swoistego grafolektu). Słabe opanowanie i rozchwianie ortografii jest najprawdopodobniej pochodną omówionych wyżej ograniczeń edukacyjnych, jakie dotknęły zbiedniałą szlachtą litewską w XIX w. Z analizy XIX-wiecznych rękopisów kowieńskich wypływa więc ważna sugestia, którą powinni brać pod uwagę badacze, zajmujący się rekonstruowaniem cech fonetycznych na podstawie zapisów odznaczających się silną wariantywnością. Tego typu materiały nie dają podstaw do jednoznacznego wnioskowania o wymowie.

Zinterpretowanie relacji zachodzących między grafią i wymową to problem trudny, dobrze zresztą znany autorom zajmującym się zabytkami językowymi minionych stuleci. Wymienne zapisy (w tym *c – ć*, *l – ł*) spotykamy bowiem w bardzo różnych źródłach pisanych, od XVI w. poczynając, a na wieku XIX kończąc, i geneza ich nie jest do dziś jednoznacznie rozstrzygnięta. Badacze starają się widzieć w nich bądź rodzaj określonej maniery graficznej, bądź też ślady konkretnych cech regionalnych (czy dialektalnych), przy czym oba podejścia są tu na swój sposób uzasadnione. Według przyjętej w tej pracy koncepcji opisu zjawisk językowych punktem wyjścia do rozważań na temat swoistości polszczyzny drobnej szlachty kowieńskiej stała się analiza grafii, a w dalszej kolejności podejmowana była

(w szerokim kontekście porównawczym) kwestia, w jakim zakresie na wariantywność pisowni mogła rzutować wymowa regionalna (a nawet lokalna).

Oprócz charakterystyki faktów językowych z pogranicza grafii i fonetyki, odznaczających się w rękopisach kowieńskich najwyższą frekwencją, niniejsza praca zawiera także przegląd tych kategorii słowotwórczych, które z powodu częstości używania i pojemności znaczeniowej wyraźnie zaznaczyły się w strukturze leksykalnej socjolektu drobnej szlachty. Ten materiał z pogranicza słowotwórstwa i leksyki wymaga jeszcze pełniejszego przeanalizowania w perspektywie kognitywnej, bo tylko takie podejście badawcze może zbliżyć nas do poznania mentalności XIX-wiecznej szlachty litewskiej.

Fakt, że Antoni Juszkiewicz funkcjonował w warunkach czynnego bilingwizmu polsko-litewskiego (polsko-żmudzkiego), niejako na styku dwóch różnych kultur i języków, sprawia, że jego słownictwo polskie, odzwierciedlające pewne bardzo wyraziste tendencje słowotwórcze (np. produktywność przymiotników „łatwościowych" typu *capki*, *dziorki*, *klejki*, *walki* czy przysłówków z formantem *-kiem*: *ciszkiem*, *dybkiem*, *ochyłkiem*, *usiadkiem*) i liczne neologizmy stanowi bardzo ciekawy materiał do studiów etnolingwistycznych, ukazujących różnice między światem językowym i kulturowym Polaków i Litwinów.

Problematyka etnolingwistyczna nie była jednakże przedmiotem tej rozprawy. W tym właśnie kierunku podążą przyszłe studia autorki, zainteresowanej interdyscyplinarnym opisem stereotypu drobnej szlachty litewskiej. Jednak już ten etap badań nad regionalnym socjolektem szlacheckim skłania do ogólniejszej refleksji na temat umysłowości i kompetencji drobnej szlachty litewskiej: pod względem mentalnym, w sposobie kategoryzacji i szczegółowości opisu świata materialnego i niematerialnego, postrzeganiu człowieka, jego cech psychicznych i fizycznych, reprezentuje ona ludowy światopogląd, wyrażający się m.in. w używaniu licznych ekspresywizmów.

Obecność specyficznej regionalnej leksyki, podkreślającej odrębność stanową szlachty od chłopów, ograniczyła się w badanym materiale tylko do nazw *bojar*, *bohatyr*, *ciwun*, *panszczyznik* || *pańszczyznik*, osadzonych w realiach prawnych, społecznych i językowych Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zastanawia też niemal

całkowity[110] brak słownictwa oddającego rozbudowaną tytułomanię szlachecką, która była przecież istotnym składnikiem swoistej etykiety grzecznościowej, obowiązującej jeszcze w kulturze szlacheckiej w XIX w.

[110] Odosobnionym przykładem jest nazwa *marszałek* użyta jako ekwiwalent leksykalny do lit. złożenia *bajórvedis: bajórvedis ýra vádas bajóraj* 'przywódca bojarów' L Bdr 184.

Wykaz literatury i skrótów bibliograficznych

Adomavičiūtė Irena [Адомавичюте Ирена], **1994** — *О языке и национальном самосознании жемайтской шляхты*, SPK VII, s. 121–137.

Adomavičiūtė-Čekmonienė Irena, 1998 — *Lenkų kalba ir žemaičių bajorai XX a. 1-je pusėje*, „Kalbotyra" 46 (2), s. 104–117.

Adomavičiūtė-Čekmonienė Irena [Адомавичюте-Чекмонене Ирена], **1999** — *К истории польского языка и национального самосознания жемайтийской шляхты*, [w:] Porayski-Pomsta Józef (red.), *Sytuacja językowa na Wileńszczyźnie*. Materiały sympozjum „Socjo- i psycholingwistyczne uwarunkowania sytuacji językowej w Wilnie i Wileńszczyźnie" Warszawa 16–18 października 1997 roku, Warszawa, s. 19–27.

Adomavičiūtė-Čekmonienė Irena, Čekmonas Valerijus, 1999a — *Polskojęzyczna wysepka pod Oniksztami, której dziś już nie ma (z historii języka polskiego na Litwie rdzennej)*, SPK IX, s. 33–55.

Adomavičiūtė-Čekmonienė Irena, Čekmonas Valerijus, 1999b — *Teksty z okolicy Bijejki pod Oniksztami*, SPK IX, s. 57–76.

APID — Dejna Karol, *Atlas polskich innowacji dialektalnych*, wyd. 2., Warszawa–Łodź 1994.

AWK — *Акты издаваемые Виленскою Археографическою Коммиссиею для разбора древних актов*, Wilno, t. I, 1865; t. IX, 1878.

Bajerowa Irena, 1986 — *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. I: *Ortografia, fonologia z fonetyką, morfonologia*, Katowice.

Bajerowa Irena, 1993 — *O literze c w rękopisach dziewiętnastowiecznych (przyczynek do problemu ojcieć, więć)*, [w:] Basaj Mieczysław, Zagórski Zenon (red.), *Munera linguistica Ladislao Kuraszkiewicz dedicata*, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 22–26.

Bardach Juliusz, 1988a — *O powstaniu nowoczesnego narodu litewskiego*, [w:] Bardach Juliusz, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań, s. 247–259.

Bardach Juliusz, 1988b — *O świadomości narodowej Polaków na Litwie i Białorusi w XIX–XX wieku*, [w:] Bardach Juliusz, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań, s. 191–246.

Baudouin de Courtenay Jan, 1880 — *Nekrolog ks. A. Juszkiewicza*, „Nowiny", dodatek do nru 329, s. 2–4.

Baudouin de Courtenay Jan, 1881 — *Ksiądz czy nauczyciel Juszkiewicz?*, „Nowiny", nr 35.

Baudouin de Courtenay Jan, 1885 — *Jan Juszkiewicz*, „Prace Filologiczne" I, s. 762–773.

Bednarczuk Leszek, 1992 — *Stosunki etnolingwistyczne na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] Bartmiński Jerzy, Łesiów Michał (red.), *Dzieje Lubelszczyzny*, t. VI: *Między Wschodem i Zachodem*. Cz. IV: *Zjawiska na pograniczu polsko-ruskim*, Lublin, s. 54–71.

Bednarczuk Leszek, 1996 — *Obraz językowy Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] Karaś Romuald (red.), *Antologia wileńska*, t. I: *Litwa – Korona*, Warszawa, s. 87–90.

Bednarczuk Leszek, 1999 — *Stosunki językowe na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków.

Biernacka Maria, 1966 — *Wsie drobnoszlacheckie na Mazowszu i Podlasiu. Tradycje historyczne i współczesne przemiany*, Wrocław–Warszawa–Kraków.

Biržiška Vaclovas, 1990 — *Aleksandrynas. Senųjų Lietuvių rašytojų rašiusių prieš 1865 m. Biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos*, t. 3: *XIX amžius*, Čikaga 1965, wyd. fototypiczne, Vilnius: Sietynas.

Błaszczyk Grzegorz, 1985 — *Żmudź w XVII–XVIII w. Zaludnienie i struktura społeczna*, Poznań.

Błaszczyk Grzegorz, 1991 — *Polacy na Litwie. Zarys problematyki historycznej i współczesnej*, „Przegląd Wschodni", z. 1, s. 147–167.

Bokszański Zbigniew, Piotrowski Andrzej, Ziółkowski Marek, 1977 — *Socjologia języka*, Warszawa 1977.

Borowski Andrzej (red.), **2001** — *Słownik sarmatyzmu. Idee, pojęcia, symbole*, Kraków.

Boruta Mirosław, 1989 — *Polskie prywatne szkolnictwo w Republice Litewskiej (1926–1939)*, „Studia Polonijne" XII, Lublin, s. 225–240.

Bronicka Tamara, 1997 — *Północnokresowe cechy fonetyczne w polskojęzycznej kowieńskiej prasie międzywojennej*, [w:] Fryska Ewa, Mędelska Jolanta (red.), *Kilka rozpraw filologicznych*, Bydgoszcz, s. 7–25.

Bronicka Tamara, 1999 — *Zmiany w polszczyźnie kowieńskiego tygodnika „Chata Rodzinna": roczniki 1924–1939*, [w:] Porayski-Pomsta Józef (red.), *Sytuacja językowa na Wileńszczyźnie*, Warszawa, s. 175–186.

Bronicka T., zob. **Graczykowska T.**

Brückner Aleksander, 1899 — *„Wlekący się w druku od wielu lat słownik litewski braci Juszkiewiczów pojawił się na koniec* [...]", „Kwartalnik Historyczny" XIII, s. 311.

Brückner Aleksander, 1939 — *Encyklopedia szlachecka*, t. II, Warszawa.

Brzezina Maria, 1979 — *Języki mniejszości narodowych w tekstach literackich i folklorystycznych*, I: *Południowokresowa polszczyzna Żydów*, Warszawa–Kraków.

Brzezina Maria, 1986 — *Polszczyzna Żydów*, Warszawa–Kraków.

BSE — Brückner Aleksander, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1970.

VUB — Vilniaus universiteto biblioteka (Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego).

Cechosz I., zob. **Rieger J.**

Chamerska Hanna, 1974 — *Drobna szlachta w Królestwie Polskim (1832–1864)*, Warszawa.

Cyran Władysław, 1967 — *Przysłówki polskie. Budowa słowotwórcza*, Łódź.

Cyran Władysław, 1977 — *Tendencje słowotwórcze w gwarach polskich*, Łódź.

Czajkowski Andrzej, Ładykowski Adam, 1993 — *Tożsamość społeczności polskojęzycznej na północnych obszarach Laudy*, „Polska Sztuka Ludowa. Konteksty", nr 3–4, s. 58–65.

Čapaitė Rūta, 1996 — *Simono Daukanto rašysena Didžiajame lenkų-lietuvių kalbų žodyne*, [w:] *Simono Daukanto raštai. Didysis lenkų-lietuvių kalbų žodynas*, t. 3. (r–ż), parengė Giedrius Subačius, Vilnius, s. 7–19.

Czekman Walery [Чекман Валерий], **1982** — *К социолингвистической характеристике польских говоров белорусско-литовского пограничья*, SPK I, s. 123–138.

Czekman Walery, 1975 — *Akanie. Istota zjawiska i jego pochodzenie*, „Slavia Orientalis" XXIV, z. 3, s. 283–305.

Čekmonas Valerijus, 1991 — *Nad etniczną i językową mapą Polaków litewskich – o teraźniejszości i przyszłości*, „Lithuania", nr 3–4, s. 44–51.

Čekmonas Valerijus [Чекмонас Валерюс], **1994** — *К проблеме польского национального самосознания на литовско-славянском пограничье*, [w:] Dubisz Stanisław, Nagórko Alicja (red.), *Granice i pogranicza. Język i historia*. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej, Warszawa, 27–28 maja 1993 r., Warszawa, s. 157–164.

Čekmonas V., zob. **Adomavičiūtė-Čekmonienė I.**

DABM — *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы*, рэд. Рубен І. Аванесаў, Кандрат К. Крапіва, Юзэфа Ф. Мацкевіч, Мінск 1963.

Dal — Даль Владимир И., *Толковый словарь живого великорусского языка в четырех томах*. Совмещенная редакция изданий В. И. Даля и И. А. Бодуена дэ Куртене в современном написании, Москва 2002.

DLKŻ — *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, redakcinė kolegija: Jonas Balčikonis, Kostas Korsakas, Borisas A. Larinas, Jonas Kabelka, Jonas Kruopas (atsak. redaktorius), Antanas Lyberis, Kazys Ulvydas, Vilnius 1954.

Dubicka Barbara, 1986 — *Niektóre osobliwości słowotwórcze polszczyzny wileńskiej*, SPK IV, s. 71–79.

Dużyńska Magdalena, 1988 — *Język a świadomość odrębności grupowej na przykładzie wybranych wsi drobnoszlacheckich i chłopskich okolic Kodnia*, [w:] Anusiewicz Janusz, Bartmiński Jerzy (red.), *Język a kultura*, t. I, Wrocław, s. 289–299.

Dwilewicz Barbara, 1997 — *Język mieszkańców wsi Bujwidze na Wileńszczyźnie*, Warszawa.

Dzięgiel E., zob. **Rieger J.**

Eberhardt Piotr, 1998 — *Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie*, Warszawa.

EK 1881 — Ks. E. K. [Kozłowski Edward], *Ks. A. Juszkiewicz*, „Przegląd Katolicki" XIX, nr 5, s. 86–88, nr 6, s. 102–105.

ES — Gloger Zygmunt, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*. Ze wstępem Juliana Krzyżanowskiego, t. I–IV, wyd. 4., Warszawa 1978.

ESBM — Мартынаў Віктар У. (рэд.), *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. 1, Мінск 1978.

ESJP — Bańkowski Andrzej, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. I (A–K), t. II (L–P), Warszawa 2000.

Estreicher Karol, 1870 — *Bibliografia polska, część I. Stulecie XIX przez Karola Estreichera*, Kraków.

Estreicher Karol, 1911 — *Bibliografia polska XIX stulecia. Lata 1881–1900*, t. III L–Q, Kraków.

Falińska Barbara, 1974 — *Polskie słownictwo tkackie na tle słowiańskim*, t. I: *Słownik polskich gwarowych nazw tkackich*, Wrocław.

Falińska Barbara, 1977 — *Polskie słownictwo tkackie na tle słowiańskim*, t. II: *Zróżnicowanie geograficzne. Obróbka włókna*, cz. 1. *Tekst*, cz. 2. *Mapy*, Wrocław.

Fleischer Michael, 1998 — *Współczesna polska symbolika kolektywna (wyniki badań empirycznych)*, [w:] Anusiewicz Janusz, Bartmiński Jerzy (red.), *Język a kultura*, t. 12: *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, Wrocław, s. 308–335.

Fortunatow Filip [Фортунатов Филипп Ф.], **1897** — *Предисловіе*, [w:] *Литовскій словарь А. Юшкевича съ толкованіемъ словъ на русскомъ и польскомъ языкахъ*, выпускъ первый, Санктпетербургъ, s. I–XXVII.

GBL — Гринавяцкене Элена И. и др., *Бытавая лексика литовского происхождения в западной Белоруссии*, LKK 1975, XVI, s. 163–195.

Grabias Stanisław, 1993 — *Środowiskowe i zawodowe odmiany języka – socjolekty*, [w:] Bartmiński Jerzy (red.), *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2: *Współczesny język polski*, Wrocław, s. 223–241.

Grabias Stanisław, 1997 — *Język w zachowaniach społecznych*, wydanie drugie poprawione, Lublin.

Graczykowska Tamara, 1999 — *Lituanizmy leksykalne w kowieńskim tygodniku „Chata Rodzinna"*, [w:] Rieger Janusz (red.), *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, t. 2: *Studia i materiały*, Warszawa, s. 377–384.

Grek-Pabisowa Iryda, 1992 — *Język polski na Kresach północno-wschodnich. Legendy a rzeczywistość*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, seria 8: *Językoznawstwo*, Warszawa, s. 55–62.

Grek-Pabisowa Iryda, Handke Kwiryna, Ostrówka Małgorzata, Zielińska Anna, 1998 — *Bohatyrowicze 100 lat później*, Warszawa.

Grek-Pabisowa Iryda, Maryniakowa Irena, 1993 — *O charakterze związków języka litewskiego z gwarami rosyjskimi i polskimi*, LKK XXX: *Perifèrines lietuvių kalbos tarmės*, s. 54–61.

Grek-Pabisowa Iryda, Maryniakowa Irena, 1997 — *Język polski na Kresach północno-wschodnich dawniej i dziś*, [w:] Grek-Pabisowa Iryda (red.), *Historia i współczesność języka polskiego na Kresach Wschodnich*, Warszawa, s. 27–109.

Grek-Pabisowa Iryda, Maryniakowa Irena, 1999 — *Współczesne gwary polskie na dawnych Kresach północno-wschodnich.* Eksploracja terenowa i rozpisanie tekstów przy udziale Małgorzaty Ostrówki i Anny Zielińskiej, Warszawa.

Grek-Pabisowa I., zob. **Maryniakowa I.**

Grzegorczyk Piotr, 1967 — *Index lexicorum Poloniae. Bibliografia słowników polskich*, Warszawa.

Grzegorczykowa Renata, Puzynina Jadwiga, 1984 — *Słowotwórstwo rzeczowników*, [w:] Grzegorczykowa Renata, Laskowski Roman, Wróbel Henryk, *Gramtyka współczesnego języka polskiego*, t. 2: *Morfologia*, Warszawa, s. 332–407.

Grzegorczykowa Renata, Szymanek Bogdan, 1993 — *Kategorie słowotwórcze w perspektywie kognitywnej*, [w:] Bartmiński Jerzy (red.), *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2: *Współczesny język polski*, Wrocław, s. 458–474.

Habrajska Grażyna, 1998 — *Prototyp – stereotyp – metafora*, [w:] Anusiewicz Janusz, Bartmiński Jerzy (red.), *Język a kultura*, t. 12: *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, Wrocław, s. 116–123.

Handke Kwiryna, 1976 — *O „sztucznych" formach słowotwórczych w słownikach*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej", t. 15, Warszawa, s. 153–157.

Handke Kwiryna, 1986 — *Polszczyzna regionalna – problematyka i stan badań*, [w:] Handke Kwiryna (red.), *Polszczyzna regionalna Pomorza (Zbiór studiów)1*, Wejherowo, s. 7–20.

Handke Kwiryna, 1987 — *O regionalizmie frekwencyjnym*, „Studia Polonistyczne" XIV/XV, Poznań, s. 71–76.

Handke Kwiryna, 1989 — *Perspektywa paraleli, czyli sposób badania zjawisk językowych*, [w:] Popowska-Taborska Hanna (red.), *Paralele w rozwoju słownictwa języków słowiańskich*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, s. 7–17.

Handke Kwiryna, 1992 — *Zastosowanie perspektywy paraleli do badania problematyki pogranicza językowego*, [w:] Bartmiński Jerzy, Łesiów Michał (red.), *Dzieje Lubelszczyzny*, t. VI: *Między Wschodem i Zachodem*, cz. IV: *Zjawiska na pograniczu polsko-ruskim*, Lublin, s. 35–53.

Handke Kwiryna, 1997 — *Polszczyzna północnokresowa na tle terytorialnego i społecznego zróżnicowania języka polskiego*, [w:] Grek-Pabisowa Iryda (red.), *Historia i współczesność języka polskiego na Kresach Wschodnich*, Warszawa, s. 9–26.

Handke Kwiryna, 1999 — *Język powieści Elizy Orzeszkowej „Bene nati"*, „Acta Baltico-Slavica" XXIV, Warszawa, s. 183–190.

Handke K., zob. **Grek-Pabisowa I. i inni, 1998.**

Heinz Adam, 1978 — *Dzieje językoznawstwa w zarysie*, Warszawa.

Hellmann Manfred, 1966 — *Grundzűge der Geschichte Litauens und litauischen Volkes*, Darmstad.

ISGP — Reichan Jerzy (red.), *Indeks alfabetyczny wyrazów z kartoteki „Słownika gwar polskich"*, t. I (A–O), t. II (P–Ż), Kraków 1999.

ISJP — Bańko Mirosław (red.), *Inny słownik języka polskiego PWN*, t. I (A–Ó), t. II (P–Ż), Warszawa 2000.

Jakubowski Jan, 1930 — *Język polski w Kowieńszczyźnie*, „Przegląd Współczesny" IX, nr 93, s. 450–456.

JMŁD — Minkiewicz Jan, *Łoneczka nad Datnówką*, pierwodruk: pod pseudonimem „Kunigas", „Wiadomości", Londyn, 1967, nr 1591/1592, przedruk: „Wileńskie Rozmaitości", Bydgoszcz, 1994, nr 6 (26), s. 12; 1995, nr 1 (27), s. 10–11, nr 2/3 (28/29), s. 16–17.

Jonikas Petras, — *Lietuvių kalba ir tauta amžių būvyje: visuomeniniai lietuvių kalbos istorijos bruožai*, Chicago 1987.

JPPW, zob. **Mędelska J., 2000.**

Juzala Gustaw, 1998 — *Powstania styczniowe i listopadowe we współczesnej świadomości historycznej Polaków Litwy kowieńskiej*, [w:] Lemanaitė Greta, Bukowiec Paweł (red.), *Litwa. Dzieje, naród, kultura*. Materiały z konferencji naukowej Kraków 8–10 maja 1997, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Varia CCCLXVII, s. 80–85.

Karaś Halina, 2000a — *O polszczyźnie anonimowej gramatyki języka litewskiego z I połowy XIX wieku (przez X.K.D.P.). Morfologia, składnia, słownictwo*, „Prace Filologiczne" XLV, s. 225–244.

Karaś Halina, 2000b — *O polszczyźnie anonimowej gramatyki języka litewskiego z I połowy XIX wieku (przez X.K.D.P.). Pisownia, fonetyka*, „Poradnik Językowy", z. 7, s. 1–21.

Karaś Halina, Kolis Nijola, 1994 — *Polszczyzna dziewiętnastowiecznej gramatyki języka żmudzkiego Józefa Czułdy*, [w:] Kupiszewski Władysław (red.), *Studia z historii języka polskiego*, Warszawa, s. 135–161.

Karłowicz Jan, 1875 — *O języku litewskim*, Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności, t. II, s. 135–376, rozdz. IX: *Próba bibliografii litewskiej*, s. 331–358. *Rękopismy*, s. 358–359.

Kasner Małgorzata, 1992 — *Język polski w ustach Litwinki z Puńska*, „Język Polski" LXXII, nr 2–3, s. 178–186.

Kaupuż Anna [Kaupuža Anna], **1966** — *Ar buvo XIX a. pradžioje išleistas A. A. Varkulevičiaus lietuviškai-lenkiškai-lotyniškas žodynas?*, [w:] *Literatūra*, t. IX, Vilnius, s. 287–291.

Kaupuż Anna, Smułkowa Elżbieta, 1984 — *Nieznane prace Jana Karłowicza o języku polskim na Wileńszczyźnie*, SPK III, s. 82–92.

Kaupuż Anna, 1990 — *W sprawie udziału Jana Baudouina de Courtenay w redagowaniu słownika Antanasa Juški*, [w:] Kondratiuk Michał (red.), *Bałtosłowiańskie związki językowe*, Wrocław, s. 187–197.

KJPW, zob. **Kurzowa Z., 1993.**

Kleszczowa Krystyna (red.), **1996** — *Słowotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczownikowych*, Katowice.

Kłoskowska Antonina, 1996 — *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa.

Kolberg Oskar, 1962 — *Dzieła wszystkie*, t. II: *Sandomierskie*, Wrocław.

Kolbuszewski Stanisław Franciszek 1963 — *Polonica łotewskie*, „Język Polski" XLIII, nr 3, s. 165–171.

Kolis N., zob. **Karaś H.**

Koniusz Elżbieta, 1992 — *O potrzebie słownika regionalizmów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] Feliksiak Elżbieta (red.), *Wilno – Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*. Materiały I Międzynarodowej Konferencji Białystok 21–24 IX 1989, t. IV, Białystok, s. 31–42.

Kossarzewski Ambroży, 1862 — K. A. K., *Rzecz o litewskich słownikach i ogólny pogląd na kraje litewskie*, „Pismo Zbiorowe Wileńskie na rok 1862", Wilno, s. 131–212.

Kowalska Anna, 1991 — *Podziały językowe Mazowsza na tle podziałów pozajęzykowych*, Warszawa.

Krajewski Zenon, 1998 — *Polacy w Republice Litewskiej 1918–1940*, Łomża.

Kreja Bogusław, 1996 — *Zjawisko hiperyzacji w gwarach i problemy jego interpretacji*, [w:] Dunaj Bogusław, Reichan Jerzy (red.), *Studia dialektologiczne I*, Kraków s. 31–39.

Kremer Aleksander, 1870/1999 — *Słowniczek prowincjonalizmów podolskich*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego z Uniwersytetem Krakowskim połączonego" XLI, s. 178–250; reprodukcja fotograficzna w: Rieger Janusz (red.), *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, t. 2, Warszawa, s. 259–340.

Kruopas Jonas, 1956 — *S. Groso „Słownik polsko-żmudzki" (1835)*, [w:] *Literatūra ir kalba*, t. I, Vilnius, s. 415–419.

Kruopas Jonas, 1959 — *Rankraštinis XIX a. pradžios lietuvių-lenkų kalbų žodynėlis*, [w:] *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai*, serija A, 2 (7), Vilnius, s. 225–232.

Kruopas Jonas, 1960 — *L. Ivinskio leksikografiniai darbai*, [w:] *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai*, serija A, 1 (8), Vilnius, s. 191–198.

Kruopas Jonas, 1961 — *S. Daukanto leksikografiniai darbai*, LKK IV, s. 301–317.

Kruopas Jonas, 1966 — *D. Sutkevičiaus leksikografiniai darbai*, LKK VIII, s. 217–223.

Kruopas Jonas, 1967 — *Rankraštinis lietuviškai lenkiškas 1820 m. žodynas*, [w:] *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai*, serija A, 2 (24), Vilnius, s. 157–163.

Kruopas Jonas, 1970 — *M. Akelaitis leksikografas*, [w:] *Iš lietuvių leksikologijos ir leksikografijos*, t. XII, Vilnius, s. 155–176.

Krupowies Maria, 1994 — *Ludzie, język, obyczaje w okolicach Ejszyszek*, SPK VII, s. 113–120.

Krupowies Maria, 1999 — *Repertuar wokalny a identyfikacja etniczna i kulturowa ludności polskojęzycznych terenów Litwy*, [w:] Porayski-Pomsta Józef (red.), *Sytuacja językowa na Wileńszczyźnie*, Warszawa, s. 40–53.

KSGP — Kartoteka *Słownika gwar polskich* w Pracowni Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie.

Kubicka Weronika, 1977a — *Języki bałtyckie. Bibliografia*, cz. IV: *Język litewski*. A. *Historia*, Łódź.

Kubicka Weronika, 1977b — *Języki bałtyckie. Bibliografia*, cz. IV: *Język litewski*. B. *Litewski język literacki*, Łódź.

Kubicki Paweł, 1936 — *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861–1915. Materiały z urzędowych świadectw władz rosyjskich, archiwów konsystorskich, zakonnych i prywatnych*, opracował Paweł Kubicki, część druga: *Dawna Litwa i Białoruś*, t. II: *Za sprawę Ojczyzny (kler świecki A–O)*, Sandomierz.

Kurzowa Zofia, 1983 — *Polszczyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*, wyd. 1., Warszawa–Kraków.

Kurzowa Zofia, 1992 — *Język polski w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII–XVIII wieku (na materiale fonetycznym)*, [w:] Stępień Marian, Urbańczyk Stanisław, *Barok w polskiej kulturze, literaturze i języku.* Materiały z konferencji naukowej 25–29 sierpnia 1987 r. w Krakowie, Warszawa–Kraków, s. 108–114.

Kurzowa Zofia, 1993 — *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków.

Kurzowa Zofia, 1999 — *Zaścianek dobrzyńskich a wpływy mazowieckie na Litwie i co z tego wynika dla „Pana Tadeusza"*, [w:] Kurzowa Zofia, Cygal-Krupowa Zofia (red.), *Mickiewicz i Kresy*. Rozprawy przedstawione na międzynarodowej sesji naukowej w Krakowie 4–6 grudnia 1997, Kraków, s. 72–78.

Larin Borys [Ларин Борис А.], **1957** — *Кратκий исторический обзор литовской лексикографии*, [w:] *Лексический сборник*, вып. 2, s. 119–144.

LE — *Lietuvių enciklopedija*, redakcija: Vaclovas Biržiška – vyriausias redaktorius, Antanas Bendorius, Pranas Čepėnas, Juozas Girnius, Juozas Puzinas, Vincas Maciūnas [...], t. I–XXXVII, Boston 1953–1985.

Lewaszkiewicz Tadeusz, 1980 — *Panslawistyczne osobliwości leksykalne S. B. Lindego i jego projekt stworzenia wspólnego języka słowiańskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

Lietuvių, 1993 — *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 6: Juozas Čiulda, *Trumpi samprotavimai apie žemaičių kalbos gramatikos taisykles* [Józef Czułdo, *Krótkie pomysły o prawidłach gramatycznych języka żmudzkiego*], parengė Giedrius Subačius, Vilnius.

Lizisowa Teresa, 1983 — *Źródła regionalnego słownictwa III Statutu Wielkiego Księstwa Litewskiego*, SPK II, s. 103–118.

LKA — *Lietuvių kalbos atlasas*, t. I: *Leksika*, Vilnius 1977.

LKK — *Lietuvių kalbotyros klausimai*, t. 1–37, Vilnius 1956–1997.

LKŻ — *Lietuvių kalbos žodynas*, t. 1–20 (do *žvažvangt*), Vilnius 1957–2002.

LLKŻ — Kalėda Algis, Kalėdienė Barbara, Niedzviecka Maria, *Lietuvių-lenkų kalbų žodynas (Słownik litewsko-polski)*, Vilnius 1991.

LLTIB — Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos rankraščių skyrius (Dział Rękopisów Biblioteki Instytutu Literatury Litewskiej i Folkloru Litewskiej Akademii Nauk).

LMAB — Lietuvos mokslų akademijos biblioteka (Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk).

LMB — Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka (Litewska Biblioteka Narodowa im. M. Mażwidasa w Wilnie).

LRKŻ — Lyberis Antanas, *Lietuvių-rusų kalbų žodynas*, Vilnius 1988.

LTB — *Lietuvos TSR bibliografija*, serija A. *Knygos lietuvių kalba*, t. I (1547–1861), Vilnius 1969, t. II (1862–1904), kn. 1. A–P, kn. 2. O–Ž, Vilnius 1985.

Łossowski Piotr, 1985 — *Po tej i tamtej stonie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939*, Warszawa.

MAGP — *Mały atlas gwar polskich*, t. I–II opracowany pod kierunkiem Kazimierza Nitscha, t. III–XIII opracowany pod kierunkiem Mieczysława Karasia, Wrocław 1950–1970.

Maciūnas Vincas, 1939 — *Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje: susidomėjimas lietuvių kalba, istorija ir tautotyra*, Kaunas.

Marszałek Marek, 1999 — *Odzwierciedlenie północnokresowych cech fonetycznych w „Słowniczku litewsko-polskim" K. Tamutisa (r. 1940)*, „Język Polski" LXXIX, nr 4, s. 276–282.

Marszałek Marek, Mędelska Jolanta, 1999a — *O polszczyźnie kowieńskiej utrwalonej w słownikach przekładowych z międzywojennej Republiki Litewskiej*, Zeszyty Naukowe WSP w Bydgoszczy, Studia Filologiczne 45, Filologia Rosyjska 19, Bydgoszcz, s. 37–66.

Marszałek Marek, Mędelska Jolanta, 1999b — *Osobliwości fonetyczne w polskich podręcznikach wydawanych w międzywojennej Republice Litewskiej*, „Acta Baltico-Slavica" XXIV, Warszawa, s. 117–125.

Marszałek M., zob. **Mędelska J.**

Maryniakowa Irena, 1992a — *O formach osobowych czasowników w północnowschodnich gwarach polskich i językach wschodniosłowiańskich*, [w:] Handke Kwiryna (red.), *Słowiańskie pogranicza językowe*, seria: *Język na pograniczach 1*, Warszawa, s. 85–93.

Maryniakowa Irena, 1992b — *Północno-wschodnie obszary polszczyzny wobec języków wschodniosłowiańskich i bałtyckich*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, seria 8: *Językoznawstwo*, Warszawa, s. 153–158.

Maryniakowa Irena, 1992c — *Związki gwar polskich Wileńszczyzny z gwarami na terenie Polski*, [w:] Kubiak Hieronim i inni (red.), *Mniejszości polskie i Polonia w ZSRR*, Wrocław, s. 152–155.

Maryniakowa Irena, 1995 — *Paralele gramatyczne w północno-wschodnich gwarach polskich i językach wschodniosłowiańskich*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej", t. 32, Warszawa, s. 185–193.

Maryniakowa Irena, 1996 — *Słowniczek przedmiotów z drewna (Przyczynek do polszczyzny XVIII wieku)*, [w:] Rzetelska-Feleszko Ewa (red.), *Symbolae slavisticae*, Warszawa, s. 209–218.

Maryniakowa Irena, 1999 — *Związki polszczyzny północnokresowej z Podlasiem i Mazowszem*, „Acta Baltico-Slavica" XXIV, Warszawa, s. 163–178.

Maryniakowa Irena, Grek-Pabisowa Iryda, Zielińska Anna, 1996 — *Polskie teksty gwarowe z obszaru dawnych Kresów północno-wschodnich*, Warszawa.

Maryniakowa I., zob. **Grek-Pabisowa I.**

Masojć Irena, 1999 — *Zmorfologizowane dialektalne zjawiska fonetyczne w mówionej odmianie języka polskiego*, [w:] Porayski-Pomsta Józef (red.), *Sytuacja językowa na Wileńszczyźnie*, Warszawa, s. 147–155.

Masojć Irena, 2001 — *Regionalne cechy systemu gramatycznego współczesnej polszczyzny kulturalnej na Wileńszczyźnie*, Warszawa.

Mędelska Jolanta, 1997 — *Wymowa kowieńska w zwierciadle słownikowym (na podstawie „Słownika litewsko-polsko-rosyjskiego" z 1922 r.)*, „Poradnik Językowy", nr 7, s. 27–39.

Mędelska Jolanta, 2000 — *Język polskiej prasy wileńskiej (1945–1979)*. T. II: *Lata 1945–1959*, Bydgoszcz.

Mędelska Jolanta, Marszałek Marek, 2001a — *Badać nie badać?... Polszczyzna wydawnictw kowieńskich w dwudziestoleciu międzywojennym*, [w:] Szewczyk Łucja, Czachorowska Magdalena (red.), *Język polski w rozwoju*, Bydgoszcz, s. 97–109.

Mędelska Jolanta, Marszałek Marek, 2001b — *Z badań nad stanem kulturalnej polszczyzny kowieńskiej w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Język Polski" LXXXI, nr 4, s. 259–266.

Mędelska J., zob. **Marszałek M.**

Minikowska Teresa, 1980 — *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI wieku*, Warszawa–Poznań.

Morita Koji, 2001 dr — *Status akania w języku polskim na Wileńszczyźnie*, [w:] *Halina Turska – stulecie urodzin*, Toruń, w druku.

Mróz Lech, 1993 — *Syndrom pogranicza. Uwagi na temat badań świadomości etnicznej*, „Polska Sztuka Ludowa. Konteksty", nr 3–4, s. 51–57.

Nitsch Kazimierz, 1925 — *Język polski w Wileńszczyźnie*, „Przegląd Współczesny" XII, nr 33, s. 25–32.

Nitsch Kazimierz, 1968 — *Wybór polskich tekstów gwarowych*, wyd. 3. offsetowe, Warszawa.

Ochmański Jerzy, 1982 — *Historia Litwy*, wyd. 2., Wrocław.

Ochmański Jerzy, 1986 — *Szlachta żmudzka w XVII w.*, [w:] Ochmański Jerzy, *Dawna Litwa. Studia historyczne*, Olsztyn, s. 198–212.

Okoniowa Joanna, 2000 — *Derywaty z przedrostkiem BEZ- w Słowniku Bernarda Sychty i w innych słownikach gwarowych*, [w:] Popowska-Taborska Hanna (red.), *Słowiańskie słowniki gwarowe*, Warszawa, s. 201–216.

OPJW, zob. **Turska H., 1939/1982.**

OPK, zob. **Marszałek M., Mędelska J., 1999a.**

OPL, zob. **Sawaniewska-Mochowa Z., 1985.**

Ostrówka Małgorzata, 2001 — *Wizerunek zaścianka szlacheckiego u Elizy Orzeszkowej a jego kulturowy i językowy obraz współczesny*, [w:] Stępnik Krzysztof (red.), *Twórczość Elizy Orzeszkowej*, Lublin 2001, s. 37–50.

Ostrówka M., zob. **Grek-Pabisowa I. i inni, 1998.**

Pakalka Kazys, 1979 — Wstęp do: *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas. Konstantinas Širvydas Dictionarium trium linguarum*, Vilnius 1979, s. 15–83, streszczenie w języku polskim, s. 87–89.

Palionis Jonas, 1979 — *Lietuvių literatūrinės kalbos istorija*, Vilnius.

Piečkauskaitė M., 1995 — Šatrijos Ragana [Piečkauskaitė Marija], *Siename dvare*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.

PJPG — Sawaniewska-Mochowa Zofia, Moch Włodzimierz, *Poradnik językowy. Polskie gadanie*, Wrocław 2000.

Popowska-Taborska Hanna, 1986 — *Polszczyzną kancjonałów wydanych na Pomorzu w XVII wieku*, [w:] Handke Kwiryna (red.), *Polszczyzna regionalna Pomorza 1*, Wejherowo, s. 21–34.

Popowska-Taborska Hanna, 1987 — *Szkice z kaszubszczyzny. Dzieje, zabytki, słownictwo*, Gdańsk.

Popowska-Taborska Hanna, Boryś Wiesław, 1996 — *Leksyka kaszubska na tle słowiańskim*, seria: *Język na pograniczach 15*, Warszawa.

Porayski-Pomsta Józef, Wiemer Björn, 1994 — *Założenia projektu badań nad zjawiskiem wielojęzyczności społeczności polskich w krajach byłego ZSRR*, „Przegląd Polonijny" XX, nr 4, s. 115–130.

Rieger Janusz, 1995 — *W sprawie genezy i ewolucji polszczyzny w Wielkim Księstwie Litewskim*, SPK VIII, s. 31–38.

Rieger Janusz, 1996a — *Co wiemy o języku polskim na Kresach Wschodnich*, [w:] Rieger Janusz (red.), *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, t. 1: *Studia i materiały*, Warszawa, s. 12–16.

Rieger Janusz, 1996b — *Słownictwo „wileńskie" ze zbioru Leonarda Jaszczanina dziś*, [w:] Rieger Janusz (red.), *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, t. 1, s. 79–109.

Rieger Janusz, 1999 — *Słownictwa „wileńskiego" ze zbioru Leonarda Jaszczanina ciąg dalszy*, [w:] Rieger Janusz, *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, t. 2, s. 57–76.

Rieger Janusz, Cechosz Iwona, Dzięgiel Ewa, 2001 — *Badania gwar kresowych dziś*, [w:] Sierociuk Jerzy (red.), *Gwary dziś*. I: *Metodologia badań*, Poznań, s. 95–110.

Romanowski Andrzej, 1997 — *Nie wykorzystana szansa (O litewsko-polskich czasopismach Mieczysława Dowojny-Sylwestrowicza)*, [w:] Rzewuska Elżbieta (red.), *Swoi i obcy w literaturze i kulturze*, cykl: *Konferencje kodeńskie*, Lublin, s. 57–65.

Römer Michał, 1908 — *Litwa. Studyum o odrodzeniu narodu litewskiego*, Lwów.

RPSD — Reczek Stefan, *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968.

RSWJ I, zob. **Rieger J., 1996b.**

RSWJ II, zob. **Rieger J., 1999.**

Rytter Grażyna, 1992 — *Wschodniosłowiańskie zapożyczenia leksykalne w polszczyźnie XVII wieku*, Acta Universitatis Lodzensis, Łódź.

Rzepka Wojciech Ryszard, 1993 — *Status regionalizmów w polszczyźnie XIX wieku*, [w:] Handke Kwiryna, *Region, regionalizm. Pojęcia i rzeczywistość. Zbiór studiów*, Warszawa, s. 133–150.

Rzepka Wojciech Ryszard, Walczak Bogdan, 1992 — *Socjolekt szlachecki XVII wieku (próba ogólnej charakterystyki)*, [w:] Stępień Marian, Urbańczyk Stanisław (red.), *Barok w polskiej kulturze, literaturze i języku*, Warszawa–Kraków, s. 179–188.

Sabaliauskas Algirdas, 1979 — *Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija iki 1940 m.*, Vilnius.

Sawaniewska-Mochowa Zofia, 1984 — *Teksty gwarowe z okolic Bartoszyc*, SPK III, s. 173–175.

Sawaniewska-Mochowa Zofia, 1985 — *O polszczyźnie «litewskiej» w „Dolinie Issy" Czesława Miłosza*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej", t. 23, Warszawa, s. 65–85.

Sawaniewska-Mochowa Zofia, 1986 — *Regionalne cechy fonetyczne potocznej polszczyzny północnokresowej XIX w. w „Podręczniku" Jana Karłowicza*, SPK IV, s, 37–70.

Sawaniewska-Mochowa Zofia, 1990 — *Poradnik Jana Karłowicza jako źródło poznania potocznej polszczyzny północnokresowej. Słownictwo*, Warszawa.

Sawaniewska-Mochowa Zofia, 1991 — *Bibliografia prac o polszczyźnie kresowej*, SPK VI, s. 222–254.

Sawaniewska-Mochowa Zofia, 1992 — *Działalność Jana Karłowicza na polu kultury języka polskiego*, Zeszyty Naukowe WSP w Bydgoszczy, Studia Filologiczne 28, Filologia Polska 11, Bydgoszcz, s. 59–66.

Sawaniewska-Mochowa Zofia, 1994 — *Język polski na Litwie w drugiej połowie XIX wieku w świetle rękopisów Jana Karłowicza*, SPK VII, s. 101–111.

Sawaniewska-Mochowa Zofia, 1995a — *Bibliografia prac o polszczyźnie kresowej za lata 1989–1993 (z uzupełnieniami do roku 1988)*, SPK VIII, s. 265–282.

Sawaniewska-Mochowa Zofia, 1995b — *O polszczyźnie w Słowniku Szymona Dowkonta z połowy XIX wieku*, SPK VIII, s. 195–200.

Sawaniewska-Mochowa Zofia, 1996 — *„Pan Mateusz", czyli jak mówiono po polsku na Żmudzi*, [w:] Rieger Janusz (red.), *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, t. 1, s. 67–70.

Sawaniewska-Mochowa Zofia, 1997 — *Co wiemy o języku polskim szlachty litewskiej XIX w.*, [w:] Janowska Barbara, Porayski-Pomsta Józef (red.), *Język polski w kraju i za granicą*. Materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowej Polonistów Warszawa 14–16 września 1995, t. I, Warszawa, s. 106–116.

Sawaniewska-Mochowa Zofia, 1999 — *Tradycje zaścianka szlacheckiego w języku i mentalności Polaków na Litwie*, [w:] Porayski-Pomsta Józef (red.), *Sytuacja językowa na Wileńszczyźnie*, Warszawa, s. 114–123.

Sawaniewska-Mochowa Zofia, 2000 — *Świat jeden, ale nie jednolity, czyli o zróżnicowaniu socjalnym polszczyzny kowieńskiej*, [w:] Wolnicz-Pawłowska Ewa, Szulowska Wanda (red.), *Kontakty językowe polszczyzny na pograniczu wschodnim. Prace ofiarowane Profesorowi Riegerowi*, Warszawa, s. 221–229.

Sawaniewska-Mochowa Zofia, Zielińska Anna, 2001a — *Grafia a wymowa – o dylematach badacza polszczyzny kowieńskiej*, SPK X, s. 305–318.

Sawaniewska-Mochowa Zofia, Zielińska Anna, 2001b — *Język polski na Kowieńszczyźnie. Historia i teraźniejszość*, [w:] Szewczyk Łucja, Czachorowska Magdalena (red.), *Język polski w rozwoju*, Bydgoszcz, s. 85–95.

Sawaniewska-Mochowa Zofia, Zielińska Anna, 2002 dr — *Stereotyp drobnej szlachty litewskiej w tekstach literackich, folklorystycznych i gwarowych. Rekonesans* [w:] Engelking Anna, Huszcza Roman (red.), *Język – kultura – pogranicze*. Prace ofiarowane Profesor Elżbiecie Smułkowej, Warszawa–Białystok, w druku.

SBGB — Мацкевіч Юзэфа Ф. (рэд.), *Слоўнік беларускіх говорак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча у пяці тамах*, Мінск 1979–1986.

SDor — *Słownik języka polskiego*, pod red. Witolda Doroszewskiego, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.

SEK — Boryś Wiesław, Popowska-Taborska Hanna, *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, t. I–III (A–O), Warszawa 1994–1999.

SG — *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. Bronisława Chlebowskiego i innych, t. I–XV, Warszawa 1880–1902.

SGP — Karłowicz Jan, *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków 1900–1911.

SGP PAN — *Słownik gwar polskich* opracowany przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie. Źródła i t. I, pod kierunkiem Mieczysława Karasia, Wrocław 1977–1982; t. II–III i n., pod kierunkiem Jerzego Reichana, Wrocław 1983–1991, t. IV–V (*czarny–dojrzewać*), Kraków 1992–1998.

SGSK — Sobierajski Zenon (red.), *Słownik gwary tzw. Słowińców kaszubskich*, t. 1 (A–C), Warszawa 1997.

Sikorska-Kulesza Jolanta, 1995 — *Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX wieku*, Warszawa.

SL — Linde Samuel Bogumił, *Słownik języka polskiego*, wyd. 2., Lwów 1854.

SLB — Smułkowa Elżbieta, *Lituanizmy w białoruskim słownictwie rolniczym*, „Lingua Posnaniensis" 1969, XIV, s. 55–69.

SLMB — Sawaniewska Zofia, *Lituanizmy w mowie „wileńskich" mieszkańców okolic Bartoszyc*, Zeszyty Naukowe WSP w Bydgoszczy. Studia Filologiczne 5, Filologia polska, Bydgoszcz 1979, s. 204–218.

Smolińska Barbara, 1983 — *Polszczyzna północnokresowa z przełomu XVII i XVIII w. Na podstawie rękopisów Jana Władysława Poczobuta Odlanickiego i Antoniego Kazimierza Sapiehy*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.

Smółkowa Teresa, 2001 — *Neologizmy we współczesnej leksyce polskiej*, Kraków.

Smułkowa Elżbieta, 1984 — *Uwagi do metody badań nad leksyką gwarową pogranicza językowego*, [w:] Smułkowa Elżbieta, Maryniakowa Irena (red.), *Studia nad gwarami Białostocczyzny. Morfologia i słownictwo*, Warszawa, s. 233–248.

Smułkowa E., zob. **Kaupuž A.**

SPJK, zob. **Sawaniewska Z., 1990.**

SPK — *Studia nad polszczyzną kresową*, t. I–VI, pod red. Janusza Riegera i Wiaczesława Werenicza, Wrocław–Warszawa–Kraków 1981–1991; t. VII–X, pod red. Janusza Riegera, Warszawa 1994–2001.

Spólnik Anna, 1990 — *Nazwy polskich roślin do XVIII w.*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.

SPP — Anusiewicz Janusz, Skawiński Jacek, *Słownik polszczyzny potocznej*, Warszawa 1996.

SPXVI — *Słownik polszczyzny XVI wieku*, pod red. Marii Renaty Mayenowej, t. I–XXVIII (A–*Potykanie*), Wrocław–Warszawa–Kraków 1966–2000.

SPXVII/XVIII — *Słownik polszczyny XVII/XVIII wieku*, pod red. Krystyny Siekierskiej, zeszyt próbny, Kraków 1996, t. I, z. 1–2 (A–*Alembik*), Kraków 1999.

SSE — Sławski Franciszek, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I–V, Kraków 1955–1983.

SStp — *Słownik staropolski*, pod red. Stanisława Urbańczyka, t. I–XI (A–*Złoczyństwo*), Wrocław–Warszawa–Kraków 1953–1999.

Subačius Giedrius, 1987a — *Dėl S. Daukanto lenkų-lietuvių kalbų žodynas genezės*, [w:] *Lietuvių kalbos sandaros tyrinėjimai*, LKK XXVI, s. 151–157.

Subačius Giedrius, 1987b — *K. Sirvydo „Dictionarium trium linguarum" ir S. Daukanto Didysis lenkų-lietuvių kalbų žodynas*, „Mūsų kalba" 2 (132), s. 11–15.

Subačius Giedrius [Субачюс Гедрюс], **1988** — *Большой рукописный польско-литовский словарь Симонаса Даукантаса.* Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Вильнюсский Университет, Вильнюс.

Subačius Giedrius, 1990a — *Lietuviškai raštai – S. Daukanto didžiojo lenkų-lietuvių kalbų žodyno šaltinis*, „Lituanistica" 3, s. 83–94.

Subačius Giedrius, 1990b — *S. Daukanto žodyno istorija*, „Kalbotyra" 1 (41), s. 79–89.

Subačius Giedrius, 1990c — *Simono Daukanto žodynai*, [w:] *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 1: *Tautines savimones žadintojai: nuo asmens iki partijos (Simono Daukanto 200-osioms metinėms)*, Vilnius, s. 20–32.

Subačius Giedrius, 1991a — *Kazimiero Kristupo Daukšos žodynas*, [w:] *VI Tarptautinis baltistų kongresas 1991 m. spalio 2–4 d. pranešimų tezės* [Tezy referatów VI Międzynarodowego Kongresu Bałtystów, 2–4 października 1991 r.], Vilnius, s. 85–86.

Subačius Giedrius, 1991b — *Kazimiero Kristupo Daukšos žodynas*, „Baltistica", XXVII, 1, s. 56–67.

Subačius Giedrius, 1991c — *Simonas Daukantas: rašybos ir kūrybinių interesų kitimas*, [w:] *Iš Lietuvos istorijos tyrinėjimų*, Vilnius, s. 58–63.

Subačius Giedrius, 1996 — *Jurgio Ambraziejaus Pabrėžos žemaičių kalba*, [w:] *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 8: *Asmuo: tarp tautos ir valstybės*, Vilnius, s. 11–113, 445–446. Na s. 108–111 wyjątki z rękopiśmiennych prac i listów Pabreży napisanych po polsku.

Subačius Giedrius, 1998 — *Žemaičių bendrinės kalbos idėjos XIX amžiaus pradžia*, Vilnius.

SWil — *Słownik języka polskiego, obejmujący oprócz zbioru właściwie polskich, znaczną liczbę wyrazów z obcych języków polskiemu przyswojonych* [...], do podręcznego użytku wypracowany przez Aleksandra Zdanowicza i in., wydany staraniem i kosztem Maurycego Orgelbranda, część I (A–O) i II (P–Z), Wilno 1861.

Szwejkowska Helena, 1929a/1996 — *Imiesłów przeszły czynny na -szy*, „Język Polski" XIV, nr 3, s. 71–75; przedruk: Rieger Janusz (red.), *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, t. 1, s. 57–60.

Szwejkowska Helena, 1929b/1996 — *Właściwości składniowe dopełniacza przy imiesłowie biernym w polszczyźnie litewskiej*, „Język Polski" XIV, nr 5, s. 133–136; przedruk: Rieger Janusz (red.), *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, t. 1, s. 63–65.

Szwejkowska Helena, 1934/1996 — *O pomieszaniu rodzaju w czasie przeszłym u litewskich Polaków*, „Język Polski" XIX, nr 6, s. 183–184; przedruk: Rieger Janusz (red.), *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, t. 1, s. 61–62.

Taras Barbara, 2000 — *Socjolekt szlachty polskiej – próba opisu*, [w:] Wojtczuk Krystyna (red.), *Socjolingwistyczne aspekty funkcjonowania języka*. Materiały konferencji naukowej Siedlce 8–9 października 1999 roku, Siedlce, s. 77–79.

Tazbir Janusz, 1976 — *Próba określenia kultury szlacheckiej w Polsce przedrozbiorowej*, [w:] Stefanowska Zofia (red.), *Tradycje szlacheckie w kulturze polskiej*, Warszawa, s. 7–34.

TLPB, zob. **Turska H., 1970.**

Tolūtienė Birutė, 1961 — *Antanas Juška leksikografas*, [w:] *Literatūra ir kalba*, t. V, Vilnius, s. 89–377.

Tolūtienė Birutė, 1981 — *Antanas Juška. 100-osioms mirties metinėms*, „Mūsų kalba" 1 (95), s. 28–30.

Truszkowski Witold, 1996 — *Wiadomości o Polsce w dziennikach podróży rumuńskiego mnicha z roku 1850*, Prace Komisji Słowianoznawstwa 50, Collectanea Slavica, Kraków, s. 79–96.

Trypućko Józef, 1958 — *Źródła języka Mickiewicza*, [w:] *Adam Mickiewicz 1855–1955. Księga w stulecie zgonu*, Londyn, s. 315–348.

Trypućko Józef, 1970 — *O języku „Wspomnień dzieciństwa" Franciszka Mickiewicza*, Uppsala.

Tumas Juozas, 1924 — *Lietuvių literatūra rusų raidėmis ir broliai Juškos-Juškevičiai*, Kaunas.

Turska Halina, 1930a — *Język Jana Chodźki*, Wilno.

Turska Halina, 1930/1983 — *Język polski na Wileńszczyźnie*, [w:] *Wilno i ziemia wileńska. Zarys monograficzny*, t. I, Wilno 1930, s. 219–225; przedruk: SPK 1983, II, s. 15–23.

Turska Halina, 1939/1982 — *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, Wilno 1939; przedruk ocalałych fragmentów: SPK 1982, I, s. 19–121.

Turska Halina, 1970 — *Leksykalne pożyczki białoruskie w języku polskim (doba staropolska)*, „Sprawozdania z Prac Naukowych Wydziału Nauk Społecznych PAN" XIII, 2 (57), s. 77–92.

Urbańczyk Stanisław, 1988 — *Kto uczył Litwinów mówić po polsku*, „Język Polski" LXVIII, nr 4–5, s. 210–212.

Urbūtis Vincas, 1968 — rec.: Grzegorczyk Piotr, *Index lexicorum Poloniae*, „Baltistica" IV, 1, s. 152–158.

Venediktov Grigorij [Венедиктов Григорий К.], **1974** — *К истории литуанистики в России (письма Й. Юшки к И. Срезневскому)*, [w:] *Балтославянские исследования*, Москва, s. 242–256.

Venediktov Grigorij [Венедиктов Григорий К.], **1975** — *Материалы к истории литуанистики из архива И. Срезневского*, LKK XVI, s. 203–224.

Venediktov Grigorij [Венедиктов Григорий К.], **1978** — *К истории литуанистики в России*, LKK XVIII, s. 117–203.

Vitkauskas Vytautas, 1995 — *Lietuvių kalbos kirčiavimo žinynas*, Vilnius.

Walczak Bogdan, 1988 — *Nie docenione dzieło polskiej leksykografii – Słownik wileński*, „Prace Filologiczne" XXXIV, s. 273–296.

Walczak Bogdan, 1991 — *Słownik wileński na tle dziejów polskiej leksykografii*, Poznań.

Wasilewski Leon, 1917 — *Kresy wschodnie: Litwa i Białoruś, Podlasie i Chełmszczyzna, Galicja wschodnia, Ukraina*, Warszawa.

Węgorowska Katarzyna, 2000 — *Słownictwo wileńskie na Pomorzu Zachodnim*, Zielona Góra.

Wielhorski Władysław, 1947 — *Polska a Litwa. Stosunki wzajemne w biegu dziejów*, Londyn.

Wilkoń Aleksander, 2000 — *Typologia odmian językowych współczesnej polszczyzny*, Katowice.

Wisner Henryk, 1991 — *Litwa i Litwini. Szkice z dziejów państwa i narodu*, Olsztyn.

Wisner Henryk, 1997 — *Państwo i społeczeństwo litewskie (do wybuchu I wojny światowej)*, [w:] Grek-Pabisowa Iryda (red.), *Historia i współczesność języka polskiego na Kresach Wschodnich*, Warszawa, s. 299–354.

Werenicz Wiaczesław [Веренич Вячеслав Л.], **1973** — *Состояние и перспективы исследования „польщизны кресовой"*, [w:] Мартынов Виктор В. (ред.), *Польские говоры в СССР*, часть 1: *Исследования и материалы 1967–1969 гг.*, Минск, s. 183–212.

Wołonczewski Maciej, 1898 — *Biskupstwo żmujdzkie opisał Ks. Biskup Maciej Wołonczewski.* Ze żmujdzkiego na język polski przełożył i niektóre przypisy historyczne dodał M. Hryszkiewicz. Z przedmową Stanisława Smolki, Kraków.

Wołyniak, 1896 — Wołyniak [pseudonim], *O szkole kiejdańskiej w XIX wieku*, „Muzeum" XII, z. 6, s. 337–344; z. 7, s. 473–485.

WSRP — Mirowicz Anatol, Dulewiczowa Irena, Grek-Pabisowa Iryda, Maryniakowa Irena, *Wielki słownik rosyjsko-polski*, wyd. 3. poprawione i uzupełnione, t. I (A–O), t. II (П–Я), Moskwa–Warszawa 1986–1987.

Zajączkowski Andrzej, 1993 — *Szlachta polska. Kultura i struktura*, Warszawa.

Zasztowt Leszek, 1997a — *Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa.

Zasztowt Leszek, 1997b — *Szkolnictwo na ziemiach litewsko-ruskich (od 1795 roku)*, [w:] Grek-Pabisowa Iryda (red.), *Historia i współczesność języka polskiego na Kresach Wschodnich*, Warszawa, s. 201–298.

Zielińska Anna, 1998 — *Socjolingwistyczne aspekty badań języka polskiego na Łotwie, Litwie i Białorusi*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, seria 9: *Językoznawstwo*, Warszawa, s. 291–295.

Zielińska Anna, 1999a — *O polszczyźnie na Litwie kowieńskiej*, SPK IX, s. 11–32.

Zielińska Anna, 1999b — *Elementy języka litewskiego w polszczyźnie kowieńskiej*, „Acta Baltico-Slavica" XXIV, Warszawa, s. 253–261.

Zielińska Anna, 2000 — *Język polski na Litwie Kowieńskiej dawniej i dziś*, [w:] Wolnicz-Pawłowska Ewa, Szulowska Wanda (red.), *Kontakty językowe polszczyzny na pograniczu wschodnim*. Prace ofiarowane Profesorowi Januszowi Riegerowi, Warszawa, s. 291–298.

Zielińska Anna, 2001a — *Metodologia badań i opisu języka polskiego na Litwie kowieńskiej*, [w:] Sierociuk Jerzy (red.), *Gwary dziś*. I: *Metodologia badań*, Poznań, s. 129–136.

Zielińska Anna, 2001b — *Polskie ziemiaństwo w międzywojennej Republice Litewskiej wobec języka polskiego*, „Etnografia Polska" 44, nr 1–2, s. 115–124.

Zielińska Anna, 2002 — *Polska mniejszość na Litwie Kowieńskiej. Studium socjolingwistyczne*, seria: *Język na pograniczach 22*, Warszawa.

Zielińska A., zob. **Grek-Pabisowa I. i inni, 1998.**

Zielińska A., zob. **Maryniakowa I., Grek-Pabisowa I.**

Zielińska A., zob. **Sawaniewska-Mochowa Z.**

Zinkevičius Zigmas, 1990 — *Lietuvių kalbos istorija*, t.. IV: *Lietuvių kalba XVIII–XIX a.*, Vilnius.

Skróty źródeł

Skróty słowników Antoniego Juszkiewicza

AJ — Lokalizacja ogólna materiału polskiego zapisanego przez ks. Antoniego Juszkiewicza.

L — *Słownik litewsko-polski* (*Lietuvių-lenkų kalbų žodynas*), wielkie litery umieszczone po symbolu L informują, że materiał polski został zapisany przy odpowiednich hasłach litewskich od A do Ž, cyfry I, II, III oznaczają kolejność redakcji; wyjątkowo z wytłuszczeniem stosowane jest oznaczenie **L II**, odnoszące się do haseł na „I" w pierwszej (I) redakcji, skrót. *uzup.* oznacza materiał ekscerpowany z dodatkowych kart dołączonych do niektórych rękopisów (np. III redakcji haseł na B) lub z uzupełnień dopisanych do poszczególnych haseł przez J. Juszkiewicza, skrót *dr* sygnalizuje formy przytaczane z wydanej lub pozostawionej w szczotkach korektorskich części słownika, LBug – redakcję K. Būgi, cyfry arabskie (we wszystkich cytowanych źródłach) – karty lub strony.

ŁLP — *Słownik łotewsko-litewsko-polski* (*Latvių-lietuvių-lenkų kalbų žodynas*), t. I (A–O), t. II (P–Z).

PL — *Słownik polsko-litewski A–Z* (*Lenkų-lietuvių kalbų žodynas*).

Skróty źródeł uzupełniających

JJ — Lokalizacja ogólna materiału polskiego zapisanego przez Jana Juszkiewicza.

KFJ — Korespondencja Felicji Juszkiewicz [za: B. Tolūtienė, 1961, s. 287–289].

KJJ — orespondencja Jana Juszkiewicza [za: B. Tolūtienė, 1961, s. 276–286].

RLR — Jan Juszkiewicz, *Ручной литовско-русский словарь* (do hasła *marnastis*).

Skróty słowników przekładowych wykorzystanych do porównań materiału polskiego Juszkiewiczów

Dowkont, 1993, 1995, 1996 — *Wielki słownik polsko-litewski Szymona Dowkonta*, opracowanie, wstęp i komentarze Giedriusa Subačiusa, t. 1 (a–m), 1993, t. 2 (n–p), 1995, t. 3 (r–ż), 1996 [*Simono Daukanto raštai. Didysis lenkų-lietuvių kalbų žodynas*, parengė Giedrius Subačius, Lietuvių kalbos institutas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla].

Dykcjonariusz — *Dikcyonorius Lieżuwiu Lietuwiszku Su pridieimu nekuriu Żodżiu Lieżuwiu Lenkiszku. Pagał Alfabetu trumpay apraśitas Metuose Pona 1820*, rkp.

Gross — *Słownik Polsko-Żmudzki podług pospolitego czasow teraznieyszych mówienia Sposobu w bliskości morza bałtyckiego, a mianowicie w Kretyndze i okolicznie* [...], [w:] *Kałbrieda Leżuve Żemaytyszka suriedita par Kunega Symona Grossa* [...], 1835, s. 137–198, rkp.

Iwiński — *Słownik Polsko-Żmujdzki ułorzył* (sic!) *Iviński*, t. I – III, rkp.

Paszkiewicz — *SŁOWNIK Ięzyka Litewskiego, Polskiego i Łacinskiego przez Dionizego Paszkiewicza, Żmuydźina*, t. I – II, rkp.

Paszkiewicz dr — Drukowane wypisy i materiały ze słownika Paszkiewicza, [w:] Dionizas Poška, *Raštai*, parengė Dominykas Urbas, Vilnius 1959.

Sutkiewicz, 1835 — *Słownik Litewsko-Żmudzko-Polski ułożony przez Księdza Dominika Sutkiewicza* [...] *Datur Rossienis 1835*, rkp.

Sutkiewicz, 1848 — *Słownik Litewsko-Łacinsko-Polski* [...] *Par Kuniga Dominika Sutkiewicze* [...], 1848, rkp.

Szyrwid — *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas. Konstantinas Širvydas, Dictionarium trium linguarum*, parengė Kazys Pakalka, Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Lietuvių kalbos ir literatūros institutas, Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Centrinė biblioteka, Vilnius: Mokslas, 1979 [wydanie fototypiczne *Dictionarium trium linguarum* K. Szyrwida oparte na 3. wydaniu słownika z 1642 r., wstęp i indeks wyrazów litewskich opracował Kazys Pakalka].

Zbiór — *Zbiór Krótki niektórych wyrazów Litewskich*, [w:] *Prawidła Ięzyka Litewskiego Czyli GRAMMATYKA Litewska G = L przez X.D.K.P.S.*, k. 87–100, rkp.

Skróty kwalifikatorów, terminów, geograficzne i inne

arch. — archaiczny, archaizm
Aug — Augustowskie, Augustowszczyzna
bałt. — bałtycki, bałtyzm
Biał — Białostockie, Białostocczyzna
blr. — białoruski, białoruszczyzna
caus. — kauzatywny
Cheł — Chełmskie
czes. — czeski
daw. — dawny, dawniej
dial. — dialektalny
dk. — dokonany
dop. — dopełniacz
ekspr. — ekspresywny, ekspresywizm
franc. — francuski
Gdań. — Gdański
gwar. — gwarowy
Kasz — Kaszuby
kasz. — kaszubski
kośc. — kościelny
książk. — (słowo) książkowe
kwalif. — kwalifikator
l. mn. — liczba mnoga
l. poj. — liczba pojedyncza
lit. — litewski
liter. — literacki
łot. — łotewski
Lub — Lubelskie, Lubelszczyzna
Lub. — Lubelski
lekceważ. — lekceważąco
łac. — łacina, łaciński
Łop — Łopatowszczyzna
m. — mapa
Maz — Mazowsze
Maz. — Mazowiecki
mian. — mianownik
Mp — Małopolska
ndk. — niedokonany
nieużyw. — nieużywany
niem. — niemiecki
ods. — odsyła, odsyłacz
ogpol. — ogólnopolski
ogsłow. — ogólnosłowiański
Opol. — Opolski
Ost — Ostrołęckie
Ostr — Ostródzkie
płd. — południowo-, południowy
płd.kres. — południowokresowy
płn. — północno-, północny
płn.kres. — północnokresowy
poch. — pochodny
Podl — Podlasie
Podl. — Podlaski
pogard. — pogardliwie
pol. — polski

Pom — Pomorze
Pom Zach. — Pomorze Zachodnie
pokr. — pokrewny
por. — porównaj
posp. — pospolity, pospolicie
pot. — potoczny, potocznie
pow. — powiat
prow. — prowincjonalny, prowincjonalizm
przen. — przenośnie
przest. — przestarzały
przym. — przymiotnik
psł. — prasłowiański
reg. — regionalny, regionalizm
rkp. — rękopis
r.m. — rodzaj męski
ros. — rosyjski
r.ż. — rodzaj żeński
scs. — staro-cerkiewno-słowiański
Słń — Słowińszczyzna
słń. — słowiński
słow. — słowiański
Słup — Słupskie
stbłr. — starobiałoruski
stmaz. — staromazowiecki
stp. — staropolski, staropolszczyzna
strus. — staroruski
stukr. — staroukraiński
Suw — Suwalskie, Suwalszczyzna
Śl — Śląsk
śr. — środkowy
Tyk — Tykocińskie
ukr. — ukraiński
v — łac. verso (folio)
v. — łac. vel
węg. — węgierski
Wil — Wileńskie, Wileńszczyzna
wil. — wileński
wil.-troc. — wileńsko-trocki
WKL — Wielkie Księstwo Litewskie
Wp — Wielkopolska
wsch. — wschodni, wschodnio-
wsch.słow. — wschodniosłowiański
wulg. — wulgarny, wulgaryzm
z — zeszyt
zach. — zachodni, zachodnio-
zdrob. — zdrobnienie
znacz. — znaczenie
zob. — zobacz
ZZP — Ziemie Zachodnie i Północne
żmudz. — żmudzki

Summary

From studies of the 19th century Kaunas District yeomanry sociolect

(based on Antoni Juszkiewicz's translational dictionaries)

Recently, there has been an intensification in research work on various aspects of the role of the Polish language on the territory of ethnic Lithuania during the interwar period (studies by J. Mędelska, M. Marszałek, T. Bronicka-Graczykowska) and at the present moment (V. Čekmonas and I. Adomavičiūtė's essays on the language situation in different areas and A. Zielińska's consistently sociolinguistic studies dealing with three social variants of the Polish language in the Kaunas District). This research has created excellent comparative grounds which can be drawn on in the current debate on synthetic attempts to characterise certain elements in the structure of the 19th century Kaunas District yeomanry sociolect. This thesis deals principally with phonetic phenomena, with facts from the margins of spelling and pronunciation systems and with issues of word-formation and lexis.

The use of hand-written translational dictionaries from the Kaunas District (chiefly those by A. Juszkiewicz) — studied closely by Lithuanian philologists e. g. J. Kruopas, Z. Zinkevičius, G. Subačius, B.Tolūtienė — as a source hitherto unutilised by Polish language historians, clearly documents the unique character of the language spoken by the 19th century bilingual yeomanry both in the public and private domains. Although this language had many distinctive regional features, it was not an inept and ridiculous jargon, a defective and restricted code, or a fusion of non-assimilated Polish and Lithuanian elements. It was a well-preserved, specifically Polish linguistic system with its own internal hierarchy.

In the light of the language data excerpted from lexicographical legacy of A. Juszkiewicz (juxtaposed with a Polish part of translational dictionaries by other authors e.g. Sz. Dowkont, Sz. Gross, W. Iwiński, D. Paszkiewicz, D. Sutkiewicz), the 19th century Kaunas District yeomanry sociolect was distinguishable by its considerable diversity, hypercorrectness and diversity in terms of idiolect. All these features derived from the average educational level and the degree of literacy. As far as the frequency with which regional forms occurred is concerned, the language of

Lithuanian yeomanry should be treated as an intermediate variant between two social forms of language: that of the bourgeois class and that of the peasants. However, in terms of idiolect, the language of the Lithuanian yeomanry was closer to the latter, a fact confirmed by numerous similarities to both dialects of pure Polish origin and the Polish dialects of the Eastern Borderlands.

The internal diversity of the Lithuanian yeomanry sociolect was influenced by territorial, local or even neighbouring factors. Active Polish-Lithuanian and Polish-Samogitian (żmudzki) bilingualism in local communities, especially in Samogitia (Pol. Żmudź, Lith. Žemaitija), considerably influenced the phonetic and lexical structure of the yeomanry language.

The yeomanry variant of the language is distinguished by its richness and multi-layered lexis, with a high frequency of archaic forms and old-Belarusian and Lithuanian regional forms descending from the northern part of the Eastern Borderlands.These forms were deeply rooted in the language traditions of The Grand Duchy of Lithuania (distinct relations of many lexemes to the regional lexis of Polish and old-Belarusian of former Lithuanian statutes). Some general regional forms descending from the Eastern Borderlands, typical of the regional and dialectal Polish language on the entire Eastern borderline (a great number of lexemes parallel to the East-Slavonic lexis) can also be discerned in this variant.

Numerous references to old-Polish noun formations (mainly verb-stem *nomina agentis* and noun- or adjective-stem *nomina attributiva* formed by the following affixes: *-ca*, *-(i)ciel* || *-(y)ciel*, *-(n)ik*, *-acz*) and parallels to Polish dialectal vocabulary (e.g. between Kashubian and Kaunas District lexis, cf. *brodnik* 'fishing net, drag-net', Kash. *břodńik*; *godować* 'to amuse oneself during the wedding reception'; *łakotnik* 'gourmand') were present in the lexical resources of the 19th century Kaunas District yeomanry. The religious vocabulary was also of the archaic character (e.g. *bogomodlca*, *przewodna niedziela*, *manipularz*, *modlitewnia*, *naręcznik*).

Russian lexical forms were almost non-existent in the 19th century Kaunas District yeomanry sociolect, for the yeomanry were not susceptible to any Russian influences. These forms were most often used to designate certain aspects linked to the reality of that time (the partition of Poland) and to document yeomen's patents (*dworzaństwo*, *jednosielec*, *odstawny*).

Lithuanian influences (of both old and new origin) in the areas of spelling, and phonetic and lexical systems appear to various degrees. The frequency, the transposition of Lithuanian dialectal prefixed verbs (reflexive and non-reflexive), as well as the transposition of noun formation with the affix *nad-* (e.g. *nadoczek, naduszek, nadkieszonek, nadogonek*) can be most certainly acknowledged as a fundamental feature of yeomanry language. Synthetic verb forms like: *okienkować* 'to weave, to embroider the cloth with small windows', *wyrybować* 'to catch fish', *czaromchować* 'to pick bird-cherries', *jajkować* 'to collect eggs', *skerdziować* 'to do work of *skierdź* (first shepherd)' are also most probably calques from the Lithuanian language. Some word formations in A. Juszkiewicz's vocabulary are very close in their structure and semantic functions to Lithuanian 'būdinys' (*wiodkiem wiodąc, napust(ki)em napuszczając, przyplaszczyć plaskiem*). Practically nonexistent, however, are Lithuanian quotations, and only by way of an exception did a Lithuanian word *dešra* 'sausage' appear in the Polish context replacing the word *kiełbasnik*.

The range of distinctive language features is even more diversified if differences in terms of idiolect present in written sources other than translational dictionaries (e.g. diaries, private correspondence, loose notes) are taken into account. Nevertheless, it is evident that the users of regional sociolect underwent strong normative fluctuations and were under great normative "strains" caused by both extralinguistic factors and factors arising from the structure of this peculiar form of the Polish language. In the light of the Kaunas District lexicographer's manuscripts, there were two most distinctive characteristics of 19th century yeomanry language. The first was the variability of that language (mostly in the spelling and pronunciation systems) and the second was the archaic style of that language (mainly on the level of lexis yet with the clear presence of old, worded phonetic features).

Other interesting observations can be made regarding the competence in spelling of the 19th century Kaunas District yeomanry. Juszkiewicz's manuscripts, as well as other authors' manuscripts) reveal an explicit instability of diacritics. The observations are as follows: common confusion of *l* and *ł* letters; elimination of a palatalisation mark over the final *ć* sound; addition of an extra palatalisation mark over *c* sound; misidentification of consonants in three sequences: *z – ź – ż(ž)*. Present-day research on the Polish language in Kaunas District based on discerning analysis of oral texts (carried out independently by A. Zielińska and a group of Polish philolo-

gists from Vilnus University directed by H. Karaś) do not confirm such strong articulation variations in this field. The dichotomy between unstable orthography and much more accurate pronunciation remains an open case for further studies. It implies, however, that the poorly standardised spelling system could exist in the Kaunas District (instances of which can even be noticed in epitaphs).

The instability of the orthographic system and poor competence in spelling were caused by two factors. Firstly, they were derivative of various educational restrictions which affected the impoverished 19th century Lithuanian yeomanry. Secondly, orthographic problems were undoubtedly caused by Lithuanian and Samogitian spelling standards, which were crystallising at that time. A very important consideration emerges from the analysis of 19th century Kaunas District manuscripts, and research workers who deal with the reconstruction of phonetic features based on records of high variability should take this on board. These materials do not give grounds for the clear-cut division between graphic and phonetic phenomena, which explains why it is not possible to unequivocally infer the degree to which pronunciation of yeomanry was standardised.

The fact that A. Juszkiewicz lived in an environment of active Polish-Lithuanian (Polish-Samogitian) bilingualism, on the border between two different cultures and languages, resulted in his Polish vocabulary which reflected some very distinctive tendencies in word formation (e.g. productivity of a certain type of adjectives: *capki*, *dziorki*, *klejki*, *walki*; productivity of compounds of varied structure: *jamokop* 'gravedigger', *małojad*, *trumnorob*, *jednojaj* 'male with one testicle', *wiatrogłow*, *grubokosty*, *słabomozgi*; productivity of adverbs with an affix *-kiem*: *ciszkiem*, *dybkiem*, *ochyłkiem*, *usiadkiem*) which provides very interesting material for ethno linguistic studies, and reveals the differences between Poles' and Lithuanians' language and culture. Although ethno linguistic issues do not constitute the subject of the present thesis, they point out, however, the future direction of studies to be undertaken by the author who is interested in the interdisciplinary characterisation of the Lithuanian yeomanry stereotype. This phase of research on the regional yeomanry sociolect, meanwhile, introduces some general thoughts on of Kaunas District yeomanry's mentality and competence. Their methods of categorisation and detailed description of the material and immaterial world, along with the perception of humans and their psychological and physical features, represent a philosophy of

life which is extremely similar to that of the peasants. Such mentality is well illustrated, among others, by the use of numerous words expressing emotions, including strong and straightforward terms (cf. noun formations with an affix *-un*: *bredun*, *drystun*, *piardun*; with an affix *-och(a)*: *bzdzioch*, *szczoch*, *zmarszczocha*; with an affix *-uch(a)*: *slepuch(a)*; with an affix *-acz*: *macacz jaj*; compounds like: *miękojaj* 'submissive person', *smarkoliz* 'dirty person', *osrapięta* 'slovenly person').

The presence of the unique regional lexis which emphasised the separateness of the yeomanry class from peasants was confined in the research material to the names: *bojar*, *bohatyr*, *ciwun*, *panszczyznik* || *pańszczyznik* which are embedded in the legal, social and linguistic reality of The Grand Duchy of Lithuania. The almost complete lack of vocabulary for extensive forms of address among yeomanry is surprising; after all, these distinctions were an essential element of characteristic courtesy etiquette, which still functioned in 19th century yeomanry culture.

Tłumaczyli: Rafał Zimny i Łukasz Kaczmarek

Santrauka

Iš Kauno apylinkių XIX-ojo amžiaus smulkių bajorų sociolekto tyrinėjimų

(remiantis Antano Juškos verstiniais žodynais)

Pastaraisiais metais suintensyvėjo lenkų kalbos funkcionavimo etninėse Lietuvos žemėse įvairių aspektų tyrinėjimai. Tyrinėtojų dėmesys daugiausia kreipiamas į tarpukario laikotarpį (J. Mędelskos, M. Marszałko, T. Bronickos-Graczykowskos studijos) bei dabartį. Lietuvos regionų, kuriuose vartojama lenkų kalba, šiuolaikinė sociolingvistinė situacija nubrėžta V. Čekmono bei I. Adomavičiūtės straipsniuose. Verti paminėti ir A. Zielińskos nuosekliai sociolingvistiniai aprašymai, kur išskiriami šiuo metu Kauno apylinkėse vartojamos lenkų kalbos trys socialiniai variantai. Tie tyrinėjimai sudarė puikių lyginamąjį pagrindą, kuriuo remiantis šiame darbe bandoma sintetiškai aprašyti Kauno apylinkių XIX-ojo amžiaus smulkių bajorų sociolekto kai kuriuos elementus. Daugiausia dėmesio darbe skiriama fonetiniams reiškiniams, grafikos ir tarties sąsajoms bei žodžių darybos ir leksikos klausimams.

Darbe remiamasi iki šiol lenkų kalbos istorijos specialistų netyrinėtais, o išsamiai aprašytais lituanistų: J. Kruopo, Z. Zinkevičiaus, G. Subačiaus, B. Tolutienės, šaltiniais, tokiais kaip rankraštiniai dvikalbiai žodynai iš Kauno gubernijos, daugiausia sudaryti A. Juškos. Tuose veikaluose puikiai atsispindi dvikalbių bajorų vartotos lenkų kalbos specifika, tos kalbos bruožai, kai buvo vartojama įvairiose situacijose — viešajame gyvenime ir šeimose. Smulkių bajorų lenkų kalba, nors prisodrinta regionalizmų, nėra "nevykęs, juokingas žargonas", ribotas, kupinas ydų kodas, neasimiliuotų lenkiškų ir lietuviškų elementų fuzija, o savitai užsikonservavusi ir turinti vidinę hierarchiją lenkų kalbos sistema.

Iš A. Juškos leksikografinio palikimo surinktus lenkų kalbos duomenis palyginus su kitų dvikalbių žodynų (S. Daukanto, S. Groso, L. Ivinskio, D. Poškos, D. Sutkevičiaus bei anoniminių) lenkiška medžiaga, galima teigti, jog Kauno apylinkių IX-ojo amžiaus smulkių bajorų sociolektas buvo nevienalytis, jam buvo būdinga hiperizacija bei idiolektinis susiskaidymas, kurį lėmė kalbos vartotojų išsimokslinimo lygis, geresnis ar menkesnis rašytinės kalbos mokėjimas. Turint omenyje

kalbinių regionalizmų dažnumą Lietuvos smulkių bajorų lenkų kalbą galima apibrėžti kaip tarpinį variantą tarp elitinės (rūmų) bei liaudies (nekodifikuotos) kalbos, idiolektinėje plotmėje aiškiai artimesnį pastarajai. Tai liudija ir tos kalbos artimumas tiek Lietuvos lenkų tarmėms (*gwary kresowe*), tiek ir tarmėms, esančioms Lenkijos teritorijoje.

Lietuvos bajorų lenkų kalbos sociolekto vidinį susiskaidymą lėmė teritoriniai, vietiniai veiksniai, jo kaimynystė su lietuvių kalba. Jo fonetikai ir leksikai didelės įtakos turėjo aktyvi lenkų-lietuvių ar lenkų-žemaičių dvikalbystė vietinėse bendruomenėse, ypač Žemaitijoje.

Bajoriškas kalbos variantas pasižymi leksikos turtingumu ir jos klodų įvairove. Jam būdingi dažnai vartoti lenkų kalbos šiaurinių pakraščių tarmėse archaizmai, kildinami iš baltarusių ir lietuvių kalbų, senieji regionalizmai, įėję į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbinę tradiciją (akivaizdūs ryšiai su Lietuvos statutų lenkiška ir senosios baltarusių kalbos leksika), regionalizmai, paplitę lenkų kalbos rytinių pakraščių tarmėse bei regioninėse kalbos atmainose (*regionalizmy ogólnokresowe*), siejami su rytinių slavų kalbų leksika. Labai dažnos buvo Kauno apylinkių bajorų lenkiškos leksikos sąsajos su senosios lenkų kalbos daiktavardžių formomis (formantų *-ca, -(i)ciel* || *-(y)ciel, -(n)ik, -acz* veiksmažodiniai vediniai — veikėjų pavadinimai, daiktavardiniai ir būdvardiniai vediniai — ypatybės ir būsenos turėtojų pavadinimai) bei sąsajos su lenkų kalbos tarmine leksika (galima rasti Kauno apylinkių ir kašubų leksikos paralelių, pvz., *brodnik* 'tinklas žuvims gaudyti', kaš. *břodńik*; *godować* 'linksmintis vestuvėse'; *łakotnik* 'smaližius, mėgstantis saldumynus žmogus'). Archaiška yra religinė leksika (*bogomodlca, przewodna niedziela, manipularz, modlitewnia, naręcznik*).

Žodyno rusicizmai smulkiosios bajorijos sociolekte labai reti, dažniausiai jais pavadinami designatai susiję su carinės Rusijos valdymo laikotarpiu bei bajoriškosios kilmės patentų paliudijimu, pvz., *dworzaństwo, jednosielec, odstawny*. Lietuvių kalbos interferencijos reiškinių, tiek naujesnių, tiek ir senesnių, aptinkama grafikos, fonetikos ir leksikos srityse. Kaip dažniausiai pasitaikančius šio pobūdžio pavyzdžius galima paminėti lietuvių kalbos priesaginių veiksmažodžių, tiek sangrąžinių, tiek ir paprastųjų, tarminių formų vertinius, daiktavardžių su priesaga *ant-* > le. *nad-* vertinius (pvz., *nadoczek, naduszek, nadkieszonek, nadogonek*). Darybiniais vertiniais iš lietuvių kalbos gali būti ir veiksmažodžių sintetinės formos, kaip antai: *okienkować*

'*łangůti* AJ, langúoti; austi ar siūti langeliais', *wyrybować* '*iżżvejóti* AJ; išgaudyti žuvis', *czaromchować* '*ĩvauti* AJ; rinkti ievų uogas', *jajkować* '*kiaušáuti* AJ; rinkti kiaušinius', *skerdziować* '*kerdžiůti* || *kerdžiáuti* AJ; būti skerdžiumi'. A. Juškos lenkų kalboje galima aptikti junginių, kurie sudėtimi ir semantinėmis funkcijomis labai artimi lietuvių kalbos būdiniui, pvz.: *wiodkiem wiodąc, napust(ki)em napuszczając, przyplaszczyć plaskiem.* Nepasitaiko lietuvių kalbos citatų, kaip išimtį galima paminėti tik antraštinio žodžio *kiełbasnik* lenkiškame kontekste pasitaikiusią lietuvišką lytį *dešra.* Dažnumo atžvilgiu lietuvių kalbos interferencija bajorų lenkų kalbos sociolekte labai nevienoda.

Be čia aptartų kalbinių ypatybių, ypač tarminių ar tokių, kurios atsirado dėl interferencijos, galima nurodyti žymiai daugiau, jeigu būsimuose tyrinėjimuose atsižvelgsime į tekstų idiolektines savybes, kurios išryškėja tyrinėjant ne vien tik dvikalbius ar daugiakalbius žodynus, bet ir kitus raštus: dienoraščius, laiškus, paskirus įrašus. Tikra yra tai, jog aptariamojo sociolekto vartotojams buvo būdingas stiprus netikrumo jausmas dėl jų vartojamos kalbos atitikimo normai ir susijusi su tuo savotiška normatyvioji "įtampa", kurią sukeldavo tiek nekalbinės aplinkybės, tiek ir šios lenkų kalbos atmainos specifika. Apibendrinant galima teigti jog Lietuvos smulkių bajorų lenkų kalbos svarbiausi bruožai, aptinkami Kauno gubernijos leksikografų rankraščiuose — tai tos kalbos nevienalytiškumas (skirtumai tarp rašytinės atmainos ir tarsenos) bei archaiškumas, ypač ryškus leksikos plotmėje. Kaip vieną iš leksikos bruožų galima paminėti senąsias leksikalizuotas fonetines ypatybes.

Baigiant verta atkreipti dėmesį į vieną Kauno apylinkių XIX a. smulkiosios bajorijos ortografijos bruožą. A. Juškos ir kitų autorių rankraščiuose labai nevienodai vartojami diakritikai. Labai dažnai maišomos raidės *l* ir *ł*, nubraukiamas *ć* minkštumo žymėjimas žodžių gale (pvz., *łowic, bic, grac, zięc, choc, łokiec*) ar prirašomas brūkšnelis virš *-c* (pvz., *bieć, cieć, moć, konieć, dając, zasranieć*), pagaliau neskiriami priebalsiai *z – ź – ż(ž)*. Naujausi Kauno apylinkių lenkų kalbos tyrinėjimai, atlikti nepriklausomai vieni nuo kitų A. Zielińskos ir Vilniaus universiteto polonistų (grupės vadovė H. Karaś), paremti atidžia žodinių tekstų analize, tokių didelių tarties skirtumų nepatvirtina. Nors pastebėti neatitikimai tarp Kauno apylinkių bajorų nenusistovėjusių rašybos normų ir daug stropesnės tarties pasilieka atviri tolimesniems tyrinėjimams, visgi leidžia daryti prielaidą dėl vietinės, menkai

tesunormintos rašybos atmainos egzistavimo. Tos rašybos pavyzdžių galime rasti ir ankapinių paminklų užrašuose. Ortografijos normų silpnas mokėjimas, viena vertus, yra nulemtas išsimokslinimo stokos, ypač skausmingai palietusios XIX a. nusigyvenusią Lietuvos bajoriją, kita vertus, tyrinėjamų autorių lenkiškai rašybai, be abejonės, turėjo įtakos besiformuojančios tuo metu lietuviškos ar žemaitiškos ortografijos normos. Dirbant su Kauno apylinkių XIX-ojo amžiaus rankraščiais, kyla svarbi sugestija, kurią vertėtų turėti omenyje kalbininkams, rekonstruojantiems fonetikos ypatybes iš raštų, kur jos perteiktos nenuosekliai. Šio pobūdžio medžiaga neduoda pagrindo griežtai atskirti grafikos faktų nuo fonetinių, taigi ja remiantis negalime daryti vienareikšmių išvadų ir dėl smulkiosios bajorijos tarties atitikimo kalbos normoms.

Tai, jog Antanas Juška kūrė aktyvios lietuvių-lenkų (žemaičių-lenkų) dvikalbystės sąlygomis, dviejų skirtingų kalbų ir kultūrų sandūroje, nulėmė dar vieną jo raštų bruožą: tų raštų lenkiškoje leksikoje atsispindėjo kai kurios labai išraiškingos žodžių darybos tendencijos, kaip antai: būdvardžių, reiškiančių ypatybės gausumą (przymiotniki "łatwościowe"), tokių kaip *capki* '*kabus* AJ, *grajbus* JJ, lengvai kimbantis, kibus', *dziorki* '*dzakus* AJ, lengvai plėšomas', *klejki* '*blundrus*, *terlus* AJ, lengvai besiklijuojąs', *walki* '*virstingas* AJ, lengvai virstantis, virsnus' produktyvumas, įvairios darybos dūriniai (*jamokop* '*dùbkasỉs* AJ, duobkasys', *małojad* '*mažėda* AJ', *trumnorob* '*grabdirbis* AJ', *jednojajca* '*vėnkáuşis* AJ, patinas vienu kiaušiniu', *wiatrogłow* '*vejagaĺvis* AJ', *grubokosty* '*agnus* AJ', *słabomozgi* '*glumnas* AJ'), prieveiksmiai su formantu *-kiem* (*ciszkiem, dybkiem, ochyłkiem, usiadkiem*). Minėtos žodžių darybos ypatybės suteikia įdomios medžiagos etnolingvistinėms studijoms, parodančioms skirtumus tarp lenkų ir lietuvių kalbinės ir kultūrinės pasaulio recepcijos, tačiau etnolingvistinė problematika nebuvo šio darbo tikslas. Ta kryptimi autorė planuoja tęsti tyrinėjimus ir susitelkti ties Lietuvos smulkiosios bajorijos stereotipo daugiaplaniu aprašymu. Visgi bajorijos regioninio sociolekto duomenys, aprašyti jau šiame darbe, sukelia bendresnio pobūdžio refleksijų dėl Kauno apylinkių smulkių bajorų mentos ir kompetencijų: galvosenos, materialaus ir nematerialaus pasaulio bendrųjų kategorijų ir detališkumo sampratos, žmogaus, jo psichinių bei fizinių ypatybių suvokimo. Mūsų turimais duomenimis smulkosios bajorijos pasaulėžiūra buvo labai artima liaudiškajai. Tai parodo, be kita ko, gausybė ekspresyvios leksikos, familjarių ar šiurkščių formų su priesagomis: *-un: bredun,*

drystun, piardun; *-och(a): bzdzioch, szczoch, zmarszczocha*; *-uch(a): slepuch(a)* ar *-acz: macacz jaj* '*ciupkula* AJ', sudėtiniai žodžiai, kaip *miękojaj* '*minkštpautis* AJ, nuolankus žmogus', *smarkoliz* '*smurglajza* AJ, nevaleika', *osrapięta* || *osrapięty* '*apşiktkulnis* AJ, apskretėlis'.

Sluoksnį regionalios leksikos, nusakančios bajorų luominį skirtumą nuo valstiečių, turimoje medžiagoje sudaro tik Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisinių, visuomeninių realijų pavadinimai, tokie kaip pvz., *bojar, bohatyr, ciwun, panszczyznik* || *pańszczyznik*. Verta dėmesio ir tai, jog beveik nėra žodžių iš gausios bajoriškų titulų pavadinimų grupės, nors bajorų kultūroje titulavimas dar XIX-ame amžiuje buvo svarbus etiketo bruožas.

Tłumaczyła Ona Vaičiulytė-Romančuk

Indeks omówionych w pracy form socjolektalnych

A

abłauch(a) 117
abłaucha 167
ajer 134
akacya 88
akademia 88
aktór 97
alegorya 88
ałunisty 112
ałunowaty 112
ałuń 172
apostół 97
aranie 108
Archeologicznéj Komissyi 93
arcyksiąże 80
arfa 134
armia 88
atwarto 108

B

badelisty 112
bahun 134, 188
bahuń 134
bajbak 134
bakambardzisty 112
bakenbardzisty 112
bałtusznik 134
baranorez 116
baranowodz 116
barysz 135
baźiliszek 38
bąbelisty 112
bezbolność 114
bezbozny 82
bezbożnik 82
bezbrodny 114
bezchestnik 114
bezchlebny 114
bezcialy 85, 114
bezciały 85, 114
bezczułość 114
bezduchy 114
bezgłówny 114
bezkończowy 114
bezkosci 114
bezkosty 114
bezludzki 114
bezładnik 118
bezmozgi 114
bezoczny 114
bezojcy 114
bezwątpliwy 114
bezwdzięczny 114
biadować 170
bialeńki 114
biblija 88
biblijoteka 88
bic 76, 234
bidny 91
bieć 76, 234
biednieńki 114
biedny 91, 93
biedz 110
biedź 110
biegliwy 112
biegły 170
biegun 115, 134, 188
bimbal 66
bimbał 66
bitnik 135
bizun 135

bleć 135
bliż 189
bloniasty 112
błąkacz 118, 134
błędliwy 112
błociany 189
błocko 33
błoto 33
błotowłok 117
bochon 120
bochona 120, 194
bodzic 170
bodziciel 118
bodzić 170
bodziec 37
bogochwalca 38
bogomodlca 181, 187, 198, 228, 233
bogomyslny 181
bohater 93
bohatyr 68, 91, 92, 93, 201, 231, 236
bohatyrski 93
bohatyrsko 93
boj 96
bojar 15, 68, 188, 201, 231, 236
bojazlywy 84
bojazny 181, 187
bol 99
bol wnętrzny 119
boleć 90
boleśny 38
bolic 90
bolić 90
bolki 113, 114
bołbotac 167
bołbotać 167
bołtac 135
bołtac się (o płynach) 135
bołtać się 167
bor 96
borca 117
bormotać 158
borowka 97
borowodz 116
borysz 135, 188
bosonoż 136
bosonoży 136
bot 104
böty 104
bóczec 146
ból 95, 97
bót 104
brdnący 113
bredun 115, 231, 235
brindy 167
brod 96
brodnik 189, 198, 228, 233
brodogol 116
brog 95
broniciel 118
bronowłok 37
brozda 104
bróg 95
bróń 102
bruczec 174
brus 158, 188
brusek 158
brydki 113
bryndy 167
brzoz 97
brzozniak 119
bucz 136
budownik 170
bulba 158
bumboł 167
bumboły 167
bunbuluki 168
burdam się 189
bydłokradzca 38
bytność 170, 188
bzdurzyć 171
bzdzioch 115, 231, 236

C

całowac 75
całuś 38
capki 113, 114, 201, 230, 235
cedziworek 116
ceniciel 38
cerować 91
chalupa 85
charkacz 118
chełpiciel 118
chęc 77
chędożnik 118
chędożyć 181, 187
chleb 93
chléb 93
chlebojedzca 38
chłodnik 45, 181, 187
chmielic się 189
chmielnik 181
choc 76, 234
chod 95
chodun 115
chodząć 78
chodzic na cypkach 137
choruszka 168
chór 97
chramać 188
chraplywość 84
chrapowaty 108
chromac 171
chromać 188
chromając 78
chropawy 108
chrosciel 101
chrosniak 101
chrósniak 101, 119
chróst 101, 103
chrupowaty 112
chrusciec 101
chrusniak 101, 119
chrust 101, 103
chrzescianka 88
chrzescianski 88
chrzesciaństwo 88
chrzescijanin 88
chrzypnąc 76
chuc 76
chuć 77
chwalibog 116
chwoszcz 171, 188
chwytkiem (chwytając) 168, 170
chwytnąc 158
chyrlac 91
chyrlać 91, 92
ciasnina 190
ciasność 190
ciaśnina 190
ciąg 181, 187
ciąglisty 112
cibulina 84
cichém 93
cieć 76, 78, 234
cielęciowaty 112
cielętnik 118
cielisty 112
ciemierzyca 181, 187
ciennik 182
cieplić 136
ciepłowatość 120
ciepłowaty 111
cieśnić się 190
cieśnina 190
cieżkość 80
ciężaronos 116
cioska 136, 188
cipki 137
cirowac 91
ciskawka 171
ciszkiem 159, 188, 201, 230, 235
ciwun 136, 188, 201, 231, 236
coreczka 100
corka 100
cóś 103
cwiczony 37

cwiczyc z rozgą 100
cwiczyć z rózgą 100, 139
cwierc 76
cypki 137
cyrata 91
cyrkam 171
cyrować 91, 92
cyrowka 91
czaban 182, 187
czarnowaty 111
czaromchowac 192
czaromchować 199, 229, 234
czatownik 118
czechrać 188
czeczotka 137, 188
czelny 163
czemierzyca 181, 187
czepki 113, 114
czerep 137, 188
czmucić 137
czochrać 188
czochram wełnę 171
czołno 100
cztérnaście 92
cztéry 92
czuię 29
czutki 138, 188
czychacz 118
czypek 91, 92, 93
czypka 167
czypku 91

D

dachowka 98
dachówka 98
dając 76, 78, 234
dajny 182
dań 171, 188
darć 40
daremném 93
daremnikiem 168
darmojad 116
datny 182, 187
dawac 76
dawic się 78
dawiciel 38
dązki 138
dążac się 138
dążać się 138, 188
dążanie się 138
dążki 138
dennica 172
desczeczka 120
dešra 199, 229
déżdż 93
dijament 88
dogodnica 192
dojwo 87
dokazac 138
dokazać 138, 188
doktór 97
dołkowaty 111
dołowaty 112
domacac się 172
dopiéro 93
dopioro 159
dopomódź 110
dosyc 77
dotulac 138
dozorca 102
dozórca 102
dójść 102
dójść sladami 102
dółkowaty 112
dóyrzałość 37
drapiezny 80
drapieźnik 82
drapieżca 79
drapieżca 82
draznić 80
drażliwość 81
drażniciel 81
drażnić 80, 81
drażnienie 81
drażnię 81

drewniasty 112
drewowoz 116
dristać 84, 138
drobno 101
drog 97
drożdżany 190
drożka 81, 97
drożnik 81
dróbny 101
dróbnych kamyków 101
dróbnym krokiem 101
drubnych kamykow 101
drwotnia 138
drysciec 138
drystac 138
drystun 115, 231, 236
drzenisty 112
drzewisty 190
drzewowoz 116
dr^zę 79
dudlić 172
duha 159, 188
duplisty 112
durzyc 172
dużać się 138
dużyć 172
dworzanin 67
dworzaństwo 68, 199, 228, 233
dwusiatkiem 168
dwuzłótka 138
dybkiem 139, 159, 188, 201, 230, 235
dymowaty 111
dynda 139
dyndy (bic) 139
dyrsa 139
dyrsiasty 139
dyrwan 139, 188
dytka 190
dziazyc 139
dziazyć 80, 139
dzieciniący się 139
dziedziniec 139, 188
dziegiec 76
dziegieć 77
dzielca 117
dzienik 118
dziennik 118
dziergacz 140
dziewosłąb 172, 188
dziewosłąbię 172
dzieża 79
dzięcielniak 119
dzięciół 102
dzindzik 172
dzindziki 172
dziob 95, 96
dziobło 192
dziorki 113, 201, 230, 235
dzisiay 89
dziuplic 192
dziuplić 192
dziupłowaty 111
dziurkowaty 111
dziwaczyć się 140
dziwostroj 116
dziwotworca 102
dzwono 172, 188
dzyndzyk 172

E

entuziazm 88
epidemija 88
ewangielia 88

F

fanaberzysty 140
fayka 89
febra 93
fijalka 88
fijołek 88
fikcya 88
fontaż 81
fybra 91

G

gac 159
gadzina 159, 188
gargocić 168
gargot 168
gargotać 168
garniciel 118
gawronić 172
gdéra 93
gdérać 92, 93
gdéranie 92
gderliwość 93
gdyra 91, 93
gdyrac 91
gdyrać 91, 92, 93
gdyrliwość 93
gębiasty 112
gęszcz 178
gilować 140
gliniste (miejsce) 112
glinizna 190
glinokop 116
glurkotac 168
głod 36
głodniec 76
głog 95
głosisty 112
głosny 37, 112
głowacz 172
głowisty 112
głowka 97, 98
głowny 97, 101
głuchowaty 111
głupieć 78
głupość 120
głupowaty 111
gniewliwy 112
gnojowoz 116
godować 198, 228, 233
goduję 190
goleję 33, 89
gołodupi 114
gorącowac 140
gorszkość 120
gory 99
gorżkość 120
gosci 31
goscinny 37
gowienko 100
gowniany 100
gowniarz 100
gowno 100
gówienko 100
gówienny 100
grabca 117
grabiciel 118
grabolić 169
grac 76, 234
grac na cimbałach 84
grika 84
gromiciel 118
grubizna (na nitce) 192
grubokosty 114, 230, 235
grubowaty 111
grudomroz 116
gruzliwy 112
gruzołki 140
gryz 119
gryzak 118
gryziciel 118
gryzliwy 112
gubiciel 118
gumiennik 172
gumnisko 141

H

hadki 141
hadzic się 141
halasowac 85
hałasować 85
hałasun 115
hałun 172
hidzę 84
hïdzę 84

hlak 160
hodować 160, 188
hojdac 160
hojdać 160
hojdanie 160
hojdawka 160
holeję 33
hołobla 160, 188
hultai 86, 141
hultaj 86, 141

I

Ia 89
iak 88
Iak 88
idąć 79
Iemu 89
iest 89
Iest 89
Iezuita 88
Ięzyka 88
igielnica 173
iglarz 190
Iloraki 87
iłowaty 111
Iłowaty 87
Imać 87
Imienny 87
Inaki 87
inakszy 173
indeks 141, 188
inszy 173
Inszy 87
Interes 87
Interesownie 87
iść 78
iść na cypkach 137
iść w dążki 138
iuz 82
iuż 29, 82, 89

J

jabłkowac 192
jabłkować 199
jabłkowaty 111
jadłowieć 78
jaisty 112
jajisty 112
jajkowac 193
jajkować 199, 229, 234
Jakob 104
jalki 141
jalkość 120
jałki 141
jałkość 120
jamokop 116, 230, 235
jarmulka 85
jarzyna 173
jasioniak 119
jaskółka 104
jaskulka 85, 104
jaskułka 104
jasmin 38
jaszczórka 104
jaszczyk 143, 161, 188
jawór 97
jedca 117
jedki 113
jednej 89
jednojaj 230
jednojajca 116
jednosielec 141, 199, 228
jełki 40
jem 89
Jemu 89
jeżorez 116
jęczmienina 193
językliwy 112
językliwy 112
Jgła 87
Jgra 87
Jgrać 87
Jkra 87

Jlasty 87
Jle 87
Jmię 87
Jnteresować 87
jusznik 141, 188
jutrzeńka 38
juz 82, 89
jużci 79
Jwa 87

K

kaban 161, 188
kabszuk od tytuniu 104, 161
kaczac 161
kaczać 161
kaczeczka 120
kacznik 119
kaléka 90
kalika 93
kamiżelka 80
kamuszkowaty 111
kapcan 162, 188
kapka 173
kapszuk (od tytuniu) 161
karmnik 119
kartun 104
kartunie 104
kartunowy 104
karwasz 162, 188
karystyny (rok) 169
kawalki 85
kawałek 85
kawęczeć 182, 187
kawęczę 182
kawęczyć 182
kaśe 81
kąpalnia 119
kąpel 169
kąpelek (chleba) 169
kąski 113
kielbasnik 118
kieł 97
kiełbasnik 199, 229
kita 142, 188
klatkowaty 111
kleisty 87
klejki 113, 201, 230, 23
klejkość 193
klejkowaciec 193
klejkowacieć 193
klejsty 87
kliniasty 112
klochać 193
klocz 104
klukać 190
klukczec 190
klukczyć 190
kładca 117
kładki 113
kładnący 113
kłoc 101
kłocę 173
kłochtać 193
kłocia 101
kłocic 173
kłocic (się) 100
kłocić 173
kłocie 101
kłosoryw 116
kłosozbior 116
kłotliwy 100
kłotnia 100
kłotnik 100
kłóc 101
kłócia 101
kłócic się 100
kłócić (żyto) 173
kłóć 101
kłótnia 100
kłykiec 173
knechcic 193
kobieta 93
kochaią 89
kocic 161
kocić 161

koczerga 162, 188
koltoru 109
kolki 113, 114
kołatowka 193
kołatówka 193
kołko 97
kołowrotek 102
kołowrótek 102
kołupać 142
komedijant 88, 116
komel 142
komornik 142, 188
komunia 88
kona jadąca 108
koncowisko 193
koniec 37
konieć 76, 234
konopas 116
konopiodziob 116
konopodziob 116
koń potkliwy 112
kopja 88
kopycący się 112
kopył 142
korowaj 162, 188
korónka 167
korunka 104
korzen 29
koscioł 95
kosm 187
kosm (welny) 183
kosogór 116
koszułka 37
kościolek 85
kościołek 85
kotki 113
kotuch 142
kowsz 142, 188
kowszyk 142, 188
koziobrod 116
ko^zuch 79
kozyrek 143
koźiorożec 80
kóń 102, 103
kramnik 143, 188
kreda 93
krekuję 173
kręciel 174
kręciel(ka) 174
kręcisty 191
krętki 113
kroba 143
krobka 143, 188
krobkarz 143
krobkowy 143
krokos 104
krol 98
krolewic 98
krolewna 98
krolewski 98
krolik 100
kroliki 100
kroliku 100
krolowa 98
kropła 85
krotki 100
krotkie 100
krotkogruby 100
krotkotrwały 100
Krożskiego gimnazjum 110
królewstwo 98
królować 98
króluję 98
krótka 100
krótki 100
krótkogruby 100
krótkotrwały 100
kruczek 143
kruczek do awtki 143
kruk 143, 188
krydą 91
kryjowka 97
krysztal 85
krzykun 115
krzyzasty 82
krzyzowa droga 80

krzyżowaty 82
krzyż 80
krzyżowy 82
książki 80
książka 81
ktorędy 98
ktory 98
któś 103
kudachtać 143
kugiel 169
kukawczy 174
kukawka 174, 188
kukować 143
kul 144, 162, 188
kulka 144
kulowy 144
kulsza 163, 188
kurp 174
kurzelny 144
kutnierowy 193
kużelny 144, 188
kwasow 97
kwaszanina 144
kwatera 93
kwatéra 90
kwatyra 90
kwiatow (węzeł) 98
kwietna niedziela 183, 187, 198
kwitancia 88, 89
kwokczę 174
kwoktać 188

L

labędź 85
lad 85
lamowka 98
lasczyna 109
laszczynie 109
laszczyny 109
latawiec 174
lawa 85
lazurek 144
ledź 38, 110
legowisko 174
lekarnia 183, 187
lekcii 88, 89
leniwieć 78
lenty 144
letko skaczący 113
letkość 120
lewsza 145
lęty 144
lipiec 37
lipieć 78
lipka z jaj 193
lipki 113, 114, 193
liscieję 191
listonos 116
litewskiém 93
lizun 115
liżę 79
lod 37
lodz 95
lodź 95
lót 104
lubiciel 118
luszczyc (się) 85
lyko 85
lys 84
lysina 85
lzyciel 118

Ł

łabędz 85
łachmocie 145
ład 85
łakomca 117
łakotnik 191, 198, 228, 233
łamotacz 118
łamotać 145
łancuźek 37
łapcia (sznurek) 109
łapcioplat 116

łasun 115
łasún 115
łatoszyc 145
łatoszyć 145
łazun 115
łazur 144
łazurek 144
łazurowy 144
łąd 85
łąneczka 186
łeb 188
łebny 163
łep 163
łękowaty 111
łodz 95
łodź 36, 95
łoj 95
łokiec 36, 37, 76, 77, 234
łomać się 108
łomisty 112
łomki 113
łomny 112
łoskotać 108
łow 95
łowic 76, 234
łowić żmurki 166
łozniak 119
łoźniak 119
łożysko 79
łożysko 174
łóm 102
łót 104
łótowy 104
łudziciel 118
ł(u)okiec 76
łuszczyć 85
łutowy 104
łyda 174
łydowa 174
łydy 174
łykacz 118

M

macacz jaj 118, 231, 236
macochowski 193
maczanka 145
maczniak 119
mać 77
majtki 145
makowisko 119
malawka 145
małojad 116, 230, 235
małować 85
małowazenie 82
małoważyć 82
małzonek 31
mamrac 174
mamrać 174
mania 88
manipularz 183, 187, 198, 228, 233
marmotać 146
marudnik 115
maszonka 163
matacz 118
materyę 88
ma^zę 79
maznica 146
maźnica 146
mączany 191
mąś 81
melca 117
merla 146
męczarnia 194
mę^zatka 79
męznie 31
mężobojca 98
mężnieję 79
mężoboystwo 89
miauczéć 90
mierki 113
miesoiad 89
mieszkaiący 89
miękczéć 90

miękisz 175
miękkojaj 236
miękojaj 116, 231
mięsojad 116
mikać 146
miłojaji 114
miodowaty 111
miodunowaty 112
misoliz 116
mizernieję 33, 89
mleko 93
mléko 92
mlon 146, 188
młaskać 85
młocący 100
młocę 100
młocić 100
młodz 95
młodzieńki 114
młodź 96
młócarz 100
młódsza 102
młódszy 102
moczek 193
moczula 146
moczyciel 118
moć 76, 78, 234
modlca 117
modlitewnia 183, 187, 198, 228, 233
modz 98, 110
mogiła 163
mogiłki 40
mogiły 188
mogorycz(y) 164, 188
moj 97
mokrość 175, 188
mokrzyna 175, 188
momot 175
momotać 175
mor 102
motowidło 175, 188
mowca 98
mowi się 78
mowiący 98
mowić 98
moy 89
możdzek 97
móc 98
módz 98, 110
mól 102
mówić 98
mówny 37
mróczyć 90
mróżyć 104
mruczyc 90
mrugacz 118
mrużyć 104
mulowaty 85, 112
mułowaty 112
myczeć 146
myknąć 146
myslic 90
mytręga 84
mytrężę 189
mytrężyc 84

N

ná 78
na cielie (włos) 109
na cıele (włos) 109
na dom 147
nabawiacz 118
nabedryki 179
nabydz się 110
nabywacz 118
nac 77
nachlobać się 130
naczapurzony 147
naczyńko 37
nać 77
nad krętem 116
nadawić 76
nadbocze 117
nadbrózdek 117

nadbrózdzie 117
nadbrzezek 117
nadbrzeżek 117
nadchlewie 117
naddawic 76
nadgórny 191
nadkieszonek 117, 229, 233
nadlłód 109
nadmiedzek 117
nadoczek 117, 229, 233
nadogonek 117, 229, 233
nadogonie 117
nadpis 117
nadsyp 117
nadtył 117
nadurwisek 116, 117
naduszek 117, 229, 233
nadział 183
nadzielic 183
nadzielić 187
nagliciel 118
nagórny 191
naje^zam się 79
najmłódszy 102
nalewka 91, 93
należy 79
należąć 78
należność 81
naliwka 91
nałoznictwo 85
nałoznik 80, 85
nałożnica 80, 85
namiotek 147
namiotka 147, 188
namiotki 188
nanurzyć 126
naparć się 126
napędzacz 118
napierać się 126
napiętek 175
napoy 89
napust(ki)em napuszczając 129, 170, 199, 229, 234
napustem 169
napustkiem 169
naręcznik 183, 187, 198, 228, 233
Narod 96
naród 96
nasiąść 125
naskoruzniec 150
nasledni 191
nasłychnąc 131
nasłyszeć 131
nasmiardnąc 130
nasmieszka 147
nasmiewiska 147
nastawiający zadek 193
nastawtyły 193
naszelnik 175
naszyniec 191
nawiedzić 175, 188
nawleczka 164
nawleć 126
nawłoka (u sieci) 184, 187
nawyknąć 175, 188
nazad 188
nazad temiz sladami 80, 176
ne 109
necka 147
nemęzatka 109
nenawistny 109
nenawiść 109
nęta 184, 187
niechęc 77
niedotkliwy 112
niejúż 147
niéma 93
nieodwrótnie 102
nieodwrótny 102
nieprzyiazn 89
nierowny 99
nieskazony 80
niesojek 149
nieszczylnie 91
nioski 113

niż 79
nocnica 176
nogietka 108
nosowka 97, 148
nowiciusz 88
nowotny 176, 188
nowożenieć 80
nož 95
noż 95
noś 81
nóg 97
nukam 176

O

obalujący się 109
obałamucic 124
obdanie 193
obejść 86
obiadować 176, 188
obkąsac 123
obkąsać 123
obloktac 124
obłamotać 124
obłądzic 131
obłoczysty 112
obłoktać 124
obora 148
oborka 148
oborki 148
obóż 82
obronca 37
obrosłonogi 114
obrosłooki 114
obrosłopępny 114
obrosłoszczęki 114
obroż 81
obrukać się 124, 198
obrzydzam 84
obstawiać 76
obstawic 76
obszyrny 91
obwisłouch 117
obwisłouchi 114
obwod 95
obwód 95
obzartuch 82
obżarty 82
obżałowac 123
obżałować 123
obżerać się 82
ochocić się 184, 187
ochotny do pojscia 102
ochyłkiem 193, 201, 230, 235
oczkowata (kartofla) 112
oczkowaty (o tkaninie) 112
oczmucić się 125
oczubac się 125
oczubać 125
oczystki 193
odbolało 36
odbywca 117
odchcieć 122
odchwicic się 84
odchwycić się 109, 122
odcior 120
odczerpka 120
oddziawkiem 195
odedarc 122
odedarć 122
odegrzaniec 194
odelgać 122
odełknąć 122
odgłuchnąć 121
odgodzić się 131
odgórze 116
odjeść się 122, 198
odkaraskac się 148
odkaraskać się 148, 188
odkarmić się 122
odkaz 120
odkąsić 148
odkiwnąć głową 36
odkocić (rękawę) 122
odkrajka 120
odlegać się 122

odliga 148
odłomać się 108
odnurki 194
odosa 188
odpieracz (scian) 118
odplaskać się 123
odpor słówny 36
odpora 95
odpór 95
odpraszam 36
odprostować się 102
odpróć się 101
odpuscić się 122
odpuszczam się 36
odrodek 184, 187
odroscic 123
odroslnik 119
odrostek 176
odrostnik 119
odrościć 123, 198
odruchać 121
odruchać się 122
odryg 149
odrygać się 149
odryganie 149
odryna 148, 188
odrynka 148
odrys 120
odrystaniec 115
odrystanieć 115
odsledzic 123
odsoczyć 123
odsoić 149
odsosek 149
odstawny 149, 199, 228, 233
odstrzyżek 176
odswobodzić 122, 198
odszpilić 149
odurzeć 125
odwag 120
odwaleniec 115
odważenie 120
odwiewki 120
odwilzać się 80
odwilżec się 122
odwrócić 102
odwrótny 102
odwycieranie lnu 120
odzienisty 112
odzieża 81
odzieżysty 112
oganka (od much) 184, 187
ogien 129
oglądowiny 194
ogłodnieć 76
ognu 109
ogorksznić 124
ogorksznieć 124
ogorzknić 124
ogorzknieć 124
ogródczyk 120
ogurek 104
ohodowanie 160
ojcieć 79
ojcobojca 98
okaraczyć 125
okienkować 194, 199, 229, 233
oklejka (ryba) 177
okneczko 120
okodzior 117
okolo 85
około 85
okopciały 177
okorek 194
okóń 177
okórek 102
okrajka 120
okrągłotwarzy 114
okrojka (chleba) 120, 169
okrostawieć 124
okun 177
okuń 177, 188
okurek 149
olszniak 119
ołatka 149
ołatki 149

ołowek 97
ołowkiem 97
ołów 95
omulony 85
omułony 85
onegdajszy 184
onegdy 184, 187
oparszywieć 124
opaskudzić 124
opatrywać się 150
opatrywka 150
opatrzyciel 118
opeckać 124
opeckać się 125
opęcherzeć się 125
opęcherzyć się 125
opilnowac 125
opliuchotniec 194
opodróżować 125
opoić 124
opojek 194
opozniać 98
opuszyć się 125
orzezwiciel 118
osada 184, 187
osałupić się 125
oscisty 36
osełek 158
osiec 76, 150
osieć 150
osim 91
osimnaście 91
osiniak 119
osiół 102
oskoruznąć 150
oskoruzniec 150
oskoruźnieć 150
osła 184, 187
osminny 184
osmoktac 125
osmoktać 125, 169
osmy 98
osmugarcowy 109
osóbnie 101
osóbno 101
osóbny 101
ospaleć 78
osrapięta 114, 231, 236
osrapięty 114, 236
osrzodek 38
ostróżnie 81
ostróżność 81, 101
ostróżny 37, 81, 101
ostrzedź 110
ostrzydź 110
osuszka 120
oszalic 90
oszukanstwo 36
ość 177, 188
ośmina 187
ośminny 184, 187
otawa 164, 188
otosa 164, 188
ow 97
owcorez 116
owcowodz 116
owczynka 150
owczynka kandzierzawa 150
owoć 78
owodnieć 125
owozgrzywić się 125
oyciec 89
oycieć 78
oycoboyca 89
ożog 81

Ó

ósmy 98

P

paczesie 177, 188
padliwy 112
pagorek 97, 99, 108
palca 117

palcow 97
paleć 78
paliciel 118
palki 113, 114
pałki 113, 114
pamięc 76, 77
pampuszka 149
pampuszki 149
panczochy 108
panczoszek 108
panszczyznik 37, 115, 201, 231, 236
pańszczyznik 115, 201, 231, 236
parć 40
paręcz 108
paręcze 108
paręcznik 108
parkocic się 177
parkocić się 177
parkot 177, 188
paskowaty 112
pastka 185, 187
paznogiec 77
peckac 151
peckac się 151
peckać 151
peckel 151
peckiel 151
pelca 117
pękliwy 112
piardun 115, 231, 236
piaszczyzna 185, 187
piec 78
piechotnik 118
pieczęc 77
pieć 78
pieniężnik 118, 185, 187
pieniężny 185, 187
pierog 93, 165
pierwej 177, 188
pięc 77
pigulka 85
pilic się 84
pior 97
pirog 91, 92, 93, 165, 188
pirog weselny 162
pirogów 91, 98
pirożnik 118
pirwej 91
piszczelnia 194
plastr 125
pleszowaty 112
plócienej tkaniny 100
pluca 86
pluchota 177, 188
pludry 177, 188
płaciciel 118
płociany 100
płocienny 100
płoskoń 151
płotno 100
płukalnia 119
płutniany 100
płutno 100
po szlachecku 68
pobiedz 110
pobiedź 110
pobierki 185, 187
pobóżny 101
poce się 178
pochlobać 128
pochlobka 151
pochmiel 151
pocieć 78
podkupić 128, 198
podlizun 115
podniosłszy 98
podołek (szaty) 185, 187
podpieracz 118
podpieracz scian 141
podpojony 152
podrostek 97
podroz 95
podroż 95
podrożowac 95

podróż 95
podróżny 95
podrzezniacz 118
podrzezniam 185
podrzeźniać 187
podstrzegacz 118
poduszczać 187
poduszczam 185
podwieczor 95
podwieczór 95
podwoj 166
podwojny 98
podworze 36
podwójny 98
poezya 88
pogorek 108
pogórek 108
pogórkowaty 108
pogrożka 97
pogurek 108
pojło 165
połbrat 100, 185, 187
połgłosem 100
połgłówek 98
połknąć nazad 122, 176
połkownik 104
połnocny 99
połnoć 99
połowanie 85
połykając 78
pomoć 78
ponczocha 108
ponczochy 37
poniewolny 186, 187
popojka 120, 152
popójka 120, 135
poręcznik 108
porki 113
porubnik 165, 188
poscieł 85
posladek 186
posladki (ziarna) 186
posmiardnąc 128
postrzedź 110
postrzydź 110
poślad 187
pośladki 187
pośledni 186, 187
potkliwy 112
potłuścieć 122
potniec 178
potnieć 178
potnieję 178
potrawa z chléba z mlékiem 90
potrucha 152
potwarca 117, 186, 187
powodynek 195
powodz 95
powrozkow 98
pozbywac się kwasow 189
pozdrowieć 128
poziomki 103
poziómka 103
pozna pora 98
poznawy 98
pozno 98
pozność 98
pozny 98
pożydziec 131
pół 99
pół dnia 100
półgłosem 100
półgłowek 98, 100
półk 104
pralnik 152, 188
prawdziwéj 93
prątek 152
prątki 152
prątkorob 116
prątkorób 116
pręgaty 112
proba 98
probować 98
probuję 98
proc (się) 101
prochnieć 31, 100

prochno 100
prosiciel 118
prostomowny 98
prozno 100
prożniak 100
prożnowac 100
próc się 101
próchnieć 100
próchno 100, 103
próć 101
próżniak 100
próżnując 78
pruchnisko 100
pruchno 100
pruć 101
pruszyna 152
pruszyneczka 152
pruszynka 152
przasnikow (swięto) 97, 98
przebaczliwy 112
przebiedź 110
przebryknąć 129
przedednie 188
przededniem 178, 188
przedluzec 90
przedrażniać 199
przedrażniam 152, 185
przekladam 37
przekupiec 195
przemknięty 152
przemódź 110
przemówa 98
przepusciciel 118
przepuszczać 153
przerazac 31
przerobka 38
przescieradełko 37
przesnic 129
przewleć 78
przewodna niedziela 186, 187, 198, 228, 233
przewrotnik 102
przewrótnik 102
przewrótność 37, 102
przezucie 82
przezuć 82
przeźuć 82
przeżuwać 82
przod 95
przód 95
przybić się 129
przycierpieć 129
przyciężko 81
przycwiczyc 129
przyczychać 129
przyczyńca 117
przyidzie 89
przyiście 86
przyiść 86
przyjeść się 122
przyjmca 87
przyjść 86
przykąsić język 123
przylaszczyć 153
przyłaskawić 131
przyłudzać 187
przyłudzam 186
przymruha 115
przyobleć 78
przypieć 78
przyplaszczyc plaskiem 129
przyplaszczyć plaskiem 199, 229, 234
przyprządź 110
przyscibić się 130
przysiewek 153
przysluchać 129
przysłowków 98
przystaw 186, 187
przywledź się 37, 110
przywyczka 178
przyzmierzchnąc 129
psołup 117
psow 98
psów 98
pszczoł 97

pszczołka 37
pszczół 97
puszolatskich 85
Puszołatskiej 85
pylic 84
pylić się 84

R

racya 88
raczéj 93
rapucha 108
rezginy 38
ręcznica 191
rigac 195
robaczliwy 165, 188
robaczniak 191
robacznik 191
robic gorzkim 124
robic prątkiem 152
robiciel 118
robiciel dešry 118
robiciel kruczkiem 143
rogoża 153
ropucha 108
rowienik 99
rownia 99
rowny 99
rozboj 98
rozbojnik 98
rozbój 97
rozczmucic się 169
rozczuchać się 153
rozczuchanie się 153
rozdziawiacha 115, 168
rozdziawiacho 115
rozdziawiwszy paszczę 195
rozdziawiwszy pysk 195
rozdziawiwszy się 84
rozdziawkiem 195
rozdziawywszy się 84
rozdziewiaka 115
rozgami 100
rozjuszyciel 118
rozkaracha 115
rozkaraczony 153
rozkaraczyc 153
rozkaraka 115
rozminąc ze snem 129
rozmównie 38
roznica 98
ro^znię 98
roztwor (książki) 119
roztwór (książki) 119
rożny 98
rożeń 37
rożnica 98
rożnić 98
rój 97
równy 99
róż 81
różaniec 81
różować 81
ruchac się 171
ruchać się 171
ruchladź 199
ruchledz 169
ruchledź 169
ruszać prątkiem 152
ruż 81
rużować 81
rzeć 78
rzekun 115

S

samołowka 153
schyrleć 91
ser 93
serow 90
sérów 90
sianozęc 186
sianoź´enc 186
sianożęć 81, 186, 187
siec 189
siedmióro 102

siedziuch 115
siekira 91
siekirka 91
siewki 113
sinova 84
siodmy 98
sirota 91
siwowaty 112
skarzę się 80
skawronek 108
skaża 82
skerdziować 153, 199, 229, 234
skierdź 153, 229
skłaniac się 109
sknerzéć 90
skomieć 154
skora 99
skorki 99
skoruzniec 150
skoruznieć 150
skorynka 154
skoryny 193
skotki 113
skórki 99
skóry 99
skrywając 78
skrzyknąć 130
skury 99
skwarzę 178
skwarzysty 112
skwierczeć 93
skwiérczę 93
skwirczeć 91, 93, 188
skwirczek 178
skwirczę 178
skwirk 93
sledz 37
slepuch(a) 37, 115, 231, 236
slepucha 115
slepy 36
slimak 37
slimazarnik 115
slimizarnik 115
sluzaleć 85
służba 85
słabomozgi 114, 230, 235
słaboumny 114
słówny 37
słuchliwy 112
sługa 85
słuzba 80
służebnica 80
służę 80
służyc ciwunem 136
smaganiec 116
smarkaczka 148
smarkoliz 117, 231, 236
smarowoz 117
smierc 77, 193
smrod 37
snitka 154, 188
soic 149
sojka 97
sol 95
spalnia 178
spatrzeć 130
spelznienie 85
spioch 37
spod 99
spodnica 99
spodniczka 99
sposob 95
spowinąć (w pieluchy) 178
spód 99
spój stawow 173
spójrzeć 102
spójrzenie 102
spólnik 99
spóyrzenie 37
sprochniały 100
spuszczac do jami 84
spuścisty 112
srod 98
sród 98
sryż 178

stać na cypkach 137
stancya 88
starowaty 112
stawac na cipki 137
stawać się pluchotnym 194
stąpor 178
stępor 178, 188
stoczysty 112
stog 95
stojka u dozorcy 102
straszyciel 118
stręczow 97
stręczysty 112
strijenka 84
stroj 37, 95
strož 95
stroż 95
strój 95
strójny 101
stryi 86
strzedź się 110
sulejaty 195
suponia 166
susznia 119
swieca 93
swiekra 37
swiezuchny 82
swieży 82
swieżutki 82
swiędzić 90
swiniarnik 119
swinik 119
swiniowaty 112
swinnik 119
swoie 89
swoj 97
swojéj 93
syr 92, 93
syrojeszka 154
syrow 90
sysun 115
szac 76
szanc 154
szancuję 154
szaragi 187
szarujący 108
szaruję 108
szczalnia 119
szczegolność 100
szczegolny 100
szczegoł 100
szczególnie 100
szczególny 100
szczepki 113
szczoch 115, 231, 236
szczypki 113
szepietac 155
szepietliwie 112, 155
szepietliwy 112
szeplun 115
szkodować 188
szkoduję 179
szkura 99
szlachcianeczka 68
szlachcic 68
szlachcić 68, 78
szlachcina 68
szlachecki 68
sznurowka 97
szoruję 108
szory 179
szosty 98
szpekucha 170
szpilać 28
sztukmistrzow 97
szuł 155
szykować w ład 180
szyroki 91, 92

Ś

świca 91
świéca 93

T

tameczny 179
tańczyciel 118
targownik 118
tchorz 95
téj 93
tescia 37
tłocznik 179
tłoka 179, 188
tłomok 104
tobakira 108
traciciel 118
trumnorob 116, 230, 235
trzasnik 155
trzciniak 119
trzezwic się 189
trzęsianka 155
tuczliwy 113
tulki 113
tułac się 75
twarzysty 112
twoj 97
twojski 97
tyl 85
tytunia 104
tytuniu 104

U

ubior 95
uchwyt 120
uczychac 127
uderzyciel 118
ugnębic 127
upieluchowac 178
urywka 120
usiadkiem 195, 201, 230, 235
usikac 127
usterkliwy 113
uszak 166, 188
uszlachcac 68
uszlachcać się 68
uszlachetniać się 68
uszysty 112
utucznić się 122
uwidziec 127
uzdrowieć 127

W

w gorze 99
w górę 99
w gurę 99
w okurach 149
w wigiliją 88
wakacie 88, 89
wakacya 88
walecznik 118
walę 155
walęsam się 85
walki 113, 114, 201, 230, 235
walusz 179
walusznik 118
wałkowaty 112
warcholisty 112
warwol 155
warżenie 193
wątléć 90
wcwiczyc 131
wczepic 127
wczepka 120
wdowieć 78
wedą łowię 180
welnowaty 112
węda 180
wędarz 180
wędzić 180
węzeł 173
wgryść 128
wiatrogłow 117, 230, 235
wiaukac 195
wiązanie pończoch 37
widny 156
wieczor dobry 102
wieczorinki 156

wiejadło 156
wiejałka 156
wielłość 109
wielkanoć 78
wielkotwarzy 114
wiersza 180
wierszyna 156
wierzbniak 119
wierzchowaty 112
wierzchowina 180
wierżbniak 119
wiewiorczy 102
wiewiorka 97
więcéj 93
więć 79
wilczarnia 156
Wileńskiéj 93
wilgoc 75
wiodkiem wiodąc 129, 170, 199, 229, 234
wior 37
wiortki 113
wisielec 37
wisny 157
wkąsić 127
wkluczyc 127
włocęga 141
włoczka 99
włocznia 99
włokna 99
włoknie 99
włokno 99
włosisty 112
włóczka 99
włókno 99
wnęcic 128
wodka 97
wodkopój 117
wolik 120
wołopas 116
womit 180
womitowac 180
womitować 188
womity 180, 188, 195
woy 105
woynę 89
woz 37
woziciel ziarna 116
wódka 97
wrobaczec 128
wrobel 100
wroblu 100
wrociciel 102, 118
wrotki 113
wrozbiarz 100
wrozbita 100
wrożę 100
wrożenie 80
wrożyc 100
wrożyć 80
wrótki 113
wrózbiarz 82
wróżba 82
wróżyć 100
wrzaskun 115
wrzątki 113
wrzodowaty 112
wrzodzisty 112
wskaziciel 118
wspolna 99
wspolnik 99
wspólna 99
wspólnik 99
wsrod 98
wstążka 81
wuj 86
wychod 120
wychrzyciel 84
wydrą^zam 79
wydziorka 120
wygdyrać 91
wygłodniec 76
wyiść 86
wyjadki 157
wyjobac 157
wyłomać się 108

wyłowic riby 84, 128
wymówny 98
wypelznąć 85
wypilnować 125
wypłeść 85
wypodrożować 95
wyprostować się 102
wypróstować się 102
wypsuc swój dom plciowy 128
wyrabiacz owczynek 134
wyrościć trawę 123
wyrybowac 128
wyrybować 199, 229, 234
wysoić 149
wysosić 149
wyspieszyc się 128
wyspieszyć 131
wyszczerzeniec 116
wysznik 157
wyść za mąż 86
wywrot 102
wywrótny 102
wyżnik 157
wzgorze 99
wzor 95

Z

z pasią 88
zaba 80
zaboy 89
zabroniona 109
zabryknąć 126
zacirka 91
zacirki 91
zad(ł)awic 126
zadak 109
zadawic się 128
zadawić 198
Zaden 80
zaduszam się 36
zagłuchnąc 127
zająkliwy 113
zajękać 175
zajękliwy 113, 175
zakaprysić się 130
zaknechtać 157
zakrystya 88
zakrystyan 88
zamczysty 112
zamiec 77
zamodlic 127
zamytrężyc 84
zanękać 126
zapiordek 195
zapoić 127
zaratować 127
zarzysty 112
zasiek 180
zaskoruznąć 150
zaskubnąc 131
zasranieć 76, 116, 234
zastanawiac się 78
zatulic się (w odzienie) 130
zatyłek 187
zatyłek (głowy) 187
zaubożyc 126
zawalać się smarkocinami 125
zawrot 102
zawrót 102
zazdrosnie 37
zazłodzieic 127
zbior 95
zdrowiec 75
zdrówszym (stac się) 102
zebrowac 126, 157
zerdź 80
ziarnowoz 116
zieść 86
zięc 75, 76, 77, 234
zkąsić (zęby) 130
zloto 85
złod 180
złodzei 86
złodzej 86
złoty 85

zmarszczocha 115, 231, 236
zmarzłoch 109
zmarzlioch 115
zmarzloch 115
zmia 88
zmiia 80, 88
zmija 88
zminda 157
zmodź 110
Zmudzki 96
Zmuydzini 82
zmyslic 130
znieść się 130
zobopolny 101
Zołdak 80
Zołnierz 80
zołw 95
zorki 157
zorkość 120, 157
zpotknąc się 128
zrownywam 99
zwiérz 93
zwładac 180
zwodziciel 118
zwrót 102
zwrótny 102
zwycięztwa 110
zwycięzski 110
zwyknąć 130
zwyr 80, 84
zwyrowe pole 80

Ź

źołty 81

Ž

žaba 80
Žaba 80
Žak 80

Ż

Żadną miarą 80
żarnokuj 116
żądliasty 112
żebrowac 157
żegluje 89
Żegnam 80
żelazo 85
żełazo 85
żerca 117
żerdź 80
żilisty 112
żmurki 166
Żmuydźi 82
Żołd 80
żołtaczka 99
żołtawy 99
żołtek 99
żołty 99
żołw 95
żółcic 99
żółtnieć 99
żółtonos 99
żółty 99
żujka 180
żurawczyk 120
żwyrem 80
Żydowka 98
żylisty 112
żyłowaty 112
żyrny 158
żywki 113
żywusczy 158
żywuszczy 158
żyźny 37